વીરમતી નાટક.

કર્ત્તા

સ્વર્ગસ્થ રા૦ નવલરામ લક્ષ્મીરામ.

કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ. બુકસેલર.

નાણાવટ—સુરત.

સંવત ૧૯૭૭. ઈ. સ. ૧૯૨૧.

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦

વીરમતી નાટક.

કર્ત્તા

સ્વર્ગસ્થ રા૦ નવલરામ લક્ષ્મીરામ.

કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, બુકસેલર.

નાણાવટ—સુરત.

સંવત ૧૯૭૭. ઈ. સ. ૧૯૨૧.

સુરત ચૌટાના પુલ ઉપર આવેલા "સુરત સીટી" પ્રિન્ટીંગ
પ્રેસમાં ઠાકોરદાસ માનસિંહે છાપ્યું.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર
ગં૦ વસુમતિ ધીમતરામ પંડીત.
કેળાપીઠ, સુરત.

'નવલગ્રંથાવલિની શાળોપયોગી આવૃત્તિ' માટે લખેલી પ્રસ્તાવના.

ગરવી ગુજરાતના પ્રેમશૌર્યાંકિત કવિએ વાવેલા ક્ષેત્રના કુશલ કૃષિકારો જોઇએ તો મુખ્ય ત્રણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એક સિદ્ધાન્તસાર—ગુજરાતી સર્વદર્શનસંગ્રહના પ્રણેતા વિદ્વન્મુકુટમણિ કૈ. નિ. પ્રોફેસર મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી; બીજા 'નવલગ્રંથાવલિ'કાર આદ્યવિવેચક આપણા સહૃદય સ્વ. નવલરામભાઇ; અને ત્રીજા સરસ્વતીચંદ્રના લેખક સદ્‌ગત સાક્ષર ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી. આ ત્રણમાં પણ શાળોપયોગી નંદનવનના દિવ્ય માલાકારો કહીએ તો તે એજ: પ્રથમ અને દ્વિતીય. સરસ્વતીચંદ્રનો પરિપાક કદાચ કાળે કરીને એકંદર નીરસ થાય, પણ સિદ્ધાન્તસાર, શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા, ચારિત્રાદિ, અને એકંદરે હાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી સુદર્શનગદ્યાવલિનાં અમર ફળો અખંડ એકરસ રહેવાને નિર્મિત થયેલાં છે. આજ વાત ગુજરાતના ડૉક્ટર જૉન્સન—આપણા નવલરામભાઇના સંગ્રહને—નવલગ્રંથાવલિને પણ અંશતઃ લાગુ પાડી શકાય. આવા એક અતિ ઉપયોગી, પ્રૌઢ, અને સમાલોચનાકલાના મર્મરૂપ ગ્રંથસંગ્રહની એકજ આવૃત્તિ થઇ રહે, અને દ્વિતીય આવૃત્તિ થતાં લગભગ બે દશક જેટલો દીર્ઘકાળ વીતી જાય એ શું ગુજરાતી વાચકવર્ગની રસજ્ઞતાના અને બુદ્ધિવૈભવના મંદસુભાગ્યનું ચિહ્ન ન ગણાય? વળી સ્વ. નવલરામભાઇ જો કે એક અપૂર્વ ગ્રંથપરીક્ષક હતા, અને તેથી તેમની સાક્ષરતા સામાન્ય જનસમૂહમાં વ્યાપ્ત થતાં કદાચ વિલંબ થાય એ સ્વાભાવિક છે, તોપણ ગ્રંથકાર તરીકે પણ તેમની સાક્ષરતા કાંઇ ઓછી નથી એ 'વીરમતી' ના શૃંગારી વીરરસ ચાખનારને, 'નર્મદજીવન'કથામૃતના પાન કરનારને, અને 'અકબરબીરબલ નિમિત્તે હિંદી કાવ્યતરંગ' ના ઝીલનારને સહજ જણાઇ આવે એમ છે.

શાળોપયોગી આવૃત્તિના આ પ્રથમ ભાગમાં સદ્‌ગત સાક્ષર ગોવર્ધનરામભાઇ સંગૃહીત નવલગ્રંથાવલિના તૃતીય અને ચતુર્થ ભાગને જરાપણ છેડ્યા નથી; અને તે શિક્ષણ અને જડવિજ્ઞાનશાસ્ત્રવિષયક હોવાથી તેમને વિશિષ્ઠ માની અખંડિતજ રહેવા દીધા છે. પણ તેજ સંગ્રહના પ્રથમ

બે ભાગને સારી રીતે છંછેડ્યા છે. પ્રથમ ભાગમાંથી 'બાળલગ્નબત્રીસી,' 'પુરાણસાર', અને 'માલતીમાધવા'દિ સંસ્કૃત નાટકોના સારવાળો ભાગ બહુ ઉપકારક ન હોવાથી કહાડી નાંખી તેને સ્થાને દ્વિતીય ભાગમાંથી કેટલોક ઉપયુક્ત ભાગ લીધો છે જે પ્રસ્તુત ગ્રંથના આરંભમાં આપેલી અનુક્રમણિકા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે. 'મેઘદૂતકાવ્ય' ને આ ભાગમાં રાખવું વા ન રાખવું એ ઘણા વખત સુધી વિચારણીય વિષય થઇ પડયો હતો, અને ચિત્ત, ક્ષણે 'હા'ના અને ક્ષણે 'ના'ના હીંડોળા ઉપર ઝુલ્યાં કરતું હતું, પણ પરિણામે એને આ ભાગમાંથી કહાડી પ્રૌઢવયસ્ક વિદ્યાર્થીઓને માટે હવે પછી થનારા દ્વિતીય ભાગમાં મૂકવું એમ નિરાકરણ થવાથી હાલ તરત તો આ ભાગમાંથી તેને તેના નાયકની માફક સ્થાનભ્રષ્ટ કર્યું છે.

૧. આરંભમાં સદ્‌ગત સાક્ષર ગોવર્ધનરામભાઇની પ્રસાદીરૂપ 'નવલજીવનકથા' કોઇ પણ પ્રકારના ફેરફાર સિવાય મૂકી છે. ત્યારપછી સ્વ. નવલરામભાઇના પોતાના લેખો શરૂ થાય છે. પ્રથમ લેખ 'હાસ્યરસવિષે' છે. આ લેખ જે પ્રહસનને ઉદ્દેશીને લખવામાં આવ્યો છે તેના પછી જો કે લખાયો હતો તોપણ અહીં તેને તેના ઉપોદ્‌ઘાત રૂપે મુકવામાં આવ્યો છે 'ભટનુંભોપાળું' અસંભવદોષગ્રસ્ત હોઈ કેવળ હાસ્યરસ વિહીન છે એ કવિ નર્મદના અભિપ્રાયના પૂર્વપક્ષરૂપ, અને પ્રહસનના પ્રદેશ માત્રને ખુંદી નાખનારની વ્યુત્પત્તિના બળના આદર્શરૂપ આ લેખને ક્રમભંગના ભોગે ભટના ભોપાળાના આમુખરૂપે મૂકવો ઉચિત ધાર્યો છે, કારણ આથી 'ભટનું ભોપાળું' વાંચનારના ચિત્તમાં હાસ્યરસનો સ્થાયિભાવ ઠીક જામશે એમ અમને લાગે છે. આ ઉભયપક્ષનું તારતમ્ય કહાડી વિજયશંખ કોનો ફૂંકવો એને માટે આ સ્થળ નથી, તોપણ વિવેકી વાંચનારને આ લેખની સાર્થકતા પ્રતીત થયા વિના રહેશે નહિ તેથી એ વિષયમાં વિશેષ બોલવાની જરૂર જણાતી નથી.

૨. આ પછી 'ભટનું ભોપાળું' આવે છે. મુદ્રણદોષની યથાસંભવ નિવૃત્તિ શિવાય બીજો કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર આમાં કરવામાં આવ્યો નથી.

૩. ત્રીજો લેખ 'વીરમતીનાટકવિષે' નો છે. આ પણ 'વીરમતી નાટક' પછીજ લખાયો હતો, અને નવલગ્રંથાવલિના દ્વિતીય ભાગમાં

પડયો હતો ત્યાંથી ઉખેડીને 'વીરમતી' ના મુખ ઉપર ચોડયો છે. આમાં પણ ઉદ્દેશ ઉપરના જેવોજ છે કવિનું આકૂત કવિ પોતેજ જણાવે, અને તે પણ કવિની પોતાની ઉત્પ્રેક્ષામય બાનીમાંજ, તો ખાસ કાંઈ વિલક્ષણ થવા સંભવ છે એમ જાણી ઉપર પ્રમાણે ક્રમભંગ કરીને 'વીરમતી' ના રસની એક વાનગી રૂપ આ લેખને આ સ્થાને યોજ્યો છે.

૪. ત્યાર પછી પ્રસ્તાવના સહિત વીરમતી નાટક' મૂક્યું છે. રસિક નાટકમાં જ્ઞાન અને જ્ઞાનીઓ અપ્રસંગે છે' એ આક્ષેપનો કંઇક ઉદ્ધાર પ્રસ્તાવનામાં જોવામાં આવે છે. શિવાય દશ્ય પ્રયોગમાં કદાચ ન્યાયશાસ્ત્રની પરિભાષાનો ઉહાપોહ ટાયલારૂપ થઇ પડે એ વાત ખરી છે, તે પણ સર્વથા આ નાટક પ્રયોગને અર્થેજ લખાયું હોય એમ માનવાને સબળ કારણ નથી. શ્રાવ્યને અર્થે નિર્મિત થયેલી રસિક કૃતિઓમાં પણ જેમ પારિભાષિક પ્રસંગોથી રસક્ષતિ થતી નથી તેમ અહીં પણ ન થાય તો પછી એવા પ્રસંગો 'અપ્રસંગે' ભાગ્યેજ ગણી શકાય: પ્રત્યુત કુશલ શિક્ષકના હસ્તમાં આવો નીરસ ગ્રંથભાગ પણ જ્ઞાન સાથે રમુજ આપવા યોગ્ય થઇ પડે, અને તેથી અમને એમાં બહુ દોષ જેવું લાગતું નથી " 'નાટક' ઠીક કે 'વાર્તા' ઠીક એનો વિચાર કરતાં 'નાટક' ગમી ગયું તેને ઠેકાણે 'વાર્તા' ગમી ગઇ હત તો ' વીરમતી વાર્તા ' ઉંચી જાતની થાત એવું માનવાને નાટકમાંજ સારો પુરાવો છે." આ ટીકામાં અમને બહુ ઔચિત્ય લાગતું નથી. 'વીરમતી નાટક' ને બદલે ' વીરમતી વાર્તા ' એમ કર્યાથી નાટકરચનાદ્વારા જનસ્વભાવાદિનાં ચિત્રો આલેખવાનો નાટકકારને જે અવકાશ મળ્યો છે તે કદાચ તેને ન મળત. સાથે કેટલીક પ્રાસંગિક રસમય કવિતાઓ મારી જાત તે વાત તો જુદી વળી કદાચ કોઇને આ નાટકનો પ્રયોગ કરવાની ઇચ્છા થાય તો એમાંથી 'જ્ઞાન' અને જ્ઞાનીઓ' ના ટાયલારૂપ અપ્રસંગ વા અતિપ્રસંગને તેમની પાસે રહેવા દઇ સહેલાઇથી બાકીનો ભાગ પ્રયોગને માટે અનુકૂળ કરી શકાય, જે વાત વાર્તામાંથી ઉપજાવી કાઢતાં વાર લાગે, અને પ્રયોગને માટે પાછી યુક્ત રચના કરવા જતાં ' બદકુટીપ્રભાત ' જેવું થાય. અમારો અભિપ્રાય આવો છે ખરો, છતાં એટલું તો સ્પષ્ટ કહેવું જોઇએ કે આ નાટકમાં કોઈ કોઈ સ્થળે જેવું જોઇએ તેવું કલાનું વૈદગ્ધ્ય જોવામાં આવતું નથી. છતાં એકંદરે જોતાં રસિક નવલરામભાઇનું 'વીરમતી' નાટક ગુર્જરગિરામાં એક ઉત્તમ નાટક

છે એમ પુનઃ અમને આગ્રહપૂર્વક કહ્યા વિના ચાલતું નથી. એમાંની ગદ્યરચના પ્રસંગ અને પાત્ર ઉભયને અનુકૂળ છે; રણસંગ્રામાદિનાં વર્ણનો ભિન્નભિન્ન જનસ્વભાવ-સંસ્કારાદિનાં ચિત્રો કેવળ તાદૃશ હોઇ વાંચનારને ક્ષણવાર તલ્લીન કરી દે એવાં છે; ક્ષત્રિયક્ષત્રિયાણીનાં વીરચરિત્રો પણ ભવ્ય હોઇ રમણીય લાગે છે; અને એકંદરે નાટકનું અંતિમ પાત્ર દૃષ્ટિ અગોચર થતાં મુખમાંથી 'ધન્ય છે' એમ સ્વાભાવિક રીતે નીકળી જાય છે.

પણ આજકાલ જ્યારે કોઇપણ પ્રકારની અર્થચમત્કૃતિ વિનાની, રસમાત્રના છાંટા વિનાની, કર્કશ અને શ્રુતિકટુ શબ્દજાળની ગુંથણીવાળી, પ્રયોજનરહિત અનેક પ્રકારનાં વિરામચિન્હોથી કંટકિત, ક્ષણેક્ષણે ઔચિત્યભંગથી દૂષિત, એતદ્દેશીય ભાવવિભાવાદિ શૂન્ય, પાશ્ચાત્ય આચાર વિચારની કેવળ વક્ર પ્રતિકૃતિરૂપ, અને મીયાંમહાદેવના અપૂર્વ યોગવાળી કોઇપણ પ્રકારના ઢંગધડા વિનાની કેટલીક આડંબરી ગદ્યપદ્યમય રચનાઓને તેમના સાધેલા સ્તુતિપાઠકો દ્વારા સાતમા આસમાનમાં ચઢાવી દેવામાં આવે છે અને ખદ્યોતના ઝબકારાથી વિમોહિત થઇ તેને અગ્નિનું જ્વલન કલ્પી તે દ્વારા શીતનિવારણાર્થે કાષ્ટના કટકાઓ મૂકી ફૂંક ફૂંક કરનાર પેલા મુગ્ધ કપિરાજોની કૃપાના પાત્ર ખદ્યોતના ચાકચક્ય જેવી પ્રતિભાવાળા આપણા કહેવાતા કવિઓને કવિવરોની અને દેશના અને યુગના ઉદ્ધારકોની ઉપમા આપવામાં આવે છે, અને—

"The difficulty is, that instead of coming forward as bold, original thinkers, they have imbibed the degenerate spirit of modern English poetry. Instead of ideas they give us merely the signs of ideas. They erect a great bridge of words, pompous and imposing, where there is hardly a drop of thought to trickle beneath.........Many are deceived into a mis-conception of their talents by the indiscreet and indiscriminate praise of friends. They think themselves destined to redeem the glory of their age and country: to shine as "bright particular stars"; but in reality their genius

"Is like the glow-worm's light the apes so wondered at,
Which when they gathered sticks and laid upon't,
And blew-and blew-turned tail and went out presently."

—માર્મિક ઈંગ્રેજી કાવ્યવિવેચકે વર્ણવેલી અમેરિકન કવિઓની સ્થિતિ જેવી સ્થિતિ જ્યારે આપણા હાલના કવિપદારૂઢ થયેલાની જોવામાં આવે છે ત્યારે આ નાટકમાં ખાસ કરીને વિચારવા જેવું જે છે તે એમાંની કેટલીક રસભાવથી ભરેલી, અર્થચમત્કૃતિદ્યોતક આછા આછા અલંકારોથી શોભતી, અને કોમળવર્ણરાજિથી વિરાજિત, ઓજસ માધુર્ય અને પ્રસાદ ગુણશાલી કવિતાઓ છે, જેનો રસ 'વીરમતીવાર્તા'માં કદી પણ આવી શકત નહિ. ઉદાહરણ તરિકે અહીં થોડીએકને ઉતારીએઃ—

સળકે મણિધર જેમ, સોય અણી ઉર અડકતાં;
ઉછળે વાઘણ જેમ, નિજ અર્ભક પર કર જતાં.
ચમકી છટકી ઝટ, ત્રુટયાં બંધન તડતડી;
લોચન લોહી ઝરંત, જાણે ચંડી રણ ચડી.
ઝુંટવી લીધું ઝપ્પ ખડ્ગ, ટક ટક દુષ્ટ જ જુએ;
ભચ્ચ ઘોંચ્યું પીસી દંત, સત્ય પ્રગટયું રૂવે રૂવે.
દૈત્ય દળ્યો જોતાંજ, ચાંચડવત્ ઉર ક્રોધથી;
વાજાં ચોઘડીયાંજ, વાગ્યાં ધન્ય સતી વીરમતી.

અમર્યાદાથી અડપલું કરવા જતા પેલા ગોલાના પાશમાંથી છટકી તેને યમશરણ કરવાના પ્રસંગના આ સોરઠા વાંચીને કોના હૃદયમાં વીરરસની છાપ પડ્યા વિના રહે? જો કોઇ સહૃદય ભાટ વા ચારણના મુખેથી આ સોરઠા પ્રસંગ સહિત સાંભળ્યા હોય તો કદાચ કાયર પણ શૂર બની જાય, અને કુલટાને પણ ક્ષણવાર તો સાધ્વી બનવાનું મન થાય. વળી કવિની કુશળ રચનામય કૃતિનું જુઓ બીજું ચિત્રઃ—ઉપનાયક ગોલકપુત્ર પેલા લાલરાજ ઉપર તનમનધન વારી જનાર, શૂદ્રકની 'વસંતસેના' જેવી, વેશ્યા જામોતીની પુત્રી અને ઉપનાયિકા, સદાને માટે વિરહિણી બાળા સુભગા મુખ્ય નાયિકા વીરમતીને ભ્રાન્તિ અને ઇર્ષ્યાથી એના પ્રીતમ સાથે રંગભોગ કરવાનું સૂચવતાં કહે છે કે—

સંયોગિણી! હસીં કર મઝા, રોઉં વિયોગિણીરે,
ચોળે ભાળે નિત અરગજા, ભસ્મ હું તો ધણીરે;
નાહે સ્નેહે પરિમળ જળે, હું ઉનાં આંસુ નીરે,
જાગે રાત્રે સરસ રસમાં, હુંય શૈયા સુનીરે;

"મ્હેલો મ્હેલો પિયુજી" વદતી, કાલી વ્હાલે બની તું,
"મેળા મેળા" ભણતી રડતી, વજ્ર જીવું હજી હું;
ચાલે મ્હાલે લથડી પડતી, હું હજું રેય? તેમ.

*　　　　*　　　　*

વીરમતીને લાગુ પડતા પૂર્વભાગ અને પોતાને લાગુ પડતા ઉત્તર ભાગવાળા આ મંદાક્રાન્તામાં મંદ મંદ ગતિથી વહેતો પણ ઉત્તરોત્તર વિશેષ અને વિશેષ વેગવાન થતો રસઝરો શું વાર્તામાં કદી પણ ઝરત? અને આ વાંચીને વાંચનારને છૂટક છૂટક કરૂણની છાંટવાળા સંભોગ અને વિપ્રલંભ ઉભયમિશ્રિત શૃંગારરસનું આસ્વાદન કરવાનો અવકાશ મળત?

વળી બીજી કેટલીક પ્રાસાદિક કવિતાના નમુનારૂપે એક બેને અહીં જોઇએઃ— સરસ્વતીના ઘાટ ઉપર એકાન્તમાં વિમાસણ કરતી સુભગા કહે છેઃ—

ભરેલો સંકોચ્યે, ગુપતગિરિ મધ્યે જળ ઝરો,
કલેજું તે કોરે, દુઃખકર દબાવો અતિ ઘણો;
અને તોએ અંત્યે, ચીરી નિકળનારો કદી ખરો,
ભલો ગંગાસિંધુ, અતિ ગતિથી ઘૂમી ધ્રુધવતો.
અરે! તો આ હૈડે, બ્હીતી પ્રીતિની ભઠ્ઠી સળગીતે,
દબાવે રીબાતી, તરૂણ અબળા ક્યાંજ લગીરે;

*　　　　*　　　　*

અરે! ભુંડી રંડા! જીભડિ! તું શીંવાઈ ક્યમ ગઈ?
હતો પાસે જ્યારે, પ્રીતમ પ્રિય કાંતું ભસી નહિ?
જુઠી પ્રીતે પ્હેલાં, લવતી હતી તું જે અતિ ઘણી,
અણીની વેળાએ, ખરી પ્રીત સમે બ્હીકણ બણી.

આ કવિ નર્મદની માનીતીને આ સ્થિતિમાં 'ક્લાન્તકવિના' વિરહી વૃત્તમાં નિરખતાં કયા સહૃદયનો તેના પ્રતિ ગાઢ સહાનુભૂતિપૂર્વક અનુરાગ થયા વિના રહે! વળી જુઓ એજ નવલરામભાઇની 'વસંતસેના' કહે છેઃ—

શૃંગારકાવ્ય કડવું, જ તું આજ લાગે,
વાંચી બળું હું વધતી, અતિ વ્રેહ આગે;
સંયોગ ફૂલ શૂળ રે! ભય ભેદી સાલે,
શ્રીમંત વૈભવ સુણે, શીંદ ભિક્ષુ વ્હાલે?

વળી વીરમતી કુંવરીની પોતા પ્રતિ ઇચ્છા જાણવા આતુર બનેલા અને અમર્યાદાની ક્ષમા યાચતા નાટકના મુખ્ય નાયક જગદેવ પ્રતિ વીરમતીની સખી સુભાષિણીનું—

"તીર મારીજ જાણો છો કે શું? ઘાયલની ગતિ કંઇ સમજતા નથી! સ્ત્રીને બોલવાની શી જરૂર છે? તેની આંખ અને મ્હોં ઉપર પ્રેમનાં પુસ્તકો દીપી રહ્યાં હોય છે તે અનભિજ્ઞ શિવાય સર્વેથી ઝટ વંચાય છે."

આ કહેવું સાંભળી લજ્જાવનતમુખી વીરમતીને ઉદ્દેશીને જગદેવ કહે છે:—

કુળઉજ્જવળા મતિનિર્મળા, ગતિચંચળા પ્રબળારતિ,
હે કનકવર્ણી કન્યકા, સૌંદર્યવનની પોપટી;
ત્રૈલોક્યતિલક તારૂણી, તુજ રૂપરૂપી વારૂણી,
પીતાં હું ધર્માધર્મનો, ભુલી ભેદ યાચક રહું બણી.

આ સુંદર કાવ્યમાં શ્રવણકોમળવર્ણરાજીવિરાજિત માધુર્યનો ઝરો વહે છે તે શું વાર્તામાં વહત?

આ પ્રમાણે વીરમતીની કવિતાઓ વાંચનારને શૃંગાર રસમાં ડુબાડી દે છે. પણ કેટલાક તરફથી વીરમતીની કવિતાઓ 'કૂટકાવ્ય' જેવી છે એવો જે આક્ષેપ મૂકવામાં આવે છે તેને અમે સપ્રણામ સ્વીકારીએ છીએ, પણ સાથે તેમને એટલું નમ્રતાપૂર્વક પૂછીએ છીએ કે જેમ ગણિતનો એકાદ કૂટપ્રશ્ન વા ગાયડો કઠણ હોવા છતાં જ્યારે તે છૂટે છે ત્યારે જે એક પ્રકારનો વિલક્ષણ આનંદ થાય છે તેવો આનંદ શું વીરમતીની ક્લિષ્ટ અને કૂટ કવિતાઓ સમજાયા પછી નથી થતો? જુઓ:—

સાયંકાલીય લીલા, લલિત સલિતને, તીર લોકો કહે છે,
રાત્રીની પૂર્વજાને, રમણી કુણ કહે, વીરલો કોક એ છે;
લાગે લીલા તું લ્હાળા—વત્ ધગધગતી, માન પામી નકામી,
પિંડે પ્રેમાગ્નિ પીડે, ભડભડ બળતી, જ્વાળ વામી નકામી.

આ અને પેલી સુપ્રસિદ્ધ અટપટી કવિતા:—

પૂછું હું પ્રશ્ન પ્રેમે, કુંજી તુજ પદ હે! પંડિતા શાસ્ત્રી શાણા,
ધારા સારા તું તારા, ચલન ચલનના, ને બધાં કાર્ય શાનાં—

થાયે છે તે તું જાણે, સકલ અકલથી, જેમ ગાંધી વસાણાં,
હાંકોટી કોટિ કોટિ, ગઉ મુક મુકની, ખોટી રે ! સર્વ શાણા !
હે હે હે પંડિતા હે, ઝટ જટ જીદ તું, છોડ કે આ ઘડીરે—
કે' કે' કે'ની ક્યારે, નિયમ થકી ફરે, આ પ્રિયા આંખડીરે—
કે તેથી મંન મધ્યે, રૂદય કમળની, તો ખુમે પાંખડીરે,
ચિંતાહર્ષાદિ કાંટા, ધમર ફરી ખુંચે, ભૃંગને હરઘડીરે ?
હાલ્યો વાયુ શું આવી, કમળ નયનથી, કે ત્રઠે જોર પ્હોતું ?
હાલે એવી હળુવે, સખી શક ન ધરે, છંડને મ્હાતું ખોટું—

* * *

સમજાયા પછી શું વિલક્ષણ આનંદ નથી આપતી ?

વળી આ નીચેની સાખીઓની ઉત્પ્રેક્ષા અને અર્થભરિત રચના શું મોહક નથી ? વિરહવ્યાકુળી સુભગા કહે છેઃ—

સાચે મદનતો અંધ છે, વાવ્યું તેવું લણેછ;
ઝેરી પરદુઃખકર ગરમ, ચંપો કર ધારેછ.
ચંપેલી શિર મ્હેલી હું, ઘેલી હરખતી મંન;
તેણે પોતા જેવી રે ! કરી મુકી મને તદંન.

આ પ્રમાણે વિપ્રલંભ અને સંભોગ ઉભયે શૃંગારની ઉત્તમ કવિતાઓ ઉપરાંત નીતિ અને વૈરાગ્યની પોષક પણ ઘણી ઉત્તમ પ્રતિની કવિતાઓ આ નાટકમાં નજરે પડે છે. જુઓઃ—પતિવ્રત ભંગના દોષ કરતાં સામાનું અંતઃકરણ કામાગ્નિથી બાળવામાં વધારે દોષ છે એમ કુલીન વીરમતીને સમજાવનાર પેલા કામાંધ ગોલાને જવાબ આપતાં વીરમતી ઉપદેશે છેઃ—

ઝુંટી લેની છોને અરે ! કામ શું છે ?
વિના ગુણ રૂપાળી સ્ત્રીતો પશુ છે;
સુવર્ણે જડયું જો જવાહેર ગુણ—
નહીં તો પડી ધુળ સર્વેજ ઉણ.
"સતી સાચી આ સુંદરી ઠેક છે રે,
ગુણે તેવી રૂપે ભલી એ દીપે રે—"
"ગુણી વીર ડાહ્યો ભણ્યો પૂર્વ એ રે—"
પૂઠે એમ લોકો નહીં જો કહે રે,
અરે ધિક્ક તેને ! ગયો જન્મ વ્યર્થ !
ઉઠી વાટ રૂપે ! જીવે શેજ અર્થ ?

અરે ! રૂપ લજ્જામણું બહુજ સારૂં,
કુળે રૂપ લજ્જાવવું તે નઠારૂં.
અરે રૂપ શી વસ્તુ છે એવી ભારે ?
મળ્યો માત્ર આ મૃત્તિકા મૂર્તિમાં રે–
રૂડો રંગ આકાર તેમાં થયું શું ?
ક્ષણિક કાષ્ટ મૂર્ત્તિથી એમાં વધ્યું શું ?
વધે જેથી તે તો નહીં જ્યાં રૂપાળો,
કહે કોણ સોંદર્ય ? ફહે તોય બાળો;
થઇ જ્ઞાની અન્યાય કાં મુખ આણો,
તમે રૂપનું રૂપ શીળે પ્રમાણો.

* * *

વળી વીરમતી ઉપર મોહિત થયેલા લાલરાજને ઉદ્દેશી હેમચંદ્ર જતિ બોધ આપતાં કહે છે:

કાળાં વિકરાળ પાણી, દવ દશ દિશકે, સિંહ ક્ષુધાર્તિ ઘેલા;
કે જુલ્મી રાય હાથે પડવું ઠીક કંઇ, ઉગરે કો સુવેળા.
નારી યારી નઠારી, બહુજ સહુ જહાં, દુઃખ દાટી મચેલાં;
છોડે તોએ છુટાએ, ક્યમ કરી નગથી ? ચર્ણ ચ્હોંટી ગયેલા.
એવું કાને સુણ્યું શું, પ્રથમ ત્યમ ખરે, દીઠું દ્રષ્ટાંજ આજ;
સ્ત્રીપ્રીતિજન્યાસ્થતિ, વૉનીં દર્દી ન કદી, તો જુઓ લાલરાજ;
સ્થાપે ને તે ઉથાપે, લહરીવત લવે, રે ! સનેપાત જાણે;
બંધાયો મોહ પાશે: પરવશ થઇને. ક્લેશના કોપ માણે;
દેખી આ આપદાને, મન ખિન્ન ઘણું હું, થાઉં છું દાઝી છેક;
પ્હેલાં એ શાંત ડાહ્યો, ચતુર નર હતો, રે ! હતો શો વિવેક !
આજે બેભાન થૈ તે, દુઃખકર પ્રીતથી, દુઃખ વેઠે છ ભારી;
શું કેવું એ ન માને, હરજી સરજી કાં, દુઃખ દેનારી નારી ?

ઉપરની સર્વ કવિતાઓમાં જે રસાસ્વાદન થાય છે તે શું વાર્તામાં કદી પણ થાત ? એની ખરી ખુબી તો કોઇ કુશળ નાટકકારજ દર્શાવી શકે.

આજકાલ જ્યારે કેટલાંક તુચ્છ અને અર્થહીન નાટકો ભજવાય છે, અને અશ્લીલ બીભત્સ પ્રયોગોથી રંગભૂમિ દૂષિત થાય છે તેવા અરસામાં જો કોઇ સહૃદય નાટક મંડળી આ નાટકને યોગ્ય ફેરફાર કરી ભજવે, તોજ

વાર્તા કરતાં નાટકજ ઠીક છે એ અમારા અભિપ્રાયનું સમર્થન થાય. અહીં 'વીરમતીનાટક'નું સંપૂર્ણ વિવેચન કરવા જતાં પ્રસ્તાવના ઉપોદ્ઘાતનું રૂપ ધારણ કરે—જો કે કંઇક અંશમાં અમારા 'વીરમતી'ના પક્ષપાતને લીધે તેમ થઇ ગયું છે—એટલે આટલેથીજ વિરમીએ છીએ.

૫—૬. આ પછી 'નર્મદાશંકરની કવિતા'નો લેખ દ્વિતીય ભાગમાંથી અહીં આણ્યો છે, અને તેની નીચેજ 'નર્મકવિતા'ના પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં છપાયલી 'નર્મદજીવનકથા' અહીં મુકવી ઉચિત ધારી છે. આને માટે 'બૃહત્કાવ્યદોહન'ના લોકપ્રિય અને માનનીય સંગ્રહક રા. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઇની ગર્ભિત સંમતિ માની લઇ તેમની ક્ષમા યાચીએ છીએ.

આ ઉભય લેખ "નવલજીવનકથા"ના વાંચનારને અતિ ઉપયોગી છે એમ માનીને અહીં એકત્રિત કર્યા છે. આમાંના પ્રથમ લેખમાં ગ્રંથકાર 'કાવ્ય' અને 'કવિ'ના વિષે પોતાના વિચારો જણાવે છે તે જાણવા યોગ્ય છે. 'નર્મદજીવનકથા' સ્વ. નવલરામભાઇની એક સુશ્લિષ્ટ, મનોહર, દઢ, પ્રૌઢ અને સાત્ત્વિક શૈલીમાં રસિકજીવનચરિત લેખક તરીકેની કીર્તિ અન્ય લેખના અભાવે પણ અમર કરવા બસ છે.

૭. આ પછી 'ગુજરાતી ભાષાના સર્વોત્તમ કવિ' અને 'તાક્યું તીર મારનાર' પ્રેમાનંદ સંબંધીનો એક નાનો પણ અતિ રસિક અને ઉપયોગી લેખ દાખલ કર્યો છે. આની અંદર તે કવિની રસાલ કૃતિ જે 'મામેરૂ' તેના ઉપરનું ગ્રંથકારનું માર્મિક વિવેચન આવી જાય છે. આ લેખ પણ 'નવલજીવનકથા' વાંચનારને ઉપકારક છે એમ જાણી દ્વિતીય ભાગમાંથી અહીં આણ્યો છે.

૮. 'અકબરબીરબલનિમિત્તે હિંદી કાવ્યતરંગ'વાળો સ્વર્ગસ્થનો પ્રાસાદિક લેખ પહેલા ભાગમાં હતો તેજ પ્રમાણે અહીં રાખ્યો છે

૯—૧૯. આ પછી 'નવલજીવનકથા'માં સ્થળે સ્થળે દર્શાવેલા પ્રસંગોને સાક્ષાત્ વા પરંપરાથી અનુકૂળ ભાગ બીજા ભાગમાંથી ઉતારી અહીં આણ્યા છે. અને તેને 'પ્રકીર્ણલેખસંગ્રહ'ની સંજ્ઞા આપી છે. આ આખો 'પ્રકીર્ણલેખસંગ્રહ' હવે પછી થનાર દ્વિતીય ભાગમાં પણ 'નર્મદજીવનકથા' સાથે આપવામાં આવે તો તે ભાગ પણ તેટલોજ ઉપયોગી થવા સંભવ છે. 'નવલગ્રંથાવલિ'ના પહેલા ભાગના વાંચનારને ઘણી વખત દ્વિતીય ભાગ પાસે રાખ્યા શિવાય તે વાંચવો સુગમ નહોતો

પડતો, આ કારણથી દ્વિતીય ભાગમાં શુદ્ધ અવલોકન વા વિવેચન શિવાયના જેટલા જેટલા ભાગો પ્રથમ ભાગને–મુખ્યત્વે કરીને 'નવલજીવન કથા' ના વાંચનારને ઉપકારક હતા તે બધા આ શાળોપયોગી આવૃત્તિમાં સંગ્રહ્યા છે. આશા છે કે આ આવૃત્તિ અંગ્રેજી હાઇસ્કુલો, ગુજરાતી ટ્રેનિંગ કાલેજો, અને એમ. એ. ની પરીક્ષામાં ઐચ્છિક વિષય તરીકે ગુજરાતી લેનાર વિદ્યાર્થીઓને તેમજ સામાન્યસાક્ષરવાચકવર્ગને ઉપયોગી થશે.

પાઠ, જોડણી, તથા વાક્યરચના વિષે બે બોલ કહેવાની અહીં જરૂર છે. સ્વ. નવલરામભાઇના પાઠ અને તેમની જોડણી સર્વથા કાયમ રાખ્યાં છે; માત્ર જ્યાં મુદ્રણદોષથી વિપરીત થયું હોય એમ ભાસ્યું ત્યાંજ તેમને ફેરવ્યાં છે. સંસ્કૃતમાંથી અણીશુદ્ધ ઉતરી આવેલા શબ્દોની જોડણી તો સંસ્કૃત પ્રમાણેજ રાખી છે; જોકે ત્યાં પણ 'હૃદય' ને સ્થાને 'રૂદય' જે સ્વ. નવલરામભાઇની સ્થાયી જોડણી હોય એમ લાગે છે તે કાયમ રાખી છે. આ શિવાય અર્થસૌકર્યની ખાતર કોઇ કોઇ સ્થળે વિરામ ચિહ્નો ફેરવ્યાં છે. વાક્યરચના ઘણે સ્થળે ફેરવવાની વૃત્તિ થતી હતી, પણ એમ કરવાથી તેની ઐતિહાસિક કિંમત ઘટી જાય, તેમ સ્વર્ગસ્થ ગ્રંથકારને વખતે જાણેઅજાણે અન્યાય થવાનો પ્રસંગ આવે એમ જાણી ઘણે ઠેકાણે ઇંગ્રેજીને મળતી, કેટલેક ઠેકાણે તો કેવળ ઇંગ્રેજીમય, વાક્યરચનાઓ ફેરવવા યોગ્ય હોવા છતાં પણ ફેરવી નથી, જોકે એક બે સ્થળે તો અર્થની સરળતાની ખાતર ફેરવ્યા વિના છૂટકો થયો નથી.

જોડણી, વિરામચિહ્નો, અને વાક્યરચના આ સંબંધી ગુર્જર વિદ્વાનો એક મત થાય એની કેટલી આવશ્યકતા છે તે કહેવાની જરૂર નથી.

ઘણી ઘણી તજવીજથી પ્રુફ સુધાર્યાં છતાં ઘણે સ્થળે ભૂલો રહી ગઇ છે, પણ તે ઝટ પ્રતીત થાય એવી છે એમ જાણી મોટા શુદ્ધિ પત્રકથી પુસ્તકને અલંકૃત કરવું ઠીક લાગ્યું નહીં, તોપણ જે જે સ્થળે ભ્રાન્તિ થવાનો સંભવ છે તેવાં સ્થળોનું એક લઘુ શુદ્ધિપત્રક આપવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે પ્રથમથીજ સુધારી વાંચવા વાંચનારને પ્રાર્થના છે.

આ ગ્રંથની યોજનામાં સલાહ આપનાર મારા સહૃદય સ્નેહી મી. ગોકળદાસ મથુરાંદાસ શાહ બી. એ., એલએલ. બી., કેટલીક કૂટકવિતાઓના અર્થ બેસાડવામાં સારી મદદ કરનાર મારા મર્મવિદ્ મિત્ર મી. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી, અને પ્રુફ શોધવામાં મદદ આપનાર મારા

મિત્ર મી. હરિવલ્લભ ચુનીલાલ શાહ, બી. એ. એ સર્વેનો આ સ્થળે ઉપકાર માનવાની જરૂર છે.

સ્વ. નવલરામભાઈના પ્રેમી અને ઉત્સાહી પુત્ર ભાઈ ધીમતરામની પ્રેરણાથી સાક્ષરસેવાનું આ નિષ્કામ કાર્ય ઘણા વખતથી મેં સ્વીકાર્યું હતું પણ કાર્યના વ્યાપને લીધે જેટલી ત્વરાથી થવું જોઇએ તેટલી ત્વરાથી થયું નથી તેને માટે વાચકવર્ગ ક્ષમા આપશે.

આ પુસ્તક કદમાં 'નવલગ્રંથાવલિ'ના પ્રથમ ભાગ કરતાં મોટું છતાં તેની કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૪-૦ રાખી છે તેને માટે સ્વર્ગસ્થના ઉદાર પુત્ર ભાઈ ધીમતરામને ધન્યવાદ ઘટે છે.

છેવટે સદ્‌ગત સાક્ષર ગોવર્ધનરામભાઇની રચનામાં આ શાળોપયોગી આવૃત્તિને ઉપયોગી યોગ્ય ફેરફાર કર્યો છે તેને માટે સદ્‌ગતના ઉપાસકોની ક્ષમા માગી અને ગુર્જરગિરાનો ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ ઇચ્છી નવલગ્રંથાવલિના વિવેકી વાચકવૃંદની રજા લઇએ છીએ

વડોદરા.
તા. ૩-૧-૧૯૧૧.

હીરાલાલ વ્રજભૂખણદાસ શ્રૉફ.

જાનેવારી સને ૧૮૬૯, સોમવાર.

મારૂં વીરમતી નાટક થોડાજ દહાડા થયાં છપાઇને આવેલું છે. તેમાંનો "ભરેલો સંકોચે" એ અક્ષરોથી શરૂ થતો શિખરિણી છંદ નર્મદાશંકરે વાંચ્યો હશે તેની ખુબી કહેવાને માટેજ પોતે આજ સાંજે આવ્યા હતા. તેમની અતિ પ્રસન્નતા તથા મારી કવિત્વ શકિતની તારીફ સાંભળીને મને તે સમયે તરંગની લહેરમાં એ નાટકમાંની મારી બીજી કવિતાઓ ફરીથી પરખી જોવાનું મન થયું. તે પ્રમાણે જોતાં મને એમાંની પહેલી સાખીઓ ઘણીજ રસ ભરેલી લાગી. એમાં સંપૂર્ણ કરૂણારસ છે. માણસનું મૃત્યુ થાય છે અને તે વખતે જે લાગે છે તે ખરેખરો કરૂણારસ છે, અને એ સમયે જેવી મનોવૃત્તિ માણસની થાય તેવીજ આ સાખી ગાતાં જગદેવની હતી એમ મારી આંખે મૂર્ત્તિમાન દેખાવા લાગ્યું. તે નીચે પ્રમાણે—

જગદેવ પોતાનું વતન દુઃખથી છોડીને પરદેશમાં નીકળ્યો હતો, અને તેની એટલી બધી દુર્દશા થઈ ગઈ હતી કે એ રાજપુત્રે તે દહાડે કટાર

ગીરો મુકીને સીધુંસામાન આણ્યું હતું. તે કટાર આપતી વખતે એના રૂદયમાં ઘણુંજ દુઃખ થયું હશે. પણ એવું દુઃખ નહિ કે તેથી લોહીનું ફરવું ધીમું પડી જાય. ઉલટું તે વખતે લોહી ઉછાળા મારતું હશે, અને શરીરમાં બેમાલુમ કંપારી હશે. એ કંપારી કેવી કે જાણે કોઈ પચીશ ત્રીશ વરસનાં ધણી ધણીયાણી હોય અને ધણીયાણી કોઇ કપરા રાજરોગમાં પડી હોય, આખરને દહાડે તે સ્ત્રી દીપવા માંડી છે અને તેની ચાકરી કરતી વખતે જેવું તે ધણીને લાગે છે તેવું જગદેવને કટાર વેચતી વખત લાગ્યું હશે. થાકીને તે મરદ રાતે જરા પોતાના ધાવણા છોકરાને પાસે લઇ ને સુતો હોય, દહાડામાં તેની બરદાસ બરાબર થઇ નથી એમ વિચારીને તેના શરીરપર હાથ ફેરવતો હોય, તે વખતની મનની સ્થિતિયે જગદેવ આ નાટકમાં પહેલો દેખાવ આપે છે.

"ક્યાં તૂં ખાતીરે નથી, ઘોડલી રંક સુજાત,
કીધા ત્રણ ઉપવાસ તેં, રહી અભાગી સાથ."

એ કડી બરાબર ઉપર કહેલા વખતને અનુકૂળ છે. પછી તે મરદના મનમાં સ્ત્રી મરી જશે એવો વિચાર આવે છે. અને ત્યારે આ છોકરાની શી અવસ્થા થશે એમ વિચારે છે. એ રસને અનુકૂળ નીચલી કડી છેઃ—

"રોજે રૂપા થાળમાં, ખટરસ ભોજન જેહ;
જમતી તે આજે ઉભી, ભૂખી રણ વગડેય."

એમાં "રણ વગડેય" એ શબ્દ, અને જ્યારે બપોર થયા હતા એ વાતનું ગ્નાન, એ બે તે સમયના દુઃખને મૂર્તિમાન કરે છે. પછી એટલામાં જાણે પેલા જોડેના ઓરડામાંથી દાકતર જે પોતાનો અભિપ્રાય આપવા ત્યાં રહ્યો હતો તે બૂમ પાડે અને તેને જેવું લાગે તેવું જગદેવને ત્રીજી કડી બોલતાં લાગે છે.

"ક્યાં તૂં ખાતીરે નથી, શૂં આવ્યો કંઈ વ્હેમ;
શું તેં જાણ્યું હે પશું આવ્યું અનાજ આ કેમ."

કડીના પાછલા ભાગમાં જાણે તે ધણી પૂછતો હોય કે કેમ? કેમ? તેવો રસ છે. તે સમયે દાકતર ધીમે સાદે કહે છે, બધું બંધ થઇ ચુક્યું અને જેવું તે જેવી પોકથી કે' તેવો રસ નીચેની કડીમાં છેઃ—

"જો તૂં જોજો જન સહુ, જોજો પિત્ પરમાર,
માળવના મહારાજને, બેટ વેચી કટાર."

આ વખતે દુઃખ દુઃખ વરસી રહે છે. અને જાણે તેની મનોવૃત્તિ સઘળી મૂર્છા ખાઇ જાય છે. કરૂણારસમાં આત્મા ડુબી જાય એમ જે મેં સંગીત કવિતામાં કહ્યું છે તે આવા વખતના ચિત્રન માટે. એ વખતે ત્રિપુટી જતી રહી એમ પણ ઘણે દરજ્જે કહી શકાય. પછી મુડદું કહાડતી વખતે જે ઉછળતું દુઃખ (ઉપર કહ્યું તેથી જૂદીજ તરેહનું) થાય છે, તેટલું દરદ પાંચમી કડીમાં છેઃ—

"મુકી કટારી આડમાં, ખાવા આણ્યું અન,
મુકવાં પડશે એ પૂર્વજો, બાણ ધનુષ કો દન."

પણ આ બંનેમાં ભોક્તાપણાનું ભાન હોતું નથી—ચોથી કડીમાં ત્રિપુટીજ નથી અને પાંચમીમાં ભોજ્યનુંજ ભાન હોય છે, અથવા ભોક્તાપણું ભોજ્યમાં પેસી જાય છે. છઠ્ઠી કડીમાં ભોક્તાપણું બરાબર ખુલ્લું બહાર પડે છેઃ—

"દૂહાગણનો દીકરો, દુહા દુઃખના ગાય,
દુઃખમાં ડુબ્યો દુઃખનો, આરો ન દેખે ક્યાંય."

ભોક્તાપણું ચોખ્ખું બહાર પડે છે તે છતાં એજ કડીના ચોથા ચરણમાં પાછું જતું રહેવા માંડે છે, જેમકે, કોઇ ધણી પાછલી રાતે ઉઠતો હોય ને જાગૃત થઇને દાતણ કરવા બેઠા પછી કોઇ વખત એકદમ ઝોકું ખાઇ જાય છે. પેલા ધણીનોજ દાખલો લઇએ તો તે ધણી બાળી આવીને રાતે જ્યારે સુએ તે વખતે જેવું લાગે તેવું જગદેવને લાગે છે. પડયો પડયો જીવને ધીરજ આપતાં આપતાં આખરે જેવી મનની સ્થિતિયે ઊંઘી જાય તેવા રસની નીચલી કડી છેઃ—

"વાણીશૂરા વાણીયા, રણશૂરા રજપૂત;
સુખશૂરા જનકાદિકો, પણ દુઃખશૂરા અદ્દભુત."

દહાડેપાણી કર્યા પછી જેવું મન થાય તેવા મનનું ચિત્ર છેલ્લી કડીઓમાં છે. એ પૂરૂષ જાતે રજપૂત છે એમ જાણવું જોઇએ.

To

T. B. CURTIS, Esquire,

SECRETARY TO THE GUJERAT

VERNACULAR SOCIETY,

&c. &c. &c.

THIS WORK

IS DEDICATED WITH

FEELINGS OF ESTEEM AND

GRATITUDE

BY

His Obliged and Obedient Servant,

THE AUTHOR.

પ્રસ્તાવના

આ નાટકનો મૂળ પાયો **રાસમાળા**માંથી લીધો છે. જેમના વાંચવામાં **ગૂર્જરમિત્ર ફાર્બસ** સાહેબનું બનાવેલું એ અતિ ઉપયોગી અને દેશીય શોધને નીચું જોવડાવનારૂં પુસ્તક આવે છે, તેમનાથી એ માંહેલી પેલા બહાદુર **જગદેવ** પરમારની વાર્ત્તા કદી ભૂલાતી નથી. એમાં કેવી છટાથી શૌર્ય, પાતિવ્રત્ય, રાજભક્તિ, અને સત્યનો બોધ કર્યો છે! જ્યારથી પહેલ વહેલી મ્હેં **રાસમાળા** વાંચી હતી, ત્યારથી જે રસિક ગાથાએ મને અત્યંત આનંદ પમાડી તેના ઉપર મોહિત કરી નાંખ્યો હતો, તે સુબોધકારી ગાથાનો લાભ **ગૂજરાતી** બાઈઓને આપવાનો વિચાર મને થયો હતો.

ઘણું કરીને એજ પાયો કાયમ રાખી નાટકરૂપી આ ઇમારત મ્હેં રચી છે, તોપણ કેટલેક ઠેકાણે તેમાં પણ ફેરફાર કરવો પડ્યો છે. વાર્ત્તિક રૂપમાંથી નાટક રૂપમાં મૂકતાં કેટલોક ફેરફાર તો નાટકશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે હમેશાં કરવોજ પડે છે તે, અને બીજો જે ફેરફાર અહિંયાં કર્યો છે તે, રસમાં વૃદ્ધિ કરનાર છે એમ હું માનું છું. તે વાર્ત્તામાં **વીરમતી** પાતિવ્રત્ય જાળવવાને માટે છળ કરે છે એ મને ઠીક લાગતું નથી. એવે પ્રસંગે અબળા જાતિને છળ દૂષણરૂપ છે, એમ તો છેક નહિ કહેવાય, તો પણ એથી ઉજ્વળ સતીપણાને કાંઈક ઝાંખ લાગે છે ખરી, અને જ્યારે ગંભીર ઇતિહાસ રજપૂતાણિયોનાં અદ્દ્ભુત શૌર્યની સાક્ષી ઠેકાણે ઠેકાણે આપતાં જરાપણ આચકો ખાતો નથી, ત્યારે પતિવ્રતાને પ્રાણથી પ્યારી જે પોતાની લજ્જા તેનું સંરક્ષણ કરતાં તે શત્રુનો વધ કરી શકે એ અસંભવિત છે એમ માનીને, રસના લખનારે શા માટે એ એક ઉંચા ગુણચિત્રને દૂષણ લગાડવું જોઇયે? એજ વાર્ત્તામાં એજ **વીરમતી** સુબેદારની સન્મુખ તેના ઘણા સિપાઇયોને મારી નાંખે છે.

બીજું: નાટકપાત્રમાં કોઈ જૈનધર્મીને ઉમેરવા એ પણ એક અવશ્યનું કામ હતું. જે સમયે ગૂજરાતમાં એ અને હિંદુધર્મની વચ્ચે મોટું

યુદ્ધ જામી રહ્યું હતું, અને સઘળા રાજદરબારી કામકાજો એ યુદ્ધની સાથે થોડો ઘણો સંબંધ રાખતાં હતાં, તે સમયનું સંપૂર્ણ ચિત્ર એ વિષય દાખલ કર્યા શિવાય શી રીતે આપી શકાય? તે વખતે આખા દેશમાં જે ધામધુમ મચી રહી હતી, તેનો કંઇક વિચાર વાંચનારને આ નાટક ઉપરથી આવશે એવી હું આશા રાખું છું. પણ એ ફેરફાર વિષે અહિંયાં વધારે બોલવાની મને જરૂર જણાતી નથી, કેમકે તે એની મેળે માલમ પડશે, અને તે માલમ પડ્યા પછી તેની યોગ્યાયોગ્યતાનો નિર્ણય કરવો એ સુજ્ઞ વાંચનારનું કામ છે.

આ નાટકમાં સામાન્ય રસ કરૂણ છે, તો પણ તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે શૃંગાર, વીર, શાંત, ઇત્યાદિ રસોનો ઘટિત કેટલોક ભેળ થયો છે તેથી એ કરૂણારસ નાટક છે એમ નામ નિવેદન પત્રમાં મેં લખ્યું નથી. હું ધારૂં છું કે આખા નાટક ઉપર ગાંભીર્ય અને ઉદાસીની છાયા છે, પણ આત્મકૃતિ વિષે હમેશાં શંકા રહે તેજ નિવારણ કરવાને અર્થે રસિક પંડિતોનાં પાદાંબુજ આગળ હું આ ગ્રંથ નમ્રતાથી મૂકું છું, કેમકે જો કાળિદાસ સરખા કવિયે પણ એવી આર્યા લખી છે કે—

" आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।
बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः " ॥

તો મજ સરખા અલ્પમતિની તે શી ધારણા અને શી વાત?

ન. લ.

नाटकपात्र.

પુરૂષવર્ગ.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ.	ગૂજરાતનો મહારાજ.
રાજારાજ.	સિદ્ધપુરનો ઘરડો રાજા.
બીજરાજ.	રાજારાજનો કુંવર.
જગદેવ.	માળવાના રાજાનો કુંવર.
જ્ઞાનવિજય સુરી.	જૈનધર્મનો આચાર્ય.
હેમચંદ્રજી.	જ્ઞાનવિજયનો શિષ્ય.
ડુંગરશી.	સિદ્ધરાજનો સેનાપતિ.
લાલરાજ.	ડુંગરશીનો દીકરો.
દયાળ.	જગદેવના ઘરનો ભાટ.

સ્રીવર્ગ

કુલમતિ.	રાજારાજની રાણી.
વીરમતી.	રાજારાજની કુંવરી.
સુલક્ષા. } સુભાષણી. }	વીરમતીની દાસીઓ.
જામોતી.	એક ગણિકા.
સુભગા.	જામોતીની દીકરી.

બીજા સરદારો, મંત્રિયો, દાસ દાસિયો વગેરે.

સ્થળ—સિદ્ધપુર.

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—એક મ્હોટા વૃક્ષની છાયા.

જગ૦—(ઘોડી આગળ ઉભો રહીને)

(સાખી)

ખા, તું, ખા, બા, કેશરી*, ઘોડલિ રંક સુજાત;
કીધા ત્રણ ઉપવાસ તેં, રહી અભાગી સાથ.
રોજે રૂપા થાળમાં, ખટરસ ભોજન જેહ;
જમતી, તે આજે ઉભી, ભૂખી રણવગડેય!

(ઘોડી ખાતી નથી તે જોઇને)

કાં તું ખાતીરે નથી? શું આવ્યો કંઈ વ્હેમ?
શું તેં જાણ્યૂં હે પશુ, આવ્યું અનાજ આ કેમ.
જો તૂં, જોજે જન સહૂ, જોજો પિતૃ પરમાર—
માળવના મહારાજને, એટ વેચ્યો કટાર!
મુકી કટારી આડમાં, આણ્યું ખાવા અન;
મુકવાં પડશે આ પૂર્વજો! બાણ ધનુષ કો દન
§દૂહાગણનો દીકરો, દૂહા દુઃખના ગાય;
દુઃખમાં ડૂબ્યો દુઃખનો, આરો ન દેખે ક્યાંય!
વાણીશૂરા વાણિયા, રણશૂરા રજપૂત,
સુખશૂરા ‡જનકાદિકો, પણ દુઃખશૂરા અદભુત.

(ઘોડી ખાવા માંડે છે તે જોઇને બોધ ગ્રહણ કરે છે)

હા તૂં સાચી સૂચવે, શિક્ષા ક્ષત્રિયસૂત—
શોક સ્વભાવિક સ્વલ્પ છે, વિપુલ વસાવેલું ભૂત.
અસ્થિર જગમાં સ્થિર કરી, જે સંચે ચિત શોક;
કેવો તે નર મૂરખો? રે! નર કહેવો ફોક.

(પછી તે બેસે છે એટલે ત્યાં દયાળ ભાટ આવે છે)

---

* ઘોડીનું નામ. §અણમાનીતી રાણી, માનીતીને સૂહાગણ કહે છે.
‡ જનકવિદેહી—એક આત્મજ્ઞાની રાજા.

ઓ ! દયાળ ભાટ ! તમે અહિંયાં ક્યાંથી ? માજી સારાં છે ?

દયા૦—ઓહો ! તમે છો કે ? રામ રામ, મહારાજ, રામ રામ, (આવીને ભેટે છે) કુંવર, તમે તો ઓળખાતાએ નથી. રસ્તો બહુ લાગ્યો જો !

જગ૦—હા, પણ માજી સારાં છે ?

દયા૦—અરે ! આ શું ? તમારૂં શરીર પણ લેવાએલું જણાય છે. મ્હોડાપર લાલી ક્યાં છે ? છેક કરમાઈ ગએલું જણાય છે ને ? એમ કેમ ? રસ્તાથી કંઈ એટલું બધું થાય નહિ !

જગ૦—(વ્યાકુળતાથી) એ બધું હું તને કહું છું, પણ પ્રથમ મને માજીના સમાચાર કહે. તું એકાએક આણી તરફ આવ્યો, અને એ વાતનો ઉત્તર આપતાં આચકો ખાય છે, તેથી મારા મનમાં કંઈ કંઈ થાય છે. સુખી તો છે ?

દયા૦—સુખી તો મહાદેવ કરે ત્યારે, પણ શરીરે આરોગ્ય છે. ફિકર ચિંતા રાખવી નહિ. સુખનું શું કામ પુછો છો ? નિર્દય ઝાલા રાણીના ચલ-ણમાં બાપડી સોકને સુખ કેવાં ? બળતામાં તમે વળી ઘી હોમ્યું.

જગ૦—મ્હેં શું કીધું ? મ્હારો શો વાંક છે ?

દયા૦—રંડાપા સરખી અવસ્થામાં તમારા જેવા એકના એક રત્નપુત્રનો વિયોગ નહિ સાલે ?

જગ૦—હું તો માજીની આજ્ઞા લઇને નીકળ્યો છું. પરદેશ નીકળ્યા વગર બીજો મારો છુટકબારો શો હતો ?

દયા૦—એ વાત બરાબર; અને સોળંકી રાણિયે તમને આજ્ઞા પણ એજ વિચાર ઉપરથી લાચારિયે આપી છે. પણ, કુંવર, બુદ્ધિ અને માયાનાં રાજ નિરાળાં છે. બુદ્ધિ તો ઘણુંએ કહે કે આમ કરવું; આનો શોક ન કરવો; પણ રૂદય તેને ન ગણકારતાં પોતાના ધર્મ પ્રમાણેજ ચાલે છે. કુંવર, તમે જનેતાનું હેત કેટલું હોય છે તે જાણો છો ?

જગ૦—હું નહિ જાણું તો કોણ જાણે ? મારી મા જેવી હેતાળુ કોની મા છે ? જગતમાં જનેતાનું હેત એક અલૌકિક વસ્તુ છે. કેટલું—એ કોનાથી કહેવાય ? અપાર, અપાર, માડી ત્હારૂં તો હેત છે !

દયા૦—ત્યારે આ અપાર સમુદ્રનો પાર બુદ્ધિની સાંકળથી કહા-વાનો વ્યર્થશ્રમ છોડી દો. રાણીજીની આંખમાંથી આંસું સુકાતાં નથી;

ભોજન સમે રહ્યા વગર એક દહાડો જતો નથી; અને ત્યારે જમે છે શું ? ઉદાસીમાં કોળિયો મ્હોં આગળ રહી જાય છે, અને નજર ઊંચી થીર. માત્ર એક આશાએ જીવને ધારણ આપે છે.

જગ૦—રાજાજીની અપ્રીતિ ટળે એવું કાંઇ છે ?

દયા૦—ના, એનો તો કાંકરોજ કહાડી નાખ્યો છે. આશા માત્ર તમારી, કે તમે કોઇ દહાડો નામ વધારી એમનાં દુઃખ ફેડશો અને કુખ વખણાવશો.

જગ૦—હા હા, મા, હું એમ કરીશ. કર્ત્તા હર્ત્તા તો ઇષ્ટદેવ, પણ જો કોઇ રાજાની સેવા મળે, તો સંગ્રામમાં પાછી પાની હું કરનાર નથી. જીવ જશે, પણ હે માજી, સોળંકી રજપૂતાણીની કુખને લાંચ્છન લાગવા દઇશ નહિ. પછી બીજું તો આપણા હાથમાં નથી.

દયા૦—સાબાશ ! રજપૂત બચ્ચા, સાબાશ ! આવા શૂરપણે રાજ મળ્યા વિના રહેનાર નથી. વળી તમારા ગ્રહ કેવા સારા છે ? તે તેનું ફળ આપ્યા વગર કેમ રહેશે ?

જગ૦—મારા મ્હોડા આગળ ગ્રહની વાતો ન કરો. પેલા કાળજીભા જોશિયે મ્હારી જન્મપત્રિકા રાજસભામાં વાંચી, તે દહાડાથી મારા ઉપર દુઃખનો વરસાદ વરસવા માંડયો છે.

દયા૦—ક્ષત્રી થઇને બ્રાહ્મણને કાળજીભો શીદ કહો છો ? તેણે બિચારાએ તમારૂં શું બગાડયું ? બાપડાએ ઉલટી વધામણીની તો વાત કહી હતી.

જગ૦—એ વધામણીમાંથીજ મ્હોંકાણ નીકળી તો ! એવા ગ્રહ સારા સાંભળ્યા કે ઝાલારાણીને ખાર આવ્યો, અને મારો કેડો લેવા માંડયો, તે હું મરીશ ત્યાં લગી છોડવાની નથી.

દયા૦—મરેની તે પાપણી જાતેજ ! એવું શું બોલો છો ? ભાઈ, મનમાં ઓછું નહિ આણવું—અમ સરખા ગરીબોને ઘેર બે બાયડી હોય છે, તો અણમાનીતીનાં છોકરાંના ભોગ લાગે છે તો પછી રાજ દરબારનું શું કહેવું ?

જગ૦—અરે, દયાળ, મારે માથે આટલી ઉમરમાં દુઃખના ડુંગર વળ્યા છે. તેનો પાર નથી. નામ તો રાજાનો દીકરો, અને ઘરમાં પૂરૂં ખાવાનું

પણ ન મળે; ચીંથરાં સરખાં વસ્ત્ર; અને ઘરેણાંનું તો નામજ નહિ લેવું. દરબારમાં જાઉં તો કોઈ મારા સામું આડી નજરે પણ જોય નહિ; બેસવાનો ઠામ ન આપે; અને ત્યાંનું હલકું માણસ પણ બોલવા જાઉં તો તરછોડી નાંખે. પિતાજીના મનમાં થોડુંએક વહાલ તો છે. પણ ઝાલારાણીના ધાકે મારી તરફથી લગારે બોલે નહિ.

દયા૦—બળ્યું એવું અધુરૂં હેત ! તે દહાડે તમને આવો સારો શિરપાવ આપીને પાછો પેલીની શિખવણિયે છિનવી લીધો, તે દહાડાથી મારી આંખમાં તરસ ભરાયો છે.

જગ૦—એવું તો હજારો વાર થયું છે. અરે ! મારા દુર્ભાગ્યનો કાંઈ કાંઠો નથી !

દયા૦—હા, બાપુ, ત્હેં જન્મીને સુખ જરા પણ જોયું નથી. પણ તારાથી એ બાપડી સોળંકી રાણિયે બહુ દુઃખ વેઠયાં છે, અને હજીએ પ્રભુ કરશે ત્યારે તેનાં દુઃખનો તો છેડો આવશે.

જગ૦—એજ મારા મનમાં હરઘડી સાલ્યા કરે છે. અરે, મારી રાંક મા, તું તો દુઃખમાં બધી ડુબી ગઈ છે. હું ખરેખરો પાપી સ્વાર્થી છું કે આ એક કટાર વેચવી પડી તેમાં આટલો બધો શોક કરતો હતો.

દયા૦—એ શું કહો છો, કુંવર ? કટાર ક્યાં ગઈ ?

જગ૦—વાણિયાની દુકાને. પેટને ભાડું આપ્યા વગર કંઈ ચાલે ?

દયા૦—શિવ ! શિવ ! આ દહાડો ક્યાંથી આવ્યો કે રાજકુંવરને કટાર વેચી પેટ ભરવું પડે છે ? આટલી બધી દુર્દશાનો તો મને વિચાર પણ નહોતો. ઘેર હજારો કારભારી જેના બાપને આધારે લક્ષાધિપતિ થઈ જાય છે, તેના છોકરાને શેર દાણાના સાંસા પડે છે. ધિઃક્ ! ધિઃક્ ! એ બાપને ! બળ્યો એ પૈસો ?—બળ્યું એ રાજ ?—બળી એ બુદ્ધિ !—બળી એ સઘળી ગાંડી ઉદારતા !

જગ૦—રાજપિતાનો એટલો બધો વાંક નથી. એમના મનમાં કાંઈએક હેત છે ખરૂં, પણ પેલીની આગળ ચાલતું નથી.

દયા૦—જા, જા, બાપનો જુઠો પક્ષ ન કર. પુરૂષમાં દમ હોય તો રાંડ જાતની તાગાદ શી છે ? એમનામાં દમ નથી એજ મ્હોટો દોષ. જેમ કોઈ

રાજા અતિ કોમળ મનનો હોય, તથાપિ જો તેના આળસને લીધે કારભારિયો પ્રજાને પીડા કરતા હોય, તો તે રાજા મહા પાપી ગણાય છે; જેમ કોઈ સ્ત્રી માયાળુ છતાં પોતાનાં બાળકોને દુર્વ્યસનમાં પડવા દે, તો તે પાતકી કહેવાય છે; જેમ કોઈ ધર્મગુરૂ જાતે મહાવૈરાગ્યવાન, પણ પોતાના શિષ્યોને નિરંતર ઉપદેશ કરી પાપ કર્મમાંથી પાછો વાળતો નથી, તો તે અઘોર નર્કનો નિવાસી થાય છે;—તેમ જે ગૃહસ્થાશ્રમી પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રાદિક ઉપર યોગ્ય અધિકાર ન ચલાવતાં તેમને ઉન્મત્ત થવા દે છે, અને એક બીજાને ઉપદ્રવ કરતાં અટકાવી શકતો નથી, તે મહાપાતકી અનંતકાળ લગી જમનો ચોર થઈ રહે છે. આવું શાસ્ત્રનું વચન છે, અને તે ખરૂં છે, કેમકે રાજા ગમે તેવો દુષ્ટ હોય તોપણ રોજ થોડાં માણસનેજ દુઃખ દઈ શકે છે; પણ રાજામાં આલસ્યનું જોર વધ્યું એટલે તો લાખો દુષ્ટ રાક્ષસો પ્રજાનું રૂધિર ચુસવા ઉભા થાય છે.

જગ૦—એ વાત તમે યથાર્થ કરતા હશો, પણ મ્હારૂં મન માનતું નથી. અરે, બાપડા મારા બાપને આટલો બધો દોષ બેસે છે? વારૂ, ત્યારે દુષ્ટ ઝાલારાણીની તો એથી પણ ભુંડી ગતિ થતી હશે!

દયા૦—ના, ભુંડી તો ખરી, પણ એથી ઉતરે.

જગ૦—વા! એતો નવાઈ સરખું છે. શાસ્ત્રમાં હોય તો ખરૂં તો હશેજ.

દયા૦—નવાઈ કંઈ નથી. સિંહને તો માણસ મારવાનો ધર્મજ છે, પણ ક્ષત્રીપુત્ર તેને મારવા દે તો પોતાને માથે હત્યા લે.

જગ૦—શું સાવકા ઓરમાઈનું લક્ષણ સિંહના સરખુંજ!

દયા૦—કુંવર, એવું મ્હેં બહુ જોયું છે અને સાંભળ્યું છે. તે ઉપરથી નિશ્ચય કીધો છે, કે ઘણી રાણી કરવાનો ધારો જુનો છે, અને એ વડે રાજાની શોભા છે ખરી, પણ જતે દહાડે વિષનાં ફળ નડ્યા વગર રહેવાનાં નથી. પછી એકેકના ગળાં કાપીને, કે પછી ગુપ્ત રીતે ઝેરના પ્યાલા પાઈને, કે પછી માંહોમાંહે કુસંપ વધારીને, રજપૂતો નાશ પામવાના છે. ખરે, કોઇના શ્રાપના યોગે એ ધારો રજપૂતોમાં આટલો બધો પ્રસર્યો છે.

જગ૦—ખરૂં કહો છો, પણ ધિઃક્ તે રજપૂતને જે એવા કજીઆ ઉપરથી કુળના શત્રુ જોડે મળી જશે.

દયા૦—કુંવર, દ્વેષ બહુ ભુંડો છે. એનાથી જેટલી ખરાબી થાય છે તેટલી લોભથી અથવા સ્વાર્થથી થતી નથી. ચાલો, હવે તમારા સમાચાર કહો હોનાર પદાર્થ આગળ કોઇનું ડહાપણ ચાલતું નથી—સોચના કરવી તે નકામી.

જગ૦—હા, ચાલો પેલી કોરે કુવો છે, ત્યાં રસોઇપાણી કરવા માંડિયે અને વાતો ચલાવિયે.

દયા૦—રાખો, હું એક વસ્તુ માગવા આવ્યો છું તે આપવાની હા પાડો તો હું તમારૂં ભોજન જમું.

જગ૦—મારી મશ્કરી શીદ કરે છે? મારામાં આપવાની શી શક્તિ રહી છે?

દયા૦—હું આવે સમે મશ્કરી કરૂં એવો નથી; તે તમારાથી અપાય એવું છે.

જગ૦—અરે, પરમેશ્વર! હું શું જવાબ દઊં? ભાટને ના કહેવી પડે છે! નવાણું ત્યાં ભર્યાં સો—એ માગવા યોગ્ય છે. કહે, તારી શી ઇચ્છા છે? મારાથી અપાય એવું હોય તો બેલાશક લઇ લે; પુછવા રહેતો નહિ.

દયા૦—(મોહોરની કોથળી કહાડીને) આટલું તમારી પાસે મુકી છાંડો; માગું ત્યારે પાછું આપજો—ના કહેતા નહિ; તમે કૉલ આપી ચુક્યા છો.

જગ૦—એને હું શું કરૂં? કોઇ વાણિયાને ઘેર મુક કે જાય નહિ અને વધે.

દયા૦—મારે વધારવા નથી. કુંવર, એ વાતમાં તકરાર નહિ કરો; મ્હેં તમને બાળપણથી રમાડ્યા છે, તેનું કાંઇપણ હેત તમારા અંતરમાં હોય તો મારો બોલ પાછો ફેરવતા નહિ.

જગ૦—જુઠાં બ્હાનાં શીદ કહાડે છે? હું તારો હેતુ સમજ્યો. મારા દયાળ ભાટ, તને મારી અવસ્થા જોઇને દયા આવે છે, અને સાબાશ! મારે અર્થે તું તારી બધી કમાઇ ખોવા તત્પર થયો છે. ધન્ય છે તારા જીવને! પરમેશ્વર ત્હારૂં ભલું કરશે! અરે, પણ શિવ! શિવ! મારો છેક આવો દહાડો આવ્યો કે મને ભાટ દાન આપવા આવે છે!

દયા૦—કુંવર, આકું ક્યાં કુટો છો? આપી કોણ દે છે? વાણિયાને ત્યાં કટાર મુકી ત્યારે તેનાં નાણાં કેમ ખપ્યાં? હું પણ તેમજ ધીરૂં છું.

જગ૦—તેને ત્યાં તો જીવથી વહાલી વસ્તુ અડાણે મુકી; પછી લાજ શાની? એતો વ્યવહાર.

દયા૦— તેમ હું એથી પણ ભારે મોંઘી વસ્તુ અડાણમાં માગું છું.

જગ૦—મારી પાસે શું છે? આ જીવ રહ્યો છે તે લે.

દયા૦—ના, ના, કુંવરજી, બધું ગયું તો શું થયું? તેમાં કંઈ વિસાદ નથી. હજી ક્ષત્રિવીર્ય અને ક્ષત્રિવચન રહ્યું છે—એટલે એ વડે બધું છે. તમારૂં વચન અડાણમાં માગું છું. ક્ષત્રીનું વચન, અને બીજાના કરોડો રૂપિયાની મિલ્કત, એ બરાબર છે.

જગ૦—બસ, શબ્દચાતુરી જાણી. સીધી વાત કરો. તારી પાસે કેટલી પુંજી છે? તમારા કુટુંબને દુઃખી કરી હું જીવવા ઇચ્છિતો નથી.

દયા૦— એ પુછવું તમને ઘટતું નથી—કોઈ ઘરની પુંજી કહે?

જગ૦—બસ, યાર, પગે લાગીને કહું છું કે એમ આડું આડું નહિ બોલો. જો વચમાં પડદો રાખીને વાત કરો તો મારા સમ.

દયા૦—એમજ? અંતે એ પર આવ્યું? ત્યારે ભાઈ સાંભળ. ભાઈ, તું ન્હાનો હતો તે દહાડાનું મારૂં તારા પર હેત. હું તને રોજ રમાડતો; તું મોટો થવા લાગ્યો ત્યારે તો મારો જીવ તારા ઉપર એટલો લાગ્યો કે રોજ ઘણી વાર તને જોયા વગર કળ પડે નહિ. રાજાજીને મ્હેં ઘણીક જુક્તીથી બહુ બહુ સમજાવ્યા, પણ પેલી રંખણીને લીધે મારૂં ધાર્યું કંઇ ઘણું થયું નહિ. અંતે તો એવો વિનાશ નિપજ્યો કે તમારે દેશવટો લેવો પડ્યો. મ્હેં રાણીજી પાસેથી ખબર કહાડી તો માલમ પડ્યું કે તું વાટ ખરચી જેટલુંજ લઇને નિકળ્યો છે. વધારે એ બાપડી ક્યાંથી આપે? હું, કુંવર, રાજાજી અને રાણીનો જુનો સેવક છું. તેમનું લૂણ ખાધું છે તે શે અર્થે આવવાનું છે? મ્હારી પાસે જે છે તે તેમનું આપેલું. અમારા જેવા ગરીબ અને વળી જાચક લોકોને એ બધા દ્રવ્યનો શો ખપ? તથાપિ એક હજાર મહોર ઘરવાળીને આપી આવ્યો છું, તેમાં મ્હારાં બચ્ચાં કચ્ચાં સારી રીતે પળશે. એ બે હજાર મહોર રહી તે તમને અર્પણ કરૂં છું. એ તો તમારે થોડા માસનો ખરચ છે, પણ મ્હારી પાસે હવે એકે કોડી નથી. બીજું મને તમારી સેવામાં રાખો.

જગ૦—(**ઉલટથી ગદ્ગદ્ કંઠે ભેટીને**) બાબાપથીએ તમારૂં વહાલ વધારે છે. પ્રભુ ! સેવક મેળવે તો ભવોભવ એવાજ મેળવજો. પણ—

દયા૦—(**સજળ આંખે**) ભાઈ, બાપુ, ભાટના સમ જો હવે કાંઈ બોલે તો, રાજાજીની આણ જો; શ્રી મહાદેવ પુછે જો. ભાઈ, જુદો આગ્રહ મ્હેલ.

જગ૦—હવે ના કેમ કહેવાય ? ધન્ય છે તને ! ત્હેં પુન્યાધિપતિ રાજાઓને પણ હરાવ્યા. તેતો પૈસાના મદે કીર્તિ અર્થે નકામા ધોતાળ થાય છે. ત્હારા જેવી સાચી દાઝથી કોણ દાન કરે છે ? મને ફરીથી ભેટવા દે. (**ભેટેછે**). દયાળ ભાટ, આજથી હું તમને બાપ પ્રમાણે ગણીશ.

દયા૦—કુંવર, હવે હું સાચું કહુંછું કે તમે મને પસાયતે ગામ આપ્યું હોય તેથી પણ વધારે મારા જીવમાં ટાઢક વળી.

(**જ્ઞાનવિજયના માણસ આવે છે.**)

જગ૦—વારૂ, મ્હેં તમારો શુકન રાખ્યો તેમ તમે પણ રાખજો. આ હું પાછા આપું (મનમાં–કોઈ દહાડો આપવાનો સમય આવશેજ) ત્યારે ના પાડતા નહિ.

દયા૦—નારે, મારા કુંવરજી, ના શું કામ પાડું ? તમારૂંજ આપ્યું એ છે, અને આપશો તે લઈશું. આ કઈ મૂરતો આવે છે ? કેમ ઓ ! ક્યાં રહેવું ?

માણસ૦—શ્રીપુજ જ્ઞાનવિજયજી મહારાજ સુરી આ જગા ઉપર શ્રીપાટણથી ઘડીએકમાં પધારવાના છે, તેમના અમે સેવકો છઈએ. હિંયાં માંડવો બાંધવાની આગળથી આજ્ઞા આપી છે.

દયા૦—ઓ ! ઠીક ભાઈ. તે મહાનુભાવને આણી તરફ કાં પધારવું પડે છે ?

જગ૦—(**ધીમેથી**) આટલું જૈન મુડિયાને માન શિદ આપો છો ?

માણસ૦—મહારાજ, રાજાધિરાજ સિદ્ધરાજજી જેસિંગજીએ સિદ્ધપુરમાં પોતાની સાથે પધારવાની વિનંતિ કરી છે.

દયા૦—(**જગદેવને**) છાના રહો, છાના રહો. આ રાજમાં એવું બોલશોમાં. (**માણસને**) મહારાજ આણી તરફ તો રૂદ્રમાળાની સ્થાપનાને દિવસે આવવાના હતાને ?

જગ૦—રજપૂતના રાજમાં નાસ્તિકોનો એટલો ભય શો ?

માણ૦—સ્થાપનાનું મુહૂર્ત કર્યું છે. કાલે પ્રાતઃકાળે સાત ઘડીએ ઉત્તમ મુહૂર્ત છે. (**બધા માણસો વૃક્ષની ડાળીએ ચંદરવા બાંધે છે.**)

દયા૦—(**જગદ્દેવને**) ભાઈ, સિદ્ધરાજ એ ધર્મમાં નથી, પણ તેમજ વેદધર્મનો એને ઝાઝો પક્ષ નથી, અને બીજા વાણિયા મંત્રિયો હડહડતા જૈનમાર્ગી છે. હાલ એ માર્ગનું જોર વર્તુ છે—માટે કાંઈ પણ એવું બોલશો માં.

જગ૦—આ જ્ઞાનવિજય કોણ છે ?

દયા૦—એતો મહા વિદ્વાન્ જૈનાચાર્ય છે. એણે હજારો સભામાં બ્રાહ્મણોનાં મ્હોં બંધ કીધાં છે, અને મહારાજની પણ પ્રીતિ એના ઉપર ઘણી છે. બીજું મંત્રશાસ્ત્રમાં બહુ પ્રવીણ છે માટે જરા પણ બોલશો માં. નવાઈ છે કે તમે એનું નામ સાંભળ્યું નથી.

જગ૦—ના, હું તો એ વાતથી કેવળ અણજાણ છું.

દયા૦—એનું નામ તો દેશેદેશ પ્રસિદ્ધ છે—દિગ્વિજય કીધો છે. એનું નામ સાંભળતાંજ લોકો થરથર કંપે છે.

જગ૦—ઠીક, આપણે કોઈની નિંદા કરવાનું શું કામ છે ? નહિ બોલીશું. વારૂ, હવે પાટણ જવાનો વિચાર બંધ રાખવો પડશે. સિદ્ધરાજ પોતેજ કાલે શ્રીસ્થળ પધારવાના છે એમ પેલો કહેતો હતો.

દયા૦—સુનાથી પીળું શું ?—ફેરો મટચો. ચાલો આપણે રસોઈ પાણીથી પરવારીને સિદ્ધપુર ભણી પાછા વળિયે. વળી એક કહેવાનું કે તમે આ ગામને શ્રીસ્થળ નહિ કહેતા, મહારાજે સિદ્ધપુર પાડયું છે તે કહેવું; એથી આપણું મ્હોં સારૂં દેખાય, તેમના મનમાં તો ઘણું નહિ આવે તો પણ.

જગ૦—ખરૂંજ તો. આવી ઇંદ્રપુરી સરખી રચના જેણે કરી તેનાજ નામ ઉપરથી ગામનું નામ પાડવું જોઈએ તો. ચાલો ત્યારે જઈએ.

(જગદ્દેવ અને દયાળ ભાટ જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

(**સ્થળ૦**—તેજ. માંડવો બંધાઈ રહ્યો છે.)

૧ લો માણસ—ચલો, ચલો, ઝટપટ જગ્યા ચોખ્ખી કરી નાખો. કેટલી વાર ?

૨ જો માણસ—હમણાં આવશે; આ ! શંખનાદ સંભળાયો.

૩ જો માણસ—લાડવો ખાવાનો નથી તો. ચપટી બજાવતાં બધાને આવડે.

૧ લો માણસ—મરવાનો થયો છે કે ? યાદ રાખજે, હું કહ્યા વગર રહેવાનો નથી.

૨ જો માણસ—અરે ભાઈ, આપણનેજ મોડું થશે, રાત્રે ટાંટિયા ઘસડતાં આપણા પગમાંજ કાંટા ભોંકાઈ જશે. એમને શું ? સુખાસનમાં પડ્યા પડ્યા આવશે.

૧ લો માણસ—આ ઝાડની કેટલી બધી ડાળિયો કાપી નાંખી !

૩ જો માણસ—સાળાં ઝાડનાં પાતરાંનો પણ હિસાબ લ્યો છો કે ? નાગરવેલનાં તો નથી ?

૧ લો માણસ—મૂર્ખ, કાંઈ સમજતો નથી. જો શ્રીપુજ મહારાજ દેખશે તો તરતજ તારી ખબર લેશે. એ ધર્મમા ઝાડ કાપવાનું પણ બહુ પાપ છે.

૩ જો માણસ—પોતે રોજ દોઢશેર અડાવે છે તે ઝાડ કાપ્યા વગર !

૧ લો માણસ—નાદાન, અભાગ્યા, છાનો રહે. જેની સેવા કરવી તેની મરજી રાખવી જોઇયે. તું નવો છે, માટે પહેલાં બે ચાર વાર સમજાવીને કહું છું; પછી તું તારૂં ભોગવજે.

૪ થો માણસ—(**દોડતો દોડતો આવે છે.**) આવ્યા હો ! આવ્યા !

૧ લો માણસ—ચલો, ગાદી તકિયા પાથરી દો.(**બધા કામે વળગેછે.**)

૩ જો માણસ—જુઓ, આ વેરાગીની રીત !

૨ જો માણસ—કંઈ ગાંડો થયો છે કે શું? તું એમને ઓળખતો નથી?

૧ લો માણસ—આ ડાળી પાંનડાં, ગધેડાં, તું ફેંકી આવ કંઇ આડપાસે કે દેખે નહિ.

૩ જો માણસ—હોવે, ચાલ્યો.

૧ લો માણસ—ઠીક પાથરો, આ બધી કરોચળી કેવી વળી છે? જા તું, પાણી ભરી લાવ; તું, લાવે કે, તપાસીને ગળજે. ઉપર ભીનો અંચળો નાંખી મુકજે કે ઉનું નહિ થઇ જાય. જલદી, જલદી, ઓ! પેલા આવ્યા.

(સુખાસનમાં બેસી હેમચંદ્રજી સાથે આવે છે.)

હેમ૦—કેમ, ભાઇ, મુકામ તેયાર થયો છે કે?

માણસો—(**નમસ્કાર કરી**) હાજી મહારાજ, હાજી મહારાજ, હાજી, હાજી.

હેમ૦—અનાડી જેવા ઉભા શિદ રહ્યા છો? ઉતરવાની જગા જોઇને વાળી નાંખો. જીવ જંતુ, ભાઇ, ધીમે રહીને સંભાળજો.

માણસો—હા મહારાજ. ત્યાં સઘળું તેયાર છે. (**કામે વળગે છે.**)

હેમ૦—મહારાજ, આપ કૃપા કરી પધારો. (**બંને ઉતરે છે.**)

જ્ઞાન૦—સેવકો, અમારે ગુહ્ય જ્ઞાનવાર્તા કરવી છે.

(માણસો આઘા જઇ રહેછે.)

હેમ૦—(**બંને બેસીને**) મહારાજ, આપની શી આજ્ઞા છે?

જ્ઞાન૦—ભાઇ, તું તરૂણ અવસ્થામાં છે. તથાપિ તારી બુદ્ધિ દીર્ઘ અને વૃદ્ધના જેવી સ્થિર છે, તે જોઇને મ્હેં આનંદ પામી જે ઉત્તમ કાર્ય તને સોંપ્યું છે તેની કાંઈ સિદ્ધિ થાય એવું ફળ તારા ઉદ્યોગથી ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે?

હેમ૦—આપના ચરણ પ્રતાપથી મ્હેં શ્રમમાં કંઈ કસર રાખી નથી; તેનું ફળ કેટલું થશે તે તો મારી અલ્પ બુદ્ધિથી કળાતું નથી, પણ હું તેનું યથાર્થ વર્ણન કરીશ એટલે આપની દીર્ઘ દૃષ્ટિ સહજ તેનું તાત્પર્ય ગ્રહણ કરશે.

જ્ઞાન૦—તું જેવો વિદ્યાવાન છે તેવોજ નમ્ર છે. જતે દહાડે જૈન ધર્મનું ભૂષણ થનાર છે. વારૂ, હવે રાજમંડળનો શો વિચાર છે?

હેમ૦—મહારાજ, એ મનસુબો એકદમ પ્રકાશ કરવો એ મોટું સાહસ; તેથી પ્રથમ તો મ્હેં તેઓની મનોવૃત્તિ જાણુવાના હેતુએ આ-

પણુ ધર્મનો ઘણોક બોધ કીધો; અને વિધવિધનાં દૃષ્ટાંત અલંકારથી તેમના મનમાં એવું ઠસી બેસાડયું કે ધર્મને અર્થે ગમે તેવા દુઃખ પડે, પણ તે સહેવામાંજ લાભ અને યશ છે. પછી અન્ય ધર્મના દોષને ચિત્ર સરખા સ્પષ્ટ કરીને તેઓની આંખ આગળ મુકયા.

જ્ઞાન૦—તારા ચાતુર્યનો મને પૂરો ભરોંસો છે—જે ત્હેં કીધું હશે તે ઠીકજ કીધું હશે; આપણા વિચારને કેટલા અનુકૂળ છે તેજ માત્ર જાણવાની મારી ઇચ્છા છે.

હેમ૦—તે કહું છું, મહારાજ. અંત ઘણા સાવધપણે તેઓને મ્હેં કહ્યું કે રાજ તરફથી આપણા ધર્મને મ્હોટી હાનિ પહોંચનાર છે. તે શું તમારા સરખા સુભટ સાંખી રહેશે? પ્રથમ આ સાંભળી તેઓ ગળગળી ગયા અને ઉત્તર આપ્યો નહિ, પણ પછી પૌરાણિક ઇતિહાસો સંભળાવ્યા ત્યારે હિમત પકડી. મંડળેશ્વર અને બીજા બધા મંત્રિઓ ધર્મનો પક્ષ લઇ —કોઈ સાંભળતું નથી? (**ચારે તરફ જુએ છે**) સિદ્ધરાજની સામા થશે, ખરા મંડળેશ્વરોમાં તો ચાર પાંચેકજ આણી તરફ થાય એવું ભાસે છે.

જ્ઞાન૦—મંડળેશ્વરનું આપણે કંઇ ઘણું કામ પણ નથી. મૂળ કામ મંત્રી મંડળનું છે.

હેમ૦—મહારાજ, કહો છો તે ખરૂં, પણ સેનાનું કામ કેવળ ને લોકો પાસે રહ્યું--

જ્ઞાન૦—વણિક મંત્રિઓ યુદ્ધમાં કંઇ કાચા નથી; અને સેના તો બીજા સાધનથી આપણે વશ થઈ ચુકયા જેવીજ છે. માટે હવે વિલંબનું કામ નથી.

હેમ૦—હે મહારાજ, આ ઉતાવળ શી? આવા કામમાં ડગલું ભરતાં પહેલાં કોટિધા વિચાર કરવો જોઇયે.

જ્ઞાન૦—કયાં સુધી બ્યંડળની પેઠે બેસી રહેવું? વિચારમાં ને વિચારમાં બાર માસ તો વહી ગયા.

હેમ૦—બાર માસ તો શું પણ બાર વર્ષ પણ વહી જાય. સિંહના મ્હોંમાંનો ભક્ષ લેવો કાંઇ હાંસી ખેલ છે?

જ્ઞાન૦—આપણાં સાધન સર્વ તૈયાર છે; હવે શા માટે આલસ્ય

કરવું જોઇએ? એ દુષ્ટ રાક્ષસ આપણા કૈવલ્ય માર્ગનું અપમાન કર્યા કરે, તે ક્યાં લગી જોયા કરવું?

હેમ૦—બીજા રાજાઓ કરતાં તો, મહારાજ, આપણા ધર્મને સિદ્ધરાજ સારી છુટ આપે છે.

જ્ઞાન૦- હેમચંદ, એ શું બોલે છે? છુટ એવી, કે આપણા દહેરાંને ધજા ચઢાવવાનો એક વાર હુકમ આપી શ્રીનગરમાં ગયા કે બચારા ગોરજીને પકડી મંગાવી ધજા ઉતારવાની તાકીદ આપી.

હેમ૦—પણ મહારાજ, લેખપત્ર જોયા પછી પાછી આજ્ઞા આપી હતી.

જ્ઞાન૦—(**ક્રોધથી**) નાક વઢાડીને ચોંહોડ્યું! હેમચંદ, તેં બીજાને સમજાવ્યા ખરા, પણ તારા આત્માને સમજાવ્યો હોય એમ મને ભાસતું નથી.

હેમ૦—અરે! અરે! ગુરૂદેવ, અકૃપાનાં એવાં વચન શાં બોલો છો? હું રંક તમારો શિષ્ય, રણસંગ્રામની વચ્ચે મુકો તો ઉલ્લાસથી ઉભો રહું. પ્રતિજ્ઞા લઇને કહું છું કે આપણા ધર્મની વૃદ્ધિ કરવી એજ મ્હારા મનની નિરંતર ઉમેદ છે, અને એ કામ સિદ્ધ થશે ત્યારેજ મ્હારો જન્મ સફળ થયો એમ સમજીશ; પણ મહારાજ, હું ગમે તેવો પણ જાતનો વણિક; માટે સાહસમાં પડતા સંકલ્પ વિકલ્પ કરૂં છું.

જ્ઞાન૦—સંકલ્પ વિકલ્પનું સમાધાન વાદ વિવાદથીજ થાય છે, માટે તારા મનમાં જે જે શંકા હોય તે કહે—આચકો ખાતો નહિ.

હેમ૦—ઘણી કૃપા થઇ. મનના મનોરથ પૂર્ણ કરવાના બેજ ઉપાય છે; એક તો એ કે જાતે રાજ સંપાદન કરવું, અથવા બીજો એ કે રાજાની સેવા કરી પ્રીતિપાત્ર થવું. હવે આપણાથી તો રાજ થવાનું નથી, ત્યારે સહજ વાતમાં બીજાની આશાએ એક સાથે વિરોધ કરવો એ નિરર્થક છે. બીજો પણ એની પેઠે પ્રતિકૂળ નહિ થશે એનો શો વિશ્વાસ?

જ્ઞાન૦—કુમારપાળ આપણા ધર્મને માટે આટલાં દુઃખ વેઠે છે, તેથી શું આગળનો ભરોંસો નથી પડતો? જેમ નકુળ સર્પની પછવાડી સદા શત્રુભાવે ફર્યા કરે છે, તેમ સિદ્ધરાજ કુમારપાળનો જીવ લેવા આતુર થઇ રહ્યો છે. એ બાપડા કુમારપાળને કેટલાંક વર્ષ એને ધાકે પગ ઘસડતાં પરદેશમાં ગામોગામ રખડવું પડ્યું; પાછો આવ્યો ત્યારે જીવ બચાવવા

સંસાર ત્યાગ કરી શ્રી આદિનાથજીના દેહરામાં ભરાયો. ત્યાં પણ સુખે રહેવા પામ્યો નહિજ. થોડા દહાડામાં ત્યાંથી પણ નાશી જવું પડ્યું. સસલાની પછવાડે જેમ કુતરાં તેમ સિદ્ધરાજના સેવકો એની પાછળ ચારે ગમથી દોડ્યા; અને તેમની ચપેટીમાં એ આવીજ ગયો હતો, પણ એક દયાળુ કુંભકારે ભઠ્ઠીમાં સંતાડી દીધો તેથી બચી ગયો. વળી બીજી વાર એ બ્રહ્મરાક્ષસોના વિકાળ મુખમાં આવતો હતો, પણ એક ખેડુતે કાંટાના ઢગલા નીચે ઘાલીને એને બચાવી લીધો. વિચાર કર. કાંટા દીલ ઉપર પથરાવી સુવું, અને પેલા ભાલા ઘોંચે તેથી શરીર એવડું ચાળણી જેવું થઈ જવા દેવું, એ દુઃખમાં શું બાકી?

હેમ૦—અરર! એ પાપમાં શું બાકી? રાજને એ માટેજ નિંદિત ગણ્યું છે.

જ્ઞાન૦—એ દુઃખ ખમવાનું કારણ શું તે વિચાર, અને પછી કહે કે એનો આગળનો ભરોંસો રાખિયે છઇયે તે ખોટા છે.

હેમ૦—મહારાજ, એતો કંઇ આપણા ધર્મ માટે સિદ્ધરાજ દુઃખ દેતા નથી. એને તો હલકા કુળનો ગાદી ઉપર ન બેસે એવો અહંકાર છે તેથી એને મારવા ફરે છે.

જ્ઞાન૦—એ તો જુઠું નિમિત્ત બતાવવાનું; અને કદાપિ એમ હો, તોએ આપણનેજ એમાં લાભ છે. સિદ્ધરાજ એક વાર વચન બેવચની થયો, તેનો તો વિશ્વાસ કરાયજ નહિ.

હેમ૦—તેમજ રાજના લોભે જે હાલ બોલે છે તેનો પણ વિશ્વાસ થોડોજ કરવો જોઇયે. કામાતુર પુરૂષનું ઔદાર્ય, મંદવાડમાં ઉપજેલો વૈરાગ્ય, ચોમાસાનો વરસાદ, વિદ્યાર્થીની સેવા, અને ગરજાઉ માણસનું હેત—એટલાં વાનાં તે સમયે ફળ્યાં તો અત્યંત, પણ તેનો પછી ભરોંસો રાખે તે મૂર્ખ જાણવો. કુમારપાળની આસ્થા, મહારાજ, ધારો છો તેટલી આપણા ધર્મ ઉપર નથી; હમણાં જે વધારે દેખાડે છે તેનું કારણ એકજ છે, કે પોતાનું રક્ષણ કરવું અને વળી રાજની આશા.

જ્ઞાન૦—તને ઘણો પરિચય નથી તેથી એવો સંદેહ ઉપજે છે, પણ મારી સંપૂર્ણ ખાત્રી છે; અને વળી તે રાજની ઉથલપાથલમાં એના

હાથમાંથી સત્તા આપણે એટલી ઓછી કરી નાખીશું કે એ ફરવા ચહાય તોપણ ફરી શકે નહિ.

હેમ૦—મહારાજ, રાજાને આપણે ગાદી અપાવી, માટે તે કોઇ દહાડો પછી આપણને દુઃખ નહિ દે એમ ધારવું નહિ. તે ઉપર કહ્યું છે કેઃ—

આર્યા.

"મ્હેં પ્રગટ્યો દીપ માટે, હાથે ટપલી હણું નહીં બાળે;
એમ વિચારી વર્તે, નર તે તુરતે બળે ઝાળે."

જેમાં આપણને લાભનો સંભવ થોડો, અને જગતની હાનિ ઘણી, તેવું કામ આપણે જૈન ધર્મના ગુરૂ થઇને આદરિયે એમાં શોભા નહિ.

જ્ઞાન૦—અરે ! આ શંકા તો નવીજ સાંભળી. શું આપણા ધર્મમાં એનો નિષેધ કીધો છે એવું ત્હેં આટલી બધી વિદ્યા ભણીને શોધી કહાડ્યું કે !

હેમ૦—મહારાજ, રણસંગ્રામ સરખું દુઃખકારક અને ત્રાસદાયક વિશ્વમાં બીજું સ્થળ કયું છે ? જુવાન, મદમાતા, રંગડ, માબાપ સ્ત્રીના પ્રાણ, બનીઠની તેજી ઘોડા પલાણીને ઉમંગે જાય છે, તે શું વિવાહે ? અરે ! વિવાહે નથી જતા, પણ તે વહાલાંને રોજનાં રડતાં કરવાને જાય છે. યશ અને ધનની જુઠી ભુરકીમાં ભુલાઈ, તપસ્વીને ધ્યાન કરવા જોગ રમણીક અને એકાંત સ્થળમાં તેઓ ઉન્મત્તપણે પ્રવેશ કરીને, મનુષ્યનો દરિયો રેલંરેલ કરી મુકે છે. સુભટોની લલકાર, વાજીંત્રોના નાદ, ઘોડાના ખુંખારા, અને એ સઘળાનો આકાશમાં એકરૂપ થઇને જે પ્રત્યાઘાત પડે છે તેની ગંભીર ગર્જનાથી સઘળું વન એવું ગાજી રહે છે કે સઘળા માણસોનો બુદ્ધિવ્યાપાર બંધ થઈ જાય છે, અને "મ્હારૂં મ્હારૂં" જઇને "મારૂં મારૂં" એવીજ માત્ર મનોવૃત્તિ થઇ રહે છે. પછી એવા લાખો મદાંધ પુરૂષો હડકા-ચલાં કુતરાંની પેઠે એક બીજાના પ્રાણ લેવા મંડી જાય છે. પ્રલય કાળની ન્હાની સરખી, પણ ખરી મૂર્તિ, રણક્ષેત્ર છે. જે માથા ઉપર રત્નજડિત શિરપેચ શોભતા હતા, તે હજારોબંધ માથાંઓ ધુળમાં પગતળે ચગદાય છે. જે આંખો પ્રેમદાને અમીરસ પાતી હતી, તે હાલ ફાટી બિહામણી દેખાય છે. જે પુરૂષોના શબ્દથી મ્હોટી મ્હોટી સેનાઓ કાંપતી હતી, તે પુરૂષો સદાનું મુનિવ્રત લઇને શત્રુના ઠુંકારા ખમતા પડ્યા છે. જેના પગના

ધમકારે પૃથ્વી ધ્રુજતી હતી, તે કેવળ નિર્બળ થઇને યમપુરીમાં કૃત કર્મોનો ઉત્તર આપવા ગયા છે. અરે! ચોતરફથી આખા મેદાનમાં દુઃખની કારમી ચીસો કાને પડે છે. નજર નાખતાં લોહી લોહી અને માંસ માંસ શિવાય બીજું કાંઈ દેખાતું નથી. અરે! આતો મ્હોટી ચાર કોશની કસાઇની દુકાન છે—તેમાં વેચનારો તે લોભી રાજા, ઘરાક કાગડા ને ગીધ, અને હલાલ કરનાર પેલી અભાગણી સેના.

જ્ઞાન૦—તું તરૂણ છે, તેથી તારામાં આટલું માયાનું જોર દેખી હું ક્રોધ આણતો નથી. આ શબ્દ બાકી વૈરાગીને શોભતા નથી.

હેમ૦—લાખો માણસોને અતિ વેદનાએ તરફડતાં અને અંતે પ્રાણ ત્યાગ કરતાં જોઇને આનંદ પામવો, એનું નામ જો વૈરાગ્ય હોય તો એવા વૈરાગ્યથી પરમેશ્વર મને વેગળોજ રાખો!

જ્ઞાન૦—વાહ! આ વચન વળી તેથી સારાં! શાંતચિત્ત વિના સારાસારનો વિચાર થતો નથી, માટે તું તારો જુસ્સો સમાવ, અને હું પુછું તેનો વાસ્તવિક ઉત્તર આપ. આ સિદ્ધરાજની કીર્તિ લોકો શા માટે કરે છે, અને તારી પણ અંતરમાં પ્રીતિ છે (છે એનો મને નિશ્ચય નથી) તે શા માટે છે? શું ત્હેં જે યુદ્ધનાં દુઃખો વર્ણવ્યાં તે શિવાય બીજે માર્ગે એણે યશ સંપાદન કીધો છે?

હેમ૦—ના, મહારાજ, પણ એવા રાજાઓ સત્યે લડે છે; ખરાં કારણ વિના કંઈ કુદી પડતા નથી.

જ્ઞાન૦—ખરાં કારણ! ભાઈ, રાજ્યના લોભ વિના, તું વિચાર કરીશ તો હાલ નહિ પણ મ્હોટપણે સમજીશ, કે સઘળાં યુદ્ધોનું બીજું કારણ નથી. વારૂ, તેમ પણ હું વાદાર્થે પ્રમાણ કરૂં છું, તથાપિ એથી કાંઈ સંહાર ઓછો થાય છે?

હેમ૦—સંહાર તો સરખોજ થતો હશે, પરંતુ તે એકજ વાર. બાજ દુષ્ટ રાજાઓની શક્તિ ક્ષીણ થયાથી કોટિ કોટિ માણસો તેના ધર્મ-રાજમાં સુખી થાય છે, અને તે સમયના એટલુંજ નહિ પણ વંશપરંપરા લોકો એવું રાજ ટકે છે ત્યાં લગી સુખમાં આનંદે રમણ કરે છે.

જ્ઞાન૦—ઠીક, આગળનાં ફળ ઉપરથી કોઇ કામ સારૂં નરતું કહે-વાય છે એતો ત્હેં કબુલ કીધું. હવે ખોટાં ખરાં કારણોનો વિચાર શા

માટે કરવો જોઈયે? હવે, આપણા મનસુબાથી હાલનાં અને તહેં કહ્યું તેમ વંશપરંપરાનાં અસંખ્યાત માણસનાં નાશવંત શરીરને નહિ પણ અમર આત્માને પરમ સુખ થશે, ત્યારે થોડાં માણસો આ દુઃખરૂપ સંસાર-માંથી પ્રાણ ત્યાગ કરીને જાય તે માટે આપણે શા વાસ્તે અચકાવું જોઈયે?

હેમ૦—મહારાજ, તમારી સાથે વાદ કરવાનું મારામાં સામર્થ્ય નથી. અહિંસા એ પરમધર્મ કહેવાય છે, અને એથી વિરૂદ્ધ આ અનુમાન તો નિકળી આવ્યું. માટે પ્રથમ મહેં કહ્યું તે ખોટું જાણવું. પરાક્રમથી મોહિત થઈને ઘેલું જગત વીર પુરૂષનાં વખાણ કરે છે. પણ ધર્મ દૃષ્ટિયે જોતાં એવા રાજા દુષ્ટ રાક્ષસો સરખા જણાય છે. આગળ ફળ સારાં થાઓ કે નઠારાં પણ હિંસા તો નિશ્ચય નરક પહોંચાડનારી છે, અને હું તેમાં બાધ નથી એમ મારી જીભ્હાએ કહીને કદી દોષિત થવાનો નહિ.

જ્ઞાન૦—(**તિરસ્કારથી**) ભણ્યા પણ ગણ્યા નહિ! ચાર્વાક મતનો ગ્રંથ તો એ મહીના પર ભણ્યો હતો, ને આ શું બોલે છે? વળી નરક ક્યાં છે? દોષ કોને લાગે છે?

હેમ૦—હે ગુરૂદેવ, તમારા સરખા મ્હોટા આચાર્યના મુખમાંથી આવાં નાસ્તિક વચન કેમ નીકળે છે? સૃષ્ટિ કેમ ટકશે?

જ્ઞાન૦—ખરેખરો તું મૂર્ખજ છે. નાસ્તિકતાના ભયે તું અજ્ઞાન રૂપી પ્રત્યક્ષ નરકમાં ધસીને પડે છે.

હેમ૦—મહારાજ, આપણા ધર્મમાં નરક સ્વર્ગ છે એવું સ્પષ્ટ લખેલું તે હું માનું, તેથી શું હું અજ્ઞાન ઠર્યો કે?

જ્ઞાન૦—લખેલાંની વાત નથી, બુદ્ધિની છે. આપણો ધર્મ બૌદ્ધની શાખા છે, એટલે ન્યાયથી તુલના કરતાં જે ખરૂં ખોટું લાગે તે માનવું એ આપણો ધર્મ, અને બીજુ માનવું તે નાસ્તિકતા.

હેમ૦—(**આશ્ચર્ય પામીને**) આ તો નવો સિદ્ધાંત સાંભળ્યો તમારી તરફનો!

જ્ઞાન૦—આપણા ધર્મનો શો સિદ્ધાંત છે, તે તું લખેલાં ઉપરથીજ કહે. આ જગત અનાદિ છે અને તે માટે અનંત છે. એનો કોઈ કર્ત્તા નથી, એટલે પાળક પણ નથી અને સંહારક પણ નથી. હવે સ્વર્ગ નર-

કનો સંભવ ક્યાં રહ્યો ? ઉત્પન્ન કરવાની, પાળવાની અને સંહારવાની શક્તિ નથી, એવો કોઈ નનામો શું દરબાર મેળવી ન્યાય કરવા બેસશે કેમ ? એતો બ્રાહ્મણનાં પૌરાણિક ગપ્પાં માનવા કરતાં પણ વધારે બેવકુફીભરેલું છે.

હેમ૦—ન્યાય કરવા બેસશે એવું કોણ કહે છે ? જેમ અગ્નિથી ઘૃત ગળી જાય છે, અને ટાઢથી ઠરી જાય છે; જેમ પોષક વસ્તુએ શરીરનું રક્ષણ થાય છે, અને વિષથી નાશ પામે છે, તેમ સ્વાભાવિક રીતેજ આત્મા પોતપોતાના પ્રકૃતિગુણવડે પુન્ય કરેથી સુખને, અને પાપ કરેથી દુઃખને જઈ મળે છે.

જ્ઞાન૦—તે સુખ દુઃખ કયાં ? રાજાના તરફની શિક્ષા, લોકોની અપ્રીતિ, અને પોતાના મનનો પશ્ચાત્તાપ—એ ત્રણ શિવાય બીજાં જો દુઃખ તું પાપની સાથે લાગેલાં સમજતો હોય, તો એમજ જાણજે કે તું ઘોર અંધારામાં કુટાઊં છું. એ ત્રણે ભય ટાળવાના ઉપાય છે. સાવધપણે એકાદું કામ કીધું તો રાજા શિક્ષા કરી શકતો નથી; કાંકે પંડિતની ગતિ મૂર્ખ સત્તાધારીની સમજથી દૂર છે. લોકોની પ્રીતિ અપ્રીતિની તો ચિંતા રાખવીજ નહિ કેમકે તેને કયાં પ્રીતિ કરવી અને ક્યાં ન કરવી તેની સમજ નથી; અને પોતાના મનનો પશ્ચાત્તાપ તો કૈવલ્ય જ્ઞાનવડે નાશ પામે છે.

હેમ૦—એ ત્રણ રીતે તમે કાટ કહાડી નાંખો છો, તે ઉપરથીજ માલમ પડે છે કે એ ત્રણ પ્રકારે પાપની શિક્ષા બરાબર થતી નથી, અને તે માટેજ આપણા પુસ્તકોમાં વિવરણ કીધું છે તેમ સ્વર્ગ અને નરક એવાં આ જગતથી જૂદાં સ્થળ હોવાં જોઇએ.

જ્ઞાન૦—તારે તે કેટલીક શિક્ષા જોઇયે છે ?

હેમ૦—મહારાજ, પાપ એ એવી નઠારી વસ્તુ છે કે જેટલી શિક્ષા કરે તેટલી ઓછી; ન્હાના સરખા પાપથી પણ જગતમાં કેટલી હાનિ ઉત્પન્ન થાય છે !

જ્ઞાન૦—શિક્ષા સ્વાભાવિક છે તેટલી તો થાય છે, પણ બીજી શા માટે થવી જોઇયે ? આત્મા તે કોણ છે, **અહં** કહેનારો કોણ છે ? કરનારો કોણ છે ?

હેમ૦—શું મહારાજ ! ચાર્વાક મત પ્રમાણે આત્મા છેજ નહિ એવો આપનો સિદ્ધાંત છે ?

જ્ઞાન૦—ના એમ તો નહિ, પણ તું સમજે છે તેમ તે અનેક નથી. આખી સૃષ્ટિનું ચેતન્ય, તે આત્મા, પરમાત્મા, પરમેશ્વર, બ્રહ્મ, જે કહો તે તે એકજ. તે પોતાની મેળે રમણ કરે છે—દુઃખ દેનાર અને ખમનાર તે વિના બીજો કોઈ નથી. હવે શા માટે શિક્ષા હોવી જોઈયે? તે જે કરે છે તેથી જગતનું કલ્યાણજ છે; આપણી અલ્પ બુદ્ધિયે તે દુઃખ અને પાપ દેખાય છે.

હેમ૦—જો આપણો આત્મા, મહારાજ, સર્વજ્ઞ છે, તો વિસ્મય સરખું કે પોતે પોતાનુંજ રૂપ જાણતો નથી. હું બોલું છું અને તમે સાંભળો છો, એવો દ્વૈત ભાવ પ્રાણી માત્રમાં છે તે હોવો જોઈયે નહિ.

જ્ઞાન૦—તે અજ્ઞાનના યોગે.

હેમ૦—એ અજ્ઞાન ટળે કેમ? મેં આટલી વિદ્યાનો અભ્યાસ કીધો, પણ મારામાંથી તો ક્ષણભર પણ તે ટળતું નથી.

જ્ઞાન૦—વિદ્યા વિદ્યા શું કરે છે? (**અનુષ્ટુપ.**)

વેશ્યા તોલ સદા વિદ્યા, અભ્યાસીને મન ગમે
તેવી વાત મુખે ભાખે, દાખે ભિન્ન ભિન્ન સમે.

હેમ૦—વિદ્યાપર એ મોટા અપવાદ મુકો છો. વિદ્યાવિના માત્ર બુદ્ધિથી જ્ઞાન કેમ પ્રાપ્ત થાય?

હેમ૦—બુદ્ધિથી પણ એ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી જે સર્વ પ્રેરક છે, તે જ્યારે પ્રેરણા કરે ત્યારે થાય છે. એ જ્ઞાન થયું કે અહંભાવનો ત્યાગ કરીને તે પ્રમાણે વર્તવું, અને પછી તેમાં અને પરમેશ્વરમાં જરા પણ ભેદ રહેતો નથી. એમ કરીને ઘણાએ પરમેશ્વર થઈ ગયા છે. જો:—

(गीति आर्या.)

ऋषभश्चाजितसंभवनाथावभिनंदनश्च सुमतिश्च
पद्मप्रभुस्सुपार्श्वश्चंद्रप्रभुसुविधिशितलश्रेयांशाः
वासवपूज्यो विमलानंतौ धमश्च शांतिकुंथू च.
अरमल्लिमुनिसुव्रतनमिनेमाःपार्श्वोमहावीरः[1] ॥

---

૧. એ ચોવીશ તીર્થંકરનાં નામ છે. ઋષભદેવ, અજિતનાથ, સંભવનાથ, અભિનંદન, સુમતિનાથ, પદ્મપ્રભુ, સુપાર્શ્વ, ચંદ્રપ્રભુ, સુવિધિનાથ, શિતલનાથ,

એ પ્રમાણે અગણિત તેની પ્રેરણાથી પરમેશ્વર થઈ ગયા છે, થાય છે અને થશે.[૨] મૂર્ખ વિમુખ લોકોને ભાન નથી; તેનો જગતના સરખો વ્યવહાર દેખી ભ્રાંતિમાં પડે છે. જો આત્મા અને પરમેશ્વરમાં ભેદ હોય તો એમ કેમ બને? હે હેમચંદ્રસુરી તું જ્ઞાતા છે, વિદ્વાન્ છે—તું મારે ચરણ મસ્તક મુકી પોતાનો જન્મ સફળ કરીલે. (**હેમચંદ્ર પગે લાગે છે**) વિદ્યા બુદ્ધિની ભ્રમણા છોડ, અને અંતરમાં જે નિશદિન તેની પ્રેરણા થયા કરે છે તે તું લક્ષ દઇને સાંભળ—એટલે તને પણ મારી પેઠે પરમેશ્વર રૂપ થતાં વાર નથી. હું મ્હારૂં રૂપ સમજ્યું છું, તેથી જુઠા સંકલ્પવિકલ્પથી વિરક્ત થઇને સદા આનંદમાં રહું છું. મારામાં એક અંશ પરમેશ્વરપણું બાકી છે, તે આ કાર્ય ધાર્યું છે તે થશે કે આવશે; અને પછી અષ્ટસિદ્ધિ સેવા કરવા સ્વાભાવિકપણે દોડતી આવીને મારી આગળ નકામી ઉભી રહેશે.

હેમ૦—(**સાષ્ટાંગદંડવત્ પ્રણામ કરી**) હે મહારાજ! હે ગુરૂદેવ! હે પરમેશ્વર! આપ અલૌકિક મૂર્ત્તિ છો—મારા ઉપર કરૂણા દૃષ્ટિયે જુઓ.

જ્ઞાન૦—મારી કરૂણા પરિપૂર્ણ છે. જા, આ ગુર્જરરાષ્ટ્રમાં જૈન માર્ગ પુષ્કળ પ્રવર્તશે, અને તું તેનો આચાર્ય થઈ ઘણા સારાં સારાં કામો કરી પોતે પરમેશ્વર રૂપ થઈ જઇશ એ મારી આશિષ છે, એમ થએલું હું નજરે દેખું છું—મારે ત્યાં લગી રહેવું નથી.

પ્રવેશ ૩ જો.

(સ્થળ એજ.)

હેમ૦—એમના વાદમાં મારાથી કંઈ પૂરે પક્ષ થઈ શકતો નથી. મ્હારે મ્હોઢે બંધાઈ જાઉંછું તોએ મ્હારૂં મન કેમ માનતું નથી. એમની વિદ્વત્તા અને તર્કશક્તિ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. માટે એ કહેતા હશે તે ખરૂંજ હશે. આવા સમર્થ આચાર્યનાં વચન ખોટાં નહિ હોય. પણ અષ્ટદીક્ષા-

શ્રેયાંશજી, વાસવપૂજ્ય, વિમળનાથ, અનંતનાથ, ધર્મનાથ, શાંતિનાથ, કુંથુનાથ, અરનાથ, મલ્લિનાથ, મુનિસુવ્રત, નમિનાથ, નેમનાથ, પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરસ્વામી. ૨. જૈનધર્મનો એવો વિચાર છે.

માંની મુખ્ય અહિંસા તો ખોટી પડે છે. મ્હારૂં મન ભ્રમણામાં પડયું છે. કાંઈ સમજાતું નથી.

(જ્ઞાનવિજય આવે છે.)

જ્ઞાન૦—કેમ શા વિચારમાં પડયો છે?

હેમ૦—મહારાજની જેમ આજ્ઞા હોય તેમ અનુસરવાની સામગ્રી તૈયાર કરવાનો વિચાર કરૂં છું.

જ્ઞાન૦—ઠીક. હું જાણતોજ હતો કે તારા સંકલ્પવિકલ્પ સમશે.

હેમ૦—મહારાજ, સેના વિષેની આપે શી વ્યવસ્થા કીધી છે?

જ્ઞાન૦—હા, તે કહું છું સાંભળઃ-ડુંગરશી સેનાપતિનો પુત્ર લાલરાજ મારો શિષ્ય છે, તે તો તું જાણે છે. મ્હેં એને પાંચ વર્ષનો હતો ત્યાંથી વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાની માથાકુટ કરવી કબુલ કરી હતી, તે આવા સમયને માટેજ. તે છોકરાની મારા ઉપર ઘણી પ્રીતિ છે, અને આપણા ધર્મમાં આવ્યો છે એમ તો મારાથી કહેવાતું નથી, પણ તેમ તેને વેદ ધર્મ ઉપર લેશ માત્ર આસ્થા નથી. વળી એ છોકરો એના બાપને ઘણોજ લાડકડો છે તેથી એ કહે છે તેમ તે ડગલું ભરે છે. સારાંશ એ કે લાલરાજે સેના આપણને હસ્તગત કરવાનું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક વચન આપ્યું છે, અને તેમ કરવાનું એના બાપના અતિ હેતને લીધે એનામાં સામર્થ્ય છે.

હેમ૦—મહારાજ, પ્રતિજ્ઞા કરતાં એનો સ્વાર્થ એમાં લાગેલો હોય તો એ ચિત્ત દઈ સહાય થશે એનો વધારે વિશ્વાસ પડે.

જ્ઞાન૦—ખરી વાત. પહેલાંથી એ વિચાર મ્હેં કરી મુકયો છે. લાલરાજની સાવકી મા છે, તેના આગળ સેનાપતિનું કંઈ ચાલતું નથી; અને એક વખત લોભી સ્ત્રીએ એને સમજાવી સિદ્ધરાજ પાસે મોકલી એવી વિનંતી કરાવી કે મારી પછી સેનાનો અધિકાર મારા નાના છોકરાને આપવો. એનો ઘણો આગ્રહ જોઈ સિદ્ધરાજે કબુલ કીધું. હમણાં ડુંગરશી ઘણો પસ્તાય છે, પણ સ્ત્રીને ધાકે ફેરવાવી શકતો નથી. માટે લાચાર થવાથી પુત્ર ઉપર પહેલાં કરતાં પણ વધારે પ્રેમ રાખે છે, અને એ શિવાય બીજી સઘળી બાબતમાં એ કહે છે તેમજ તે કરે છે.

હેમ૦—પણ મહારાજ, સેનાપતિનું કહ્યું બધા સુભટો માનશે એનો પ્રથમ વિચાર કરવાનો છે.

જ્ઞાન૦—તેતો કરી મુક્યો છે. એના હાથ નીચેના જુના અધિકારીઓને ખસેડીને બીજા આપણા ધર્મવાળાને વરસ દહાડો થયાં ધીમે ધીમે રાખવા માંડ્યા છે.

હેમ૦—તમારા કામમાં અપૂર્ણતા હોયજ નહિ.

જ્ઞાન૦—હવે તારે આટલું કામ કરવું. પેલા મંત્રિયોને જેમ તેં સુબોધ કીધો, તેમ આ અધિકારિયોને સમજાવીને સમય આવે ત્યાં સુધી જાગૃત રાખવા. કેમ વિચારમાં પડ્યો? શું પેલા તીવ્ર બુદ્ધિવાળા શસ્ત્રધારીથી તું બીહે છે?

હેમ૦—ભય તો, મહારાજ, હું આપ વિના કોઇનો રાખતો નથી. પણ એમ વિચાર કરતો હતો કે વિદ્યાશ્રયના પુસ્તકની સમાપ્તિ થવા આવી છે તેનું શું કરવું?

જ્ઞાન૦—હં! એમ છે કે? ત્યારે તો તું એ પુસ્તક પરિપૂર્ણ કરે ત્યાં સુધી આપણો મનસુબો બંધ રાખિયે તો ઠીક.

હેમ૦—હા, હા મહારાજ. હું એજ વિનંતિ કરવાનો હતો. હું કરવા બેસીશ તો બે દિવસમાં પૂરો કરીશ–કંઈ વિશેષ બાકી નથી તો–ને સિદ્ધરાજ સરખો દેશો દેશમાં પરાક્રમ કરી વિખ્યાત થએલો રાજા વિધિપૂર્વક આદરથી તેને પ્રમાણ કરે, તો પછી—મહારાજ—આપણા ધર્મની વિદ્વત્તા કેટલી વખણાય?

જ્ઞાન૦—(મનમાં) આહા! આહા! મનુષ્ય માયામાં કેવો લુબ્ધ છે! નિરૂદ્યોગીએ કોટ્યાનુબંધ કાગળો ચીતરી મુક્યા છે, તેમાં સો બસેનો વધારો કરવાના મહાપરાક્રમને અર્થે હેમચંદ્ર સરખો તત્ત્વદર્શી બ્રહ્માંડસ્તુત્ય કામમાં વિલંબ કરવા ઇચ્છે છે! (હેમચંદ્રને) શાબાસ! શાબાસ! હેમચંદ્ર સુરી! આસ્તિક વેશે આવડો મોટો વાદ ઉઠાવ્યો હતો તેનું પ્રયોજન જણાયું.

હેમ૦—(**હાથ જોડી**) ક્ષમા કરો, ક્ષમા કરો, મહારાજ. મેં જાણી જોઇને એવા હેતુથી વાદ કીધો નથી, તેનો તો પરમેશ્વર સાક્ષી છે, પણ તમે કહો છો ત્યારે એવી શંકા ઉપજે છે ખરી કે પૂર્વકર્મથી આચ્છાદન

પામેલા પામર આત્માને ખબર ન પડતાં એમ કદાપિ થયું પણ હોય-માટે ક્ષમા કરો મને; મુનિવ્રતથી વધારે કઠણ ન પળાય એવો નિયમ ગ્રહણ કરૂંછું:—ત્રણ માસ લગી મારે લેખણ હાથમાં ન પકડવી અને પુસ્તકો ન વાંચવાં.

જ્ઞાન૦—કોઈ સમય ઉપર હું પણ વિદ્યામાં અને વિદ્યાના માનમાં મગ્ન હતો.

હેમ૦—મહારાજ, મને આજ્ઞા આપો તે હું કરૂં-વિલંબ કરવાનો નથી.

જ્ઞાન૦—હું કહીજ ચુક્યોછું. કાર્યસિદ્ધિમાં માત્ર લાલરાજ તરફથી જે વિઘ્ન આવ્યું છે તે શિવાય આપણી—

હેમ૦—અરે શું? મહારાજ તે ના પાડે છે?

જ્ઞાન૦—ના તો નથી પાડતો, પણ તેનું ચિત્ત વ્યગ્ર છે. ગંભીર-રાજની બહેન વીરમતી કુંવરી ઉપર તેનો જીવ એટલો લાગ્યો છે કે જેને કેવળ કામાંધ કહે છે તેવો તે થઈ ગયો છે, અને આપણે શું કરવું તે મારાથી કળાતું નથી. એતો નિશ્ચય કે એ કન્યા એને નહિ મળે તો એ કાંઈ ઉત્પાત કરી મુકશે, અને આપણા અથવા બીજા હરકોઈ દરબારી કામમાં પડનાર નથી.

હેમ૦—એને વૈરાગ્યનું ઔષધ આપવું જોઈએ.

જ્ઞાન૦—બહુ આપ્યાં, પણ કોઈ અંગે લાગતું નથી. કોઈ કોઈ સમયે એવો ગાંડો અને વિકાળ થઈ જાય છે કે તેં જોયો હોય તો તું જાણે.

હેમ૦—તમારા જેવા મહા તપસ્વી ગુરૂની આગળ નિર્લજ્જ થઈને એવી વાત કરે છે?

જ્ઞાન૦—મારેજ એની પાસે એ વાત કરાવવી પડી, અને શું પુછે છે? એ સંસારી કામમાં શિખામણ આપવી પડી!

હેમ૦—એ કન્યા એને મળે તો સારૂં. આ! પેલો આવે છે.

જ્ઞાન૦—આપણાથી બને તેટલી મદદ કરવી જોઈએ.

(ઘોડો દોડાવતો લાલરાજ આવે છે.)

લાલ૦—**(બંનેને પગે લાગીને)** ક્યારના મહારાજ હિંયા પધાર્યા છો?

જ્ઞાન૦—ઘડીએક થઇ. તું આણી તરફ ક્યાં નીકળ્યો છે?

લાલ૦—પતંગીયો ઉડાઉડ ક્યાં કરે છે તે શિદ પૂછવું ? એ જાણવુંજ કે તેના આત્મામાં અજવાળું કરનાર જે દીપક તે પાસેજ હશે ગામ બહાર એ ત્રણ ગાઊ ઉપર અંબિકાજીનું દેવાલય છે, ત્યાં પૂજા કરવ આવી છે તેથી હું એટલી વાર કાળક્ષેપ કરવા નીકળી આવ્યો. આ અને ઉત્તર આપનાર છે.

હેમ૦—ત્યારે તો આનંદનો સમય છે. આટલા આકળા કાં દેખાઓ છો

લાલ૦—સંગ્રામનો સમય પાસે આવે પરાક્રમી રાજા પણ શું વ્યાકુળ થતો નથી ? વ્યાપારી ઘણા લાભે માલ વેચી નાણાં લેવાની વખતે વ્યાકુળ થતો નથી ? તો જે સમયના ઉપર મારા જન્મનું સુખદુઃખ આધાર રાખે છે તે પાસે આવતો જોઈ હું આતુર અને અધીરો થા એમાં શું આશ્ચર્ય ?

હેમ૦—સરદાર, તમે આવા ગુરૂના ચતુર વિદ્યાર્થી થઈ એક સ્ત્રી અર્થે ગાભરા પડો ત્યારે આટલી બધી વિદ્યા ભણેલી શા કામની ?

લાલ૦—એક સ્ત્રીને અર્થે ! ખરૂં કહ્યું ! આટલાં વર્ષ સુધી ઘણી સ્ત્રિયો જોઈ, પણ હું મોહિત થયો નથી, અને સંગસુખ સ્વપ્નમાં પણ ઇચ્છ્યું નથી—તે ઉપરથીજ સમજવું કે આ સ્ત્રી કાંઈ જેવી તેવી નહિ હોય. રૂપ એનું કેવું સુંદર ! વાણી કેવી મીઠી ! અને ગુણ ચાતુર્ય કેવ મનોહર ! પૃથ્વીની પીઠમાં શોધી વળશો પણ એવી સ્ત્રી મળનાર નથ એ હું તમને આગળથી કહું છું.

હેમ૦—એમ જો નહિ તમને લાગે તો પછી મોહિત કેમ કહેવાઓ વિદ્વાન્ છો, કાર્ય કારણનો વિચાર કરીને કંઈ શાંતિ ગ્રહણ કરો.

લાલ૦—કારણ ! એનાં કારણ ચૌદ વિદ્યાથી પર છે.

(**સ્રગ્ધરા છંદ.**)

પૂછું હું પ્રશ્ન પ્રેમે, પુજી તુજ પદ હે ! પંડિતા શાસ્ત્રી શાણા;
ધારા સારા તું તારા, ચલન ચળનના, ને બધાં કાર્ય શાનાં–
થાએછે તે તું જાણે, સકળ અકલથી, જેમ ગાંધી વસાણાં;
[1]હાંકોટી કોટિ[2] કોટિ,[3] ગઉ[4] મુકમુકની, ખોટીરે ! સર્વ શાણા !

---

1 હાંકી કાઢી. 2 મોટો આગ્રહ, માથાફોડ. 3 કરોડ 4 અઢી માઈલનો ગા

હે હે હે પંડિતા હે ઝટ જટ જિદ તું, છોડકે આ ઘડીરે–
ક' ક' ક'નોં કયારે, નિયમ થકીં ફરે, આ પ્રિયા આંખડી રે ?
કે તેથી મંન મધ્યે, રૂદય કમળની, તો ધ્રુમે પાંખડીરે;
ચિંતા હર્ષાદિ કાંટા, ઘમર[1] ફરી ખુંચે, ભૃંગને હરઘડીરે.
હાલ્યો વાયુ શું આવી, કમળ નયનથી, કે ત્રડે જોર ન્હોતું ?
હાલે એવી [2]હળૂવે, સખીં શક ન ધરે, છંડને બ્હાનું ખોટું.
કેવો કબ્જો વળી તે, મન સરવરને, જાણીને તોર ખો તું;
ચોખાન્તુ નયને તો, પણ દશ દિશ ક્યાં, તંનનો કોટ જો તું.
લાંબી વાટે ફરે તો, ન અવર કમળો, કાં નડે છેક કાંઇ ?
તેનો ખાસો ખુલાસો, ગ્રંથોં નથીંજ થતો, બ્હાનું હું માનું નાહીં.
રે રે રે પડિતા એ, સરવ સબબ નો, ઠીક છે કાંઈ ભાઈ;
છે ચમત્કાર બીજો, અદ્‌ભુત અતિશે, ના પડે સુજ જયાંહી.
એવી ચેતન્ય યાંત્રિક ગણિત કિ[3] ભણી, વેગ દે કે કળે જે;
ચાહે તે પાંખડીરે, કદીં સુખ કદીંરે, દુઃખની આ કલેજે.
સ્વચ્છંદે તે હલાવે, જડ નિયમ નથી, એહ વિદ્યા કળે જે;
પોથાં થોથાંજ ગોથાં, સહુ સમજણનું, તાન તો ટાળીં દેજે.
જો તું દેતો નથીરે, ઉતર ચતુર તો, કં' મળું મંત્ર શાસ્ત્રી;
જેના યોગે પ્રયોગે, સુર વીંર, પીંર કે, જીન કો જાગીં રાત્રિ.
સાધ્યો બાંધ્યો શું લાધ્યો–વર ? નહિ નહિ હું, મંત્ર મૂળે ન માનું;
ત્યારે તો ભૃંગ તારૂં, કમળ નવલથી, શું પડયું છેય પાનું.
તું શું જાણે બિચારો ? પુછ પુછ તું જઇ, વનમાળી મળે જો;
વિદ્યાપાખંડી ખડી, સરવ ગરવ રે, એનીં તાલીમ લેજો.
હે વ્હાલા વંનમાળી, અરજી મરજીથી, સાંભળો નામ[4] પલ્હેજો;
તે હાલે હર્વે કાંટે, નોંકર ઠીંક રમા, મારૂં ના નામ લેજો.
હેમ૦—કાળાં વિકાળ પાણી, દવ દશ દિશ કે, સિંહ ક્ષુધાર્ત્તિ ઘેલા;
કે જુલ્મી રાય હાથે, પડવું ઠીંક કંઈ, ઉગરે કો સુવેળા.

---

૧ ચકર–ચકર. ૨ હળવે–ધીમેથી. ૩ કંઈ. ૪ જરા, લગાર. ૫ ક્ષણ.

નારી યારી નઠારી, બહુજ સહુ જહાં, દુઃખ દાટી મચેલાં;
છોડે તોએ છુટાએ, ક્યમ કરી નરથી? ચર્ણુ ચ્હોંટી ગએલા.
એવું કાને સુણ્યુંતું, પ્રથમ ત્યમ ખરે, દીઠું દ્રષ્ટેજ આજ;
સ્ત્રીપ્રીતજન્યસ્થિતિ, વીતી દીઠી ન કદી, તો જુઓ લાલરાજ.
સ્થાપે ને તે ઉથાપે, લહરીવત લવે, રે! સનેપાત જાણે;
બંધાયો મોહ પાશે, પરવશ થઇને, કલેશના કોપ માણે.
દેખી આ બાપડાને, મન ખિન ઘણું હું, થાઉં છું દાઝી છેક;
પ્હેલાં એ શાંત ડાહ્યો, ચતુર નર હતો, રે! હતો શો વિવેક!
આજે બેભાન થૈ તે, દુખકર પ્રીતથી, દુઃખ વેઠેછ ભારી;
શું કે'વું એ ન માને, હરજી સરજી કાં, દુઃખ દેનારી નારી?

(જગદેવ અને દયાળ ભાટ પાછા આવે છે.)

લાલ૦— **(માલિનીછંદ.)**

બહુ થયું નવ નિંદો, દુઃખ છે તો ખમીશું?
પ્રીતઝર નયણાંની, જોગી જાણે અમી શું?
વિરહ દુખડું ભુંડું—પ્રેમ અજ્ઞાન તેથી;
લલિત જગત લાગે, માત્ર રામા વસેથી.

જ્ઞાન૦—પ્રેમ અજ્ઞાનનાં અતિ માઠાં દુઃખમાંથી તું ઉગરયો છે, વિરહ દુઃખનો લ્હાવો તો હજી ખરેખરો લીધો નથી—

લાલ૦—હા, વિરહ દુઃખ પણ લ્હાવોજ છે. વિયોગથી જે અંતઃકરણમાં વ્યથા ઉપજે છે, અને આંખમાંથી આંસુનું ઝરણ વહે છે, તેમાં પણ કંઈ એવા જુદા પ્રકારની મીઠાશ રહેલી છે કે વિના પ્રેમનું ખડખડ હસવું મેલી તે દુઃખ છે તથાપિ માથે ચઢાવીશ.

જ્ઞાન૦—ના કોણ કહે છે? હું એમ કહેતો હતો કે આ લ્હાવો લેવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે હમણાં કહે છે તેનું સ્મરણ રાખી રહેજે. પ્રેમી કમળાક્ષનું અમૃત તેં કેટલું પીધું? એ નિરંતર મળશે કે નહિ તેની તને શી આશા છે?

લાલ૦—મળશેજ, તે વરવાની ના કહેનાર નથી, એનો પુરો ભરોસો છે. ઘણી ખરી તો હા પાડી ચુકી છે. હાવ ભાવે લખેલી પ્રેમપત્રીને વાણીવડે મુદ્રાંકિત કરવાનું માત્ર આજે બાકી છે. મારા આટલા બધા પ્રેમની તે અવગણના કરે એવી કઠોર નથી. ના, ના, એનું રૂદય કેવું કોમળ છે ?

જ્ઞાન૦—વારૂ, પણ હું એક પૂછું—તેં તારી જાત એને કહી ?

લાલ૦—ના: તે તો પૂછવુંએ નથી, અને મને કહેવાનું સાંભર્યુંએ નથી.

જ્ઞાન૦—ત્યારે પૂછે તો બરાબર કહેતો નહિ, એ મારી સૂચના છે.

લાલ૦—ગુરૂ થઇને અસત્ય ભાષણ કરવાનું શિખવો છો ?

હેમ૦—અરે ! એવું અમર્યાદાનું વચન મા બોલો. એવા સંત થઇને તમને આવી સૂચના આપે છે તે ઉપરથીજ જાણવું કે તમારા સુખને માટે એમનો નિર્દોષ જીવ કેટલો બળે છે.

જ્ઞાન૦—ભુલ્યો ભાઈ, તું સત્યવાદી છે, જેમ સારૂં લાગે તેમ વર્તજે.

લાલ૦—હું સત્યવાદી તો નથી. તમારા ચરણ પ્રતાપે પાપ પુન્યનો ભેદ હું અત્યાર લગી સમજતો નહોતો, પણ હમણાં હમણાં મારા મનપર કંઈ નવી તરેહનો પ્રકાશ માંડયો છે.

હેમ૦—થોડા સારૂ બાજી કાં ધૂળ કરો છો ? એ પતરાજી રજપૂતો ગોલક જાતિ જાણશે તો કદી કન્યા આપનાર નથી.

લાલ૦—ગાંડા છો, એ છાનું રહે ખરૂં ?

હેમ૦—શા માટે નહિ ? પરણ્યા પછી ફરતા આવો. હમણાં એકને ઘરનો વહીવંચો કરીને લઈ ગયા, એટલે તેના અને તારા કહ્યા પ્રમાણે સર્વે માનશે.

લાલ૦—પ્યારી આગળ છળભેદ કેમ કરાય ?

જ્ઞાન૦—માયિક કામ માયાથીજ થાય.

હેમ૦—સ્ત્રી સાથે સ્નેહમાં તેજ હોય.

લાલ૦— **(માલિની છંદ.)**

અરર પ્રીતડી બાંધી, પ્રાણ જ્યાં એક કીધા;
તન મન ધન જ્યાં એ,–કેકને અર્પી દીધાં.
છળ ક્યમ કરી થાએ ? જૂઠ કોનેજ કહેવું ?

શું નિજ જીવ છળેથી, છેતરી સુખ લેવું ? *
મધુર મુખ પ્રિયાનું, પેખતાં મમ પ્રીતે;
જીભડી વચન જૂઠાં, બોલશે શીજ રીતે ?
કદી છળથી મળી તો, પ્રીતિ તે આપણી શું ?
નહિજ ! નહિજ ! તે કલ્પિત બીજા †ધણી શું.
રસિક પ્રીતડી સાચી, હોય જ્યાં પાત્ર સંગ;
કપટ ઝપટ નાશી, જાય થૈ મનભંગ.
સદ્‌ગુણ સઘળાં ત્યાં, નિત્ય હર્ષે ભરાએ;
સ્વરગ સરખી સુખી, સંત આ પૃથ્વી થાએ.

જ્ઞાન૦– સુખડું સુખડું કહેતાં, તો વળ્યો તું અગાડી;
અધીર મદન આગે સંતતા શી અનાડી;
નથી સુખી નથી ધર્મી, કો વિના તત્વ જ્ઞાની;
નિજ રૂપ નિરખે જે, જો કૃપા પ્રેરણાની.

દયા૦—મ્હારૂં કોઈ આત્મજ્ઞાન વિષે એક કવિત સાંભળશો ?

લાલ૦—હજી એનું શું બાકી છે ?

હેમ૦—(મોં મચડીને)

દયા૦—

કવિત.

કોણરે આતમ જ્ઞાની ? તો જે નિજ રૂપ જાણી;
દેહને અહમ્ હાણી, તત્પદમાં ગળે.
મુક્તિ રાજ દામ કાજ, કે વિનાશે જોગીરાજ;
દમે દેહ તેને કેમ, કહોની નામ એ મળે ?
એથી તો સુભટ ઝટ, સત્યને પરાયા માટ;
બાઝે છે મરણ સાથ, તેને ખરે એ ઘટે.

---

* પ્રીતમાં બંને એકરૂપ થઈ જાય છે ત્યારે પછી છળ કોની સાથે કરવાનો રહ્યો ? પોતાનાજ જીવને છળથી છેતરીએ, તો શું સુખ મળે ખરૂં ?

† આપણામાં જે ગુણ નહિ હોય તે ગુણના વેષ ધારણ કરીને આપણે કોઈની પ્રીતિ મેળવિયે તો તે આપણી સાથે પ્રીતિ છે એમ નહિ જાણવું પણ એવા ગુણ ખરેખરા જેનામાં છે એવા કોઈ કલ્પિત ધણી સાથે છે.

અધિક અધિક ઘટે, અધિક કવિ શું કથે ?
ત્રિયા તલ્લીન થઈ, પિયુ પિયુ જે રટે.

લાલ૦—રંગ છે ! રંગ છે ! સાબાશ ! બરાબર છે.

જગ૦—સાબાશ ! !

જ્ઞાન૦—રાખો, આ બુમાટો ક્યાં થાય છે ?

હેમ૦—બહારવટીઆઓએ કોઈ ગાડાં ઘેર્યાં હશે.

(માણસો દોડતા દોડતા આવે છે.)

૧ લો માણસ—મહારાજ, કાળિયો વાઘ આવે છે.

હેમ૦—ગાંડો છે ? વાઘ કાળો કઈ સૃષ્ટિમાંથી આવ્યો ?

૨ જો માણસ—હસવાનું કામ નથી.

૩ જો માણસ—મહારાજ, દરબારમાં બેસીને અસ્લોક ભણી બતાવાનું આ ન હોય,

૨ જો માણસ—એ વાઘ કાળો નથી, પણ બધાનો કાળની પેઠે જીવ લીધા વગર રહેતો નથી માટે કાળિયો કહેવાય છે.

૩ જો માણસ—મહારાજ, લાખો વરસની વાતોના તડાકા મારોછો, ને આ અમારા સરખા જાણે છે તે વાઘનું નામ તો સાંભળ્યું હોય એમ જણાતું નથી.

(જામોતી અને સુભગા આવે છે.)

જામો૦—(**શ્વાસ ભરી**) હે મહારાજ, અબળાનું રક્ષણ કરો. (**પાછું જોતી જાય છે.**) આ કાળિયો આવ્યો ! તમે મોટા વીરપુરૂષ છો—અમને બચાવી લો.

સુભ૦—અરે ! હિંયાં લાલ ક્યાંથી !

જગ૦—વાઘ ક્યાં છે ? તે બોલ, ધ્રુજે છે શાને !

જામો૦—હાય ! હાય ! મહારાજ, અમે તો મરતાં હતાં. વાઘ આ બાજુ તરફ વળ્યો.

લાલ૦—હેં ! અરે ! એ તો અંબિકાના દહેરા તરફ જવાનો રસ્તો ! ત્યાં તો વીરમતી પૂજા કરવા—

જગ૦— લાવ થોડી દયાળબાટ !—હું પછાડી જાઊં છું.

લાલ૦— (ઘોડા ઉપર ચડતાં ચડતાં) ઉભો રહે ! ઉભો રહે ! ચંડાળ કુતરા !

સુભ૦—અરે ! તમે ના જાઓ—કાળ જીતાવાનો નથી.

(તરછોડીને લાલરાજ જાય છે.)

જામો૦—કેમ એ તને ઓળખે છે ? બહુ સારૂં એમ હોય તો.

સુભ૦—હાય ! હાય ! મારો પ્રાણજીવન ચાલ્યો જો ! અરેરે ! કોઈ પકડો ! આ ! એ તો ચાલ્યા.

(પછવાડી દોડતાં મૂર્છા આવીને હેઠે પડે છે.)

અંક ૨ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

(સ્થળ—અંબાજીનું દેહેરૂં.)

વીર૦—હે સખી, શું કરવું એ મને સુઝતું નથી ! લાલરાજ તો આજે હિંયાં આવીને ઉભો રહેશે, અને હું શો ઉત્તર આપીશ ?

સુલ૦—એમ આખો દહાડો શો ઉત્તર આપીશ એમ કહ્યા કરતાં એક નિશ્ચય કરવો એ ઠીક. પછી નીકર સામસામી નજર મળશે એટલે તું ગભરાઈ જઈશ; કે એને ગમે તેમ કહી બેસીશ.

વીર૦—એજ કારણ માટે, હે ચતુર સખી, હું તારો અભિપ્રાય પૂછું છું.

સુલ૦—પ્રેમની વાતમાં બીજાનો અભિપ્રાય કાંઈ કામનો નથી.

સુભાષ૦—પણ મારા જાણ્યા પ્રમાણે તો તમે વચન આપી ચુક્યાં છો કે હું તમને વરીશ.

વીર૦—તે દહાડે બહારવટિયા ઘેરી વળી આપણને પકડી લઈ જતા હતા, એટલામાં લાલરાજે એના માણસો સાથે આવીને આપણું રક્ષણ કીધું, તે દહાડાથી એ સમય શોધી મારી સાથે વાત ચીત કરવા આવે છે, ને ખરૂં પૂછે તો આ ચાર પાંચ દિવસ પહેલાં તો મારો પણ એના ઉપર પ્રેમ હતો.

સુલ૦—પણ હમણાં એક બીજા રડવડતા પરદેશીને દેખી ચિત્ત ચળ્યું છે.

વીર૦—રડવડતા ! એ શું બોલે છે ! તે કોઈ મોટા રાજવંશી છે. એની આંખમાંજ વીરપુરૂષનાં ચિહ્ન ઝળકી રહ્યાં છે, અને વળી એજ આંખમાં કોમળતા કેટલી વસી છે !

સુભાષ૦—સારાંશ માત્ર કહેની, કે તું તેના મોહપાશમાં પડી છે.

વીર૦--છેક એમ નથી; પણ હું કબુલ કરૂં છું કે લાલરાજ કરતાં જગદેવ ઉપર હાલ મ્હારૂં મન વધારે લાગ્યું છે.

સુભાષ૦—નામ સુદ્ધાં જાણતી દેખંને.

વીર૦—નામ તુંજ શોધી લાવીતી કે બીજી ? હે અતિભાષિણી, તું હાસ્યની વાત છોડી દઈ પાંશરો જવાબ દે—મારા મનમાં હાલ અતિશય ચિંતા છે.

સુભાષ૦—ત્યારે તો માત્ર વચનની તકરાર રહી.

વીર૦—વચન છેક સ્પષ્ટ મ્હોઢે આપ્યું નથી. પણ મારા મનમાં હું એમ ધારૂં છું કે વચને બંધાઇ ચુકી છું.

સુલ૦—વચનની વાત કોરે મૂકી ત્હારા અંતરમાં સાચો પ્રેમ કોના ઉપર છે, અને તે આખર લગી ટકશે કે નહિ, એનો પ્રથમ નિશ્ચય કર; નહિતો જન્મ પર્યંત પસ્તાવાનું થશે, અને તે પસ્તાવાથી પેદા થતી વેલીઓમાં તું એકવાર ગુંથાઇ ગઇ તો જન્માંતરે પણ છૂટી થવાની નથી.

વીર૦—અગૃહિણી સ્ત્રી પ્રસુતાનાં ચિહ્ન ઓળખતી નથી, તેમ હું પૂરૂં પ્રેમમાં સમજતી નથી. મને જેમ જણાય છે તેમ હું માનું છું.

સુભાષ૦—વચન આપ્યા પછી પ્રેમનું નહિ પૂછવું.

સુલ૦—લગ્ન થયાં નથી ત્યાં લગી કાંઈ ચિંતા નહિ.

સુભાષ૦—કાંઇ નહિ, માત્ર બેવચની થવું !

સુલ૦—આવી ભારે વાતમાં વચન તોડવાનો બાધ નથી.

સુભાષ૦—હે પંડિત સખી, એ કયા શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત કહાડયો ?

સુલ૦—નીતિશાસ્ત્રનો. જો એકાદા કામથી મોટું પાપ થતું હોય, તો તે ન કરવું; પછી તે ન કરવામાં કિંચિત્ બાધ હોય તોપણ તેની ચિંતા નહિ.

સુભાષ૦—વેદ વચન પ્રમાણે માન્ય કરૂં છું, પણ ત્યારે કોઇની પાસેથી નાણાં લઈ પાછાં ભરવાનું વચન આપ્યા પછી આપવાની શક્તિ ન રહે, અને આપે તો ઘરનાં છોકરાં ભૂખે મરે એવું હોય, તો કાં વચન તોડવું ?

સુલ૦—એમ નહિ. એ વાત ન્યાયની છે, અને આતો પોતાની રાજીખુશીની છે.

સુભાષ૦—વારૂ એમ. કોઈ રાજાએ વિદ્યાપાત્ર જોઈ કોઈ બ્રાહ્મણને ગરાસ આપ્યો, અને તે આશાએ તેણે જઇને ઘેર ઇષ્ટપૂજા ભક્તિભાવે કરી, મ્હોટા ઉત્સવમાં ઘરની પુંજી ખરચી નાખી, અને નાનું ઝુંપડું જમાત્રને દાનમાં આપી દીધું. હવે બીજે દિવસે રાજાને માલમ પડયું કે એ ગરાસ આપ્યાથી પેદાશ કરતાં ખરચ વધી જાય છે. ત્યારે શું તેણે ગરાસ છિનવી લઈ પેલા બ્રાહ્મણને દુઃખી કરવો ?

સુલ૦—ત્યારે શું કોઈ પુરૂષે ચોરના સાથી થવાનું, કોઈ સાધવી સ્ત્રિયે કામાવેશમાં પરપુરૂષને મળવાનું, કોઈ રાજાએ મદિરાની ધુનમાં ચાંડાળને પ્રધાનવટું આપવાનું મુખે વચન આપ્યું હોય—રે ! એવાં હજારો અધમ કામ કરવાને ભૂલથી કોઈ બંધાય, તો શું પોતાની ભૂલ માલમ પડે ત્યારે તે વચન પાળવાં જોઇયે ?

સુભાષ૦—વચન આપતા પહેલાં એ બધો વિચાર કરવો જોઇતો હતો. પણ તે ન કરતાં વચન આપ્યું, ત્યાંનોજ માનસિક અને વાચિક દોષ તો ચોંટી ચુકોજ છે. હવે તો અસત્યનો વળી તેમાં વધારો થાય, જો તું કહે છે તેમ—

સુલ૦—બ્હેન, તું કહે છે તે ખરૂં, પણ એ કેવળ અશક્યતાનો આગ્રહ છે. માણસ બિચારૂં ડગલે ડગલે ભૂલે છે, અને નિર્મળ બુદ્ધિ પરિરિપુની ચપેટીમાં આવ્યા વગર રહેતી નથી, માટે માણસે એવો પરિપકવ વિચાર કરવો કે પછી ફેરવવો ન પડે એવો દહાડો કદી આ યુગમાં તો આવનાર નથી. ભૂલ તો થવાનીજ—બ્રહ્મા સરખાએ ભૂલે છે, પણ ધારો કે તે ન ભૂલે, તો તેને એવો આગ્રહ યોગ્ય છે ? માણસના વિચાર તો પ્રતિદિન બદલાય છે, અને તેમ નહિ હોય તો અનુભવ તે શું અને તે શા કામનો ? અરે ! માણસના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ એ ફેરફારથીજ થાય છે.

સુભાષ૦—ત્યારે રોજ રોજ જેમ વિચાર ફરે તેમ ધર્મની સઘળી આડ ઓળંગીને સ્વૈચ્છિકપણે વર્તવું કાં ?

સુલ૦—ના, નવો પુન્ય માર્ગ સુઝે, તો તેમ ચાલવું; અને ખરૂં પૂછે તો સારા કિંવા નઠારા વિચાર જેવા બદલાઇને થાય છે તેનેજ અનુસરીને પ્રાણી માત્ર સર્વદા ચાલે છે. આ વચન વિષે તું વાદ કરે છે, તે વિચારનું પરિબળ હશે તોજ વીરમતી તે પાળશે, એ તારે નિશ્ચય સમજવું. એમ ન જાણતી કે પૂર્વ વિચારના બળે એમ એ વર્તશે.

સુભાષ૦—આ લવારામાં હું એક અક્ષર સમજતી નથી, પણ—

વીર૦—તમે બંને જણિયો તો વાદ વિવાદની મઝામાં પડી છો, અને મારો જીવ તો મુઝાઈ જાય છે. મારે ક્યાં ડગલું મુકવું તે સુઝતું નથી—એક દિશાએ અગ્નિ અને બીજી દિશાએ ઉંડો કૂવો છે. હું કંઈ વિચાર કરવાની નહિ. વચન પ્રમાણે હા કહીશ.

સુલ૦—એમ કરીશ મા, પરણ્યા પછી જો જગદેવનો પ્રેમ સાંભરશે તો કાંઈ વિપરીત થશે.

વીર૦—હું એ સર્વ સમજું છું. પણ પ્રેમનો શો વિશ્વાસ ? હાલ જેમ લાલરાજ ઉપરથી ચંચળ પક્ષીની પેઠે ઉડીને જગદેવ ઉપર બેઠો છે, તેમજ કદાપિ હું પરણી, તોએ જગદેવ ઉપરથી ઉડીને બીજે ઠેકાણે નહિ બેસે એનો શો ભરોસો ? ત્યારે શું કરવું તે કહે. માત્ર એજ કે વચન અને ધર્મ સંભાળી બેસવું.

સુલ૦—લાલરાજ ઉપર તારો પ્રેમ હતોજ નહિ. તને સંકટમાંથી ઉગારી તેનો ઉપકાર તને પ્રેમરૂપ દેખાયો.

વીર૦—પ્રેમ પ્રેમ, હું કહું છું, કે તું સમજ્યા વગર કર્યાં ન કર. પ્રેમ અથવા તું કહે છે તેમ વિચાર બદલાયા કરે છે, માટે પતિવ્રત પ્રેમપાત્ર સ્વામી શોધ્યાથી પળાતુંજ નથી:—એ સિદ્ધાંત. તે તો મનની ટેક અને હું ભુંડું કેમ કરૂં એવા આગ્રહવડે પળાય છે. એના બ્હાનામાં પહેલું હમણાં વચન આપ્યું છે, તે પ્રમાણે હું કરીશ એ બસ છે. હવે એ સંબંધી, સુલક્ષા, એક અક્ષર બોલીશ મા. સુભાષણી, તને ધન્ય છે, પડતાને હાથ આપવો જોઇએ. એતો ઢોળી પાડવાની વાત કરે છે.

સુલ૦—કુંવરીજી, તમે કોપાયમાન થયાં છો, અને વધારે થશો એ હું જાણું છું, પણ કહ્યા વગર નથી ચાલતું કે વિચાર કરો:—જીવાબ મુલતવી રાખો:—પણ એકદમ કુદી પગ ભાગો નહિ.

વી૦—અરે પ્રિય સખી, હું કોપાયમાન થઈ નથી; પણ રોગીને મિષ્ટાન્નનું ઔષધ ના આપ. મ્હારૂં મન કેટલું ખિન્ન થાય છે તે તું શું જાણે? પણ ધર્મની લગામ સૌને માથે છે, માટે બોલ મા. માતાની પૂજા કરૂં છું તે બુદ્ધિ સુઝાડે તે ખરી. બાકી વચન બેવચની હું થનાર નથી—સુખ દુઃખ તો દેહ ધર્યો ત્યારથી સરજીજ મૂક્યાં છે.

(દહેરાનું બારણું ઉઘાડી વીરમતી પુજા કરે છે.)

સુલ૦—હે સુભાષણી, તું કુંવરીને આવા સમયપર વાર્યાને બદલે ઉલટી ઉંધી શિખામણ આપે છે?

સુભાષ૦—હું જાણું છું કે એનું મન હમણાં જગદેવ ઉપર લાગ્યું છે, પણ એવા ભિખારીના પાલવે બંધાઈ, કે રાજ સુખ પામેલી તરૂણ સ્ત્રીની આંખમાંથી પ્રેમની કેફ ઉડી જશે, અને પછી પસ્તાયા વગર રહેશે નહિ.

સુલ૦—એક માત્ર વચનને માટે આટલી ટેક રાખે છે તે શું પરણ્યા પછી પતિનો તિરસ્કાર કરશે? હું નહાનપણથી વીરમતી સાથે મોટી થઈ છું, તેથી એના ગુણ હું સંપૂર્ણ રીતે જાણું છું. એ જેવી તેવી નથી—પરણ્યા પછી પતિસંગે ગમે તેવાં દુઃખ પડશે પણ ઉત્સાહે સહન કરે એવી છે.

સુભાષ૦—પેલા માણસો કેમ ગાભરા ગાભરા આવે છે? તમને વાડીમાં આવવાની કોણે રજા આપી? જાણતા નથી હિંયા અમે સ્ત્રિયોજ છઇએ?

૧ લો માણસ—અરે! કાળિયો આવે છે!

૨ જો માણસ—આવતાં હો તો આવો—હું તો જાઉં છું.

૩ જો માણસ—રથ જોડી મુક્યો છે, ચલો, કુંવરી ક્યાં છે?

સુલ૦—પૂજા કરી રહે કે આપણે ચાલ્યાં.

સુભાષ૦—પૂજા ગઈ ઘેર, હું હમણાં ઘસડી લાવું છું.

(જાય છે.)

૪ થો માણુસ—પૂજા કરતાં આપણી પૂજા થઈ જશે.

૧ લો માણુસ—વાત કરવાની વેળા નથી.

સુલ૦—વાઘ આવે તો ખરો.

૪ થો માણુસ—આવશે ત્યારે પૂછવાને કોણ રહેવાનું છે ?

૫ મો માણુસ—હવે તો તીરવાએક આઘો દેખાય છે. હું જોઇને આવ્યો. બૂમ જુઠી નથી.

સુભાષ૦—એ તો આવતી નથી.

બધા માણુસો—ત્યારે અમે કંઈ જીવ ખોવા રહેના નથી. બીજો વાઘ હોય, તો કંઈ ઉપાય પણ થાય. અમે જઇએ છિયે. (**બધા નાસી જાય છે.**)

સુભાષ૦—હાય, હાય, આપણાં મોત આવ્યાં. શું કરિયે ? આવી મૂર્ખની સેવામાં કાં રહ્યાં ? હજુ હું પરણિયે નથી. (**નાસવા માંડે છે.**)

સુલ૦—ઉભી રહે. આ પુરૂષો સ્ત્રીના જેવા બીકણ થયા તો થવા દે, આપણે પુરૂષ થવું ઘટારત છે.

(**સુભાષણીને પકડી રાખે છે.**)

સુભાષ૦—મુકી દે. તું તારે ઉભી રહે ને મર, ના કોણ તને કહે છે ? તું મારી મુખ્તિયાર નથી.

સુલ૦—મુકીને તો જવાય નહિજ, પણ આપણે એ શું કરવાનાં ! વીરમતી ખરેખર દુરાગ્રહી છે. આજ જો ઉગરી તો હું કાલથી સેવા છોડી બીજે ઠેકાણે જઇશ. વારૂ ચલ, આપણે સમજાવિયે.

સુભાષ૦— ઓ મૂર્ખ, તું કાંઈ સમજ. મરણ માથે ભમે છે !

સુલ૦—ઓ વીરમતી પૂજા તો તું રોજ કરે છે, આજનો સમય માતાજી ઓળખે છે. માટે ઉઠ !

સુભાષ૦-તને પોતાનો પ્રાણ નહિ વ્હાલો હોય તો ચાલવું, પણ, હે નિર્દયા, અમારા એનો તો કાંઈ વિચાર કર.

સુલ૦—બહેની ચાલ, ચાલ—કાંઈ સમજ—કાંઈ કહ્યું માન.

સુભાષ૦—એતો બહેરી ને આંધળી થઇને બેઠી છે. વર સારો મળવાનો છે તેના સુકન તો જણાયા. જા, પરણજે પેલા ભિખારીને.

સુલ૦—એમ મા બોલ. હમણાં સમજી જશે.

સુભ.પ૦—સમજી ચુકી! મ્હેં કાંઈ મારો પ્રાણ વેચ્યો નથી, કે આવે સમે ન બોલું. હે શાણી સખા, હે રાજકુંવરી, હે બાપ ભાઈની વ્હાલી, ઉઠ! ઉઠ! (**પગે લાગે છે**) આટલું માન—અરે માન!

સુલ—હજી ના કહે છે. અરે કરમ! આ શી જીદ? આટલું માથું ફોડયું ત્યારે ડોકું ધુણાવ્યું.

સુભાષ૦—ઓ! વાડની પેલી કોરે દેખાય છે! અરર! મુવાં!

સુલ૦—ચાલ નાચાર છઈયે. દહેરાની અગાસી ઉપર ચઢિયે.

સુભાષ૦—હવે ડોકું હલાવે છે. અમે મરીશું તો તારે માથે બે સ્ત્રી હત્યા! સમજી પાપણી! (**બંને ઉપર ચઢે છે.**)

સુલ૦—(**માથું કુટીને**) ઓ! પેલો આવે છે! આ વાઘ કે રાક્ષસ! કેવડો મોટો છે!

સુભાષ૦—(**રડે છે**) આ રાંડ કયા જનમની મારી દુસ્મન કે મને પકડી રાખી. હવે જીવવાની શી આશા! હે અંબિકાજી! જો આજ મને ઉગારશો તો હું વધામણું દઈશ—સો બ્રાહ્મણ જમાડી થાળ કરીશ.

સુલ૦—સેવકોનો શો વાંક? સઘળા છત્રધારી ને પથ્થરધારી એનાથી કંપે છે એમાં નવાઈ નથી. (**વાઘ બરાડે છે.**) ઓ ભગવાન! ઓ મહાદેવ! ઓ માતાજી! કોઈ સહાય થાઓ.

સુભાષ૦—એની પછાડી પેલા કોઈ માણસો આવે છે.

સુલ૦—તેનાંએ કર્મ કુટયાં હશે. બહેન, મ્હેં તને રોકી રાખી તે અપરાધ ક્ષમા કર.

સુભાષ૦—એતો જગદેવ છે. તીર કહાડે છે. હે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, તું તારા સુદર્શન ચક્રનું બળ એમાં મુકજે કે અમે ઉગરિયે.

સલ૦—હા, લાલરાજ પણ છેટે ઉભો છે. પણ ભયથી આગળ આવવાની હિમત ચાલતી નથી. ઓ! પાછો ખસે છે.

સુભાષ૦—એ હીજડાનું નામ બાળ! શાબાસ જગદેવ, શાબાસ! આજે જો અમને ઉગારશે તો વીરમતીને સમજાવી તારી સાથે પરણાવીશ.

સુલ૦—ઘેલી, એનાથી શું થવાનું! ભલા ભલા રજપૂતો એ કાળીયાથી હારી માર્યા ગયા છે તો. હાય, હાયરે, મુવાં જો. (**રડે છે.**)

વીર૦—હે જગદંબે, **હે** કુળદેવ્યા, **હે** અંબિકે, **હે** માવડી, મ્હેં જાણતાં અજાણતાં ગાંડી ઘેલી પૂજા કરી તે તું માની લે. **હે** માવડી, મારા દુઃખમાં સહાય થા. મારા મનના મનોરથ પૂર્ણ કર—અને કેમ કરવું તેની મને સૂઝ પાડ, મા. મને નિરંતર ભક્તિ અને ધર્મ આપજે કે રજપૂતાણી નામને લાંછન લાગે નહિ. **(સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરે છે.)**

સુભાષ૦—ઓ તીર ફેંક્યું !

(તીરથી વાઘ ઉછળીને દહેરા આગળ મુવેલો પડે છે, અને બંને દાસિયો ભયથી મોટી ચીસ પાડે છે.)

વીર૦—આ કાળિયો આવ્યો કે! **(ઉપર દોડી આવે છે)**

સુભાષ૦--(ધ્રુજતી ધ્રુજતી) અમારી જોડે મરવા આવી કે ?

સુલ૦—રહો, એ કાળીઆથી ઉઠાતું નથી—ઘાયલ થયો છે કે શું ? ધન્ય છે જગદેવને.

સુભાષ—ઘાયલ શું ? પુરો થઈ ચુક્યો. જોની ડોળા ફાટી ગયા છે.

વીર૦—કેમ જગદેવને ?

સુભાષ૦—જાણતી નથી ? અણે એક તીરમાં એને ઉડાવી દીધો.

સુલ૦—અને પેલો લાલરાજ બીહીતો બીહીતો દોઢ ગાઉ ઉભો રહ્યો હતો. એ આ શૂરવીર તો આવ્યો. **(જગદેવ આવે છે.)**

જગ૦—(વાઘ સામું જોઇને) જરા જીવ છે—હમણાં પૂરો થઇ રહેશે, ઓ દાસિયો, તમારી રાજકુંવરીને કહો કે મંદિર સિધાવવું હોય તો સિધાવો, ભય નથી.

વીર૦—સુલક્ષા, એને કંઇ યુક્તિયે ઉભો રાખ.

સુભાષ૦—તમે અમને પ્રાણદાન આપ્યું.—કુંવરી કાંઈ ઇનામ આપે છે તે લેતા જાઓ. **(બધીઓ હેઠે ઉતરે છે)**

જગ૦—સ્ત્રી બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરવું એતો મારો ધર્મજ છે, ઇનામ કેમ લઉં ?

વીર૦—વારૂ, તમારૂં નામ ઠામ તો કહો.

જગ૦—મારૂં નામ જગદેવ, પરમાર વંશના ઉદયાદિત રાજાનો દીકરો.

સુલ૦—નામ પ્રમાણેજ પાલન કર્ત્તા છે !

સુભાષ૦—(**કાનમાં**) વીરમતી, જીભ ક્યાં ગઈ તારી?

જગ૦—કંઈ બીજી આજ્ઞા ? હું રજા માગુ છું.

વીર૦—અમને દેખી એટલો કંટાળો ઉપજે છે કે ઘડીભર પણ થોભાતું નથી.

જગ૦—અરે સ્ત્રી, તારા દર્શનની મને કેટલી અભિલાષા છે, અને તેથી મનમાં કેટલો આનંદ થાય છે, તે મારો આત્માજ જાણે. પણ તું કોણ ? મારી અવસ્થા શી ? અઘટિત લોભ કેમ છાજે ?

સુભાષ૦—સહજ વાત ચિત્તમાં અઘટિત શું ?

જગ૦—આ ઝળકતું મુખડું દેખી અંતરમાં દાબી રાખેલા ઊભરા બાહાર નીકળી આવે છે, અને તું **સહજ** વાત કરવાનું કહે છે. મન ગમતી **સહજ** વાત કરનારો **આ** આવે છે.

(લાલરાજને દેખી વીરમતી મૂર્છા પામે છે.)

લાલ૦—(**દોડતો આવી**) જુઓ ! જુઓ ! આ શું થયું ? કાંઇ વાગ્યું તો નથી.

સુભાષ૦—(**વીરમતીને ઉઠાડતાં ઉઠાડતાં**) આવી કોમળ રાજ કુંવરીને આવા ભયથી મૂર્છા આવ્યા વગર રહે ?

જગ૦—હું જાઊં છું. (મનમાં) આ મૂર્ખ મૂર્છાનું કારણ જાતેજ સમજતો નથી.

લાલ૦—જગદેવ, તું છે કે ? આજે મ્હેં મને સારી મદદ આપી છે— જા મ્હેં કહ્યું છે તેમ કાલ સો ઘોડાનો અધિકાર આપીશ.—

વીર૦—હેં ! હેં !

લાલ૦—અરે પ્રાણપ્રિયા, એ તો હું છું.

જગ૦—અરે ! મદદ કેવી ! તું ક્યાં હતો ? મ્હેં પ્રથમથીજ ના નહોતી કહી કે મારે તારો અધિકાર નથી જોઇતો ?—હું એ કામ તારે સારૂ લેશમાત્ર કરતો નથી—એતો મારા મનના ઊમળકાનું છે—

લાલ૦—પ્રભુ કરે ને તારે એવા ઉમળકાના પ્રસંગ રોજ આવે. મૂર્ખ, એટલું પણ સમજતો—

જગ૦—(**ધનુષ ખેંચી**) ફરીને બોલ જોઊં, પછી તારી શી—

લાલ૦—(**હસીને**) જા, જા, ભાઇ, દરબારમાં ક્યાં અધિકાર વર્તો છે? સારૂં કહેતાં માઠું લાગ્યું તો આવરે બોલ પાછો. મ્હારૂં શરીર હજી સિદ્ધરાજ મહારાજની સેવા કરી પરવાર્યું નથી કે વગર કારણે તારી સાથે લડીને ખપાવી નાખું.

જગ૦—દુષ્ટ, મેહેણું ના માર. તું કેટલી લડાઇ લડયો હશે તેતો પ્રભુ જાણે, પણ મને જો એક વાર સેવા મળે તો શું કર્યું તે પુછવા આવજે, જીવતો રહે તો.

લાલ૦—હું તેજ અપાવવાનું કહું છું ત્યારે ના પાડે છે.

જગ૦—એક વાર કહ્યું કે મ્હારે આ કારણ માટે, અને તુજવડે, રાજ મળે તોએ શિવનિર્માળ છે.

લાલ૦—જેમ રાજેશ્રીની ઇચ્છા, આપ ખોટી શિદ થાઓ છો. કામ ચુકશો. રસ્તામાં હવે ભો નથી. માણસ મોકલ્યાં છે તે રથ લઇ આવશે, એટલે મારા સરખો નિર્બળ પણ આ રાજકુંવરીને ઘેર પહોંચાડી શકશે-ત્યાં તમ સરખા પરાક્રમીને વ્યર્થ શ્રમ કાં આપિયે?

વીર૦—લાલરાજ, એવા તિરસ્કારના બોલ તમને ઘટતા નથી, અને ખરૂં પૂછો તો મારા બાપના રાજમાં રજપૂતનું આવું અપમાન હું ફરીથી સાંખી રહેનાર નથી. જગદેવ, કહેતાં જીભ ઉપડતી નથી અને મન માનતું નથી, પણ અત્યંત દુઃખ પામી (જ્ઞાતા હશો તો સમજશો) કહેવું પડે છે, કે હમણાં કંઇ વાતચિત્ત કરવી છે માટે—પધારો. ક્ષમા કરજો **અપરાધ**. પ્રભુ તમારી સદા રક્ષા કરો.

જગ૦—તે જાણીનેજ હું જતો હતો. (**જાય છે.**)

વીર૦—અરે? **અપરાધ** ક્ષમા કીધો એમ કહો, ત્યાં લગી જાવા નહિ દઊં. (**જગદેવ પાછો ફરે છે.**)

જગ૦—(**જરા વિચાર કરી**) હે મધુરા, તું **અપરાધ** કરેજ નહિ, ને હજારો કીધા હોય તો પણ ક્ષમા કીધેલાજ છે. (મહાદેવ એનું સદા ભલું કરો.) (**જાય છે.**)

લાલ૦—આ શાં ગાંડાં કહાડવા માંડ્યાં છે? એની પાસે માફ શી માગવી? તું કોણ અને એ કોણ?

મુલ૦—પરણ્યા પેહેલાંજ હુકમ બજાવવા માંડયો ? જેણે આવે સમયે અમારૂં રક્ષણ કીધું તેનો કુંવરીથી તિરસ્કાર ન થાય.

લાલ૦—ખળી તે વાત પ્રિયા. તું આ ગંભિરાઇ અને ઉદાસી છોડી પ્રેમથી ભાષણ કર.

વીર૦—ખરી વાત કહી. આજે આ વિઘ્ન નડ્યાથી તમને આવતાં મોડું થયું અને જવાની વેળા વટી ગઈ—

લાલ૦—તો શી ફિકર છે ? એક અક્ષર બોલવાનું કામ છે તેમાં શી વાર લાગવાની છે ? હે, મર્યાદશીળ સુંદરી, ત્હેં આ અમૃત વરસાવતી જીભે સ્પષ્ટ હા કહી નથી, પણ આ રસિક મનમાં પૂર્ણ પ્રેમ છે, એની હજાર પ્રકારે ખાતરી કરી આપી છે. બોલી જા, સો બોલનો એક બોલ.

વીર૦—(**મનમાં**) હે અંબિકા ! હિંમત આપ ! મારી જીભ ઉપડતી નથી. (**મોટેથી**) વારૂ, ના કહું તો શું થાય ?

લાલ૦—શું થાય ? હે પ્રાણપ્રિયા, તારે નિશ્ચય જાણવું કે તારા વિના મારે, ઠરવાનું ઠેકાણું નથી. ના કહે ! ના કહે તો મને કાળ જેવું લાગે. દુનીઆં અને આ જીવતર અને મારો જીવ ક્ષણભર પણ આ ખોળિયામાં રહે એમ તું માને છે ? પણ, ના ! ના ! તું એવી નથી. એક વાર આશા આપી તું કદી નિરાશ કરશે નહિ. કેમ પ્યારી, તું કરે એવી છે ?

વીર૦—હું હા કહી ચુકી એવો તમને નિશ્ચય છે ?

લાલ૦—શું બાકી છે ? કોઇ વખત તું ઠેરવેલા વખતે મળવામાં ચુકી નથી, અને કેવી હસતી આંખે તું પ્રેમથી મળતી હતી !

વીર૦—હંહ ! ઠીક જા. હું અંબાજીની સાનિધ્ય આજે કબુલ કરૂં છું કે જો મારા ભાઈ બાપ હા કહેશે તો હું ના પાડીશ નહિ.

લાલ૦—શાબાશ, મારી પ્યારી, શાબાશ. હું એમજ ધારતો હતો.

વીર૦—હવે રાત પડવા આવી, રથ આવ્યો કે નહિ ? મારા લુણહરામી માણસો મને વગડામાં મૂકી ભયથી નાશી ગયા.

લાલ૦—ઓ પેલો આવ્યો, પણ એટલામાં મારે એક કહેવાનું છે કે અંબાજી બંબાજી કરવાનું છોડી દે. એમાં કોઇ દહાડો જીવનું જોખમ થશે. એવાં પૂતળાંની પછાડી ભટકાં મારે શું વધારે છે ?

વીર૦—અરેરે! લાજો! લાજો! કંઇ બોલતાં. રજપૂત તો કુળ-દેવીની કદી નિંદા કરે નહિ, તમે કોણ જાણે ખરેખર શી જાતના હશો?

લાલ૦—સહજ વાતમાં એટલો બધો દોષ મારે માથે ન મુક. હું જાતનો ગોલક તો છું, પણ મારા બાપે અને મ્હેં જે પરાક્રમ કીધાં છે તે—

વીર૦—(**અત્યંત ગુસ્સાથી**) ગોલો! ગોલો! મારા બાપનો ખવાસ! તેના જોડા ઊંચકનાર! ચાકર! મારી આગળ દોડનાર! આવો એ મર્જાદ કોઇ હશે?

લાલ૦—એ વિષય હાસ્યનો નથી—

વીર૦—(**વધારે ગુસ્સાથી**) મૂર્ખ, એ મર્જાદ, નીચ કુળના. મારા સામી નજર માંડી વાત કરવાની હિંમત ધરાવતાં લાજ્યો નહિ? સિદ્ધરાજે મોટા અધિકાર આપ્યો તેમાં છાકી ના જા. શું કરૂં જે મહારાજ સિદ્ધરાજ છે, બાકી જો કોઇ જરા પણ ધર્મપક્ષી બીજો હત તો જગતને જણાવત કે રજપૂતની દિકરી સામા નજર કર્યાથી ગોલાની શી વલે થાય છે.

લાલ૦—અરે! ઓ ચતુર શાણી પ્રેમદા, જરા સાંસતી પડ, વિચાર કર.

વીર૦—ગોલા! એક શબ્દ વધારે બોલ્યા વગર પાધરો ચાલ્યો જા, અને સ્વપ્ને પણ જો મને પરણવાની આશા રાખીશ તો હું ખબર લઇશ.

લાલ૦—આ કોમળ હસ્તવાળી મારી ખબર લે તે સુખમાં શું મણા?

વીર૦—આડા અર્થ કરતો, અમર્યાદ મૂર્ખા! ચૂપ રહે. હવે જો વધારે વાર ઉભો રહ્યો તો અંબાજીની આજ્ઞા જો રાજપિતાને કહ્યા વગર રહું તો.

લાલ૦—હમણાંજ અંબાજીની સાનિધ્ય વચન આપ્યું તું.

વીર૦—વચન પાળવા જેવાં હોય તે પળાય.

લાલ૦—હમણાં તને ક્રોધને વશ થયેલી દેખી હું જાઉં છું. કાલે મળીશ, અને હું વિનવી વિનવીને કહું છું કે નિરાંતે એ વાતનો વિચાર કરજે;—એટલો મને નિશ્ચય છે કે જુઠા જાતિભેદને માટે પ્રેમનું પ્યાલું તું ઢોળી નાંખવાની નથી. તને તારા સુખની ફિકર નહિ હોય તોપણ મારા ઉપર કરૂણા કરી એટલું ધ્યાનમાં રાખજે કે (કેટલી વાર કહું?) તારા વિના હું જીવનાર નથી. મારા પ્રેમની પ્રતિત શી રીતે કરી આપું? એમ ન થાય કે પ્રતિત

થતી વખતે પશ્ચાત્તાપ અને નિરાશાનાં દુઃખ વિના બીજો ઉપાય તારી પાસે રહે નહિ.(**જાય છે અને પાછો આવે છે.**) વારૂ, હવે જો હું ખપતો હોઊં તો, ચન્દ્ર, ઘેર વદાય કરવા આવું.

લાલ૦—બીજા મર્યાદશીળ ગોલા બહુ મળે છે. (**લાલરાજ જાય છે.**)

સુલ૦—અંબાજી, સખા, તને ખરેખરાં સહાય થયાં.

સુભષ૦—હા કહ્યા પછી બાજીનો રંગ ફરી ગયો.

વી૦—અરે, પણ જો તો ખરી, ગોલો થઇને આ ભાંજગડ કરતાં લાજ્યો નહિ ! હવે મેં ના કહી એમાં કંઇ મારો વાંક છે ?

સુલ૦—સુભાષ૦—ના, ના, લેશમાત્ર નહિ. એ બને પણ ખરૂં ?

(**જગદેવ પાછો આવે છે.**)

જગ૦—લાલરાજને બડબડતો ગુસ્સે થયેલો જતો દેખી મેં ધાર્યું કે તે ઘેર પહોંચાડવા આવશે નહિ; અને તેથી રજા વગર આવ્યો છું તે માફ કરવું. આજ્ઞા હોય તો હું તે સેવામાં તૈયાર છું.

વાર૦—રાજપુત્ર, એવાં રંક વચન બોલો નહિ. તમારી સેવા કરવા અમે યોગ્ય છઇયે—કારણ કે આજે તમે પ્રાણદાન આપ્યું છે.

સુલ૦—હા કહોની, શી હરકત છે ? આપણે ત્હિંયાં રાતભાત રહેવું છે?

વીર૦—અજાણ્યા પુરૂષ સાથે કેમ જવાય ? લોક શું કહેશે ?

સુભાષ૦—એમને અજાણ્યા કેમ કહેવાય ? સૌ જાણે છે કે જેમણે પ્રાણ ઉગાર્યો તે દયા કરી ઘેર વદાય કરવા આવેજ.

જગ૦—હે રાજકુંવરી, તારી તરફ મારી કેવી મનોવૃત્તિ છે તે કેટલાંક કારણથી હું કહી શક્યો નથી, પણ મારા બાપદાદાનું આ વચન આપું છું કે ઘેર પહોંચાડતાં લગી ઘટિત મર્યાદાથીજ ભાષણ જરૂર પડશે તો કરીશ. રાત અંધારી છે; આ ભયાનક જગાએ ક્યાં લગી બેશી રહેશો ?

વીર૦—તમારો મને પૂર્ણ ભરોસો છે, પણ લૌકિક વાર્ત્તાથી જરા ડરતી હતી. કાંઈ ફિકર નહિ, ચાલો રથમાં બેસિયે. તમારા સરખા રજપૂત મારી ચોકિમાં કયે દહાડે મળવાના છે ? (**સઘળાં જાય છે.**)

પ્રવેશ ૨ જો.

(સ્થળ—રાજમંદિર.)

ફુલ૦—હાય! હાય! મારી લાડકી કુંવરીની શી વલે? એ જમડો જીવ લેવાનો. કાળિયા, તું કયા જન્મનું વેર વાળે છે?

રાજા૦—તું જરા સાંસતી પડ. પેલાને ખબર કહાડવા મોકલ્યો છે તે આવે તો હમણાં સો માણસ મોકલું છું.

ફુલ૦—તે કાળિયો સાંસતો નથી પડવાનો. એટલામાં તો મારી સુકુમાર કુંવરીનો—હાય! હાય!—ચુરો કરી નાંખશે!

સુબેદાર૦—મહારાજ, ગપ ખરી છે. આપણી કુંવરીના સેવકો નાસીને આવ્યા તેના કહેવા ઉપરથીજ વાત ચાલી છે.

બીર૦—લાવો સુળી! એ લુણહરામીને પ્રથમ ચઢાવી દઇયે.

રાજા૦—તે પછી. હાલ આ સમયનો દેવકોપ કેમ સમશે? વીરમતીને આવા કમોતને સારૂ શીતલામાતાએ બચાવી લીધી કે શું?

બી૦—ધીરજ રાખો, હમણાં હું માણસોને લઇને જાઉં છું. સુબેદાર, તમારી પાયગા તૈયાર કરો, જાઓ.

રાજા૦—તૈયારજ હોશે. આજે સિદ્ધરાજ મહારાજની સામા જવાને આપણી બધી સેનાને સાયંકાળે તૈયાર થવાની આજ્ઞા આપીછે.

બીર૦—ત્યારે જાઓ, જાઓ. હમણાંના હમણાં તેડી લાવો.

(**સુબેદાર જાય છે.**)

રાજા૦—હે પ્રભુ! હે સદાશિવ ભોળા! તું સંકટ સમયનો બેલી છે. આજનો દહાડો આ બાપડી છોડીને ઉગારી લે.

ફુલ૦—હાય! હાય! હજી કુંવારી છે. તમારીજ જીદને લીધે પરણાવાઈ નહિ તો. નાની છે સોળ વર્ષ થઇ ગયાં! સંસારનો લહાવો કાંઇ ન લીધો.

રાજા૦—વગર સમજ્યુંજ લવે છે. એના જેવો વર મળ્યા વગર કંઈ પરણાવાય? આજે હરિ કરે તે ખરૂં.

ફુલ૦—બાપની છોકરી ઉપર શી માયા? ઓ! મારી વીરમતી!

(**સુબેદાર આવે છે.**)

સુબે૦—મહારાજ, તે સઘળાં આવ્યાં તો ખરાં—

બી૦—પણ શું ? બોલતો બંધ કેમ પડી ગયો ?

સુબે૦—મહારાજ, મારો અપરાધ ક્ષમા કરજો. પણ તે આવવાની ના કહે છે. કહે છે કે રણસંગ્રામમાં આજ્ઞા કરો તો તૈયાર છઇયે, પણ હજારો સેનાનો નાશ કરનાર જે આ કાળિયો તેની સામે તો અમે ડગલું ભરનાર નથી. સામે પગલે મરવા કોણ જાય ?

બી૦—ધિઃકાર છે બધાના અવતારને ! આવા કામ સારૂ પૈસા ખવડાવી અમે પાળ્યા છે કે ? વારૂ તે ક્યાં છે ?

ફુલ૦—છુંદી છુંદીને મારો એ વીર્યહીન પાપીઓને. કોમળ વીરમતીથી દુષ્ટ કાળિયાના દાંત કેમ ખમાશે !

સુબે૦—એ પેલા નીચે ઉભા. હું તો આવવાને તૈયાર છુંજી.

બી૦—(**બૂમ પાડીને**) આ શસ્ત્રના ભારાને લાજ લગાડો છો ? રણસંગ્રામમાં પાછી પાની કરી નથી ને આ એક પશુથી બીહો છો ? તમારા પાળકનું વચન આવે સમે ઉલ્લંઘન કરો છો તો પછી કોણ રાખશે ? જેની આવવાની મરજી હોય તે આઘા ખસી ઉભા રહો.

ફુલ૦—ત્યારે ભાઈ, આ સુબેદારને એકલો મોકલની. વાત કરતાં વહાણું વાય છે.

બી૦—શું એજ જણ ? સવાસો આદમીમાં એજ પુરૂષ છે ! ધિઃકાર ! ધિઃકાર ! તમારા અવતારને ! બધા તમે એકદમ હથીઆર મૂકો—મ્હારે તમારા જેવા હીજડાની સેવા નથી જોઈતી.

સુબે૦—મહારાજ ! મહારાજ !

રાજા૦—ભાઈ, જવા દે આ કાળિયાનો ત્રાસ એવોજ છે.

બી૦—શું રાજપિતા તમે પણ એનો પક્ષ લો છો ? તમારૂં વચન હમણાં પાળું છું, પણ જો પાછો જીવતો આવ્યો તો એ લોકોને આપણી સેવામાં રહેવા દેનાર નથી. ત્યારે તમારે નહિ બોલવું. હું એકલોજ જાઉં છું—બધા કહે છે તેમ શું કાળિયો બે માથાં ધરાવે છે ? તમારૂં પણ કામ નથી

(**જવા માંડે છે.**)

કુલ૦—(**છેડો પકડી**) ના! ના! મારા પાટવી કુંવર તને નહી જવા દઉં. મને નિર્વંશ કરવી છે? કુંવરી તો ગઈ, અને આંધળાનું એકનું એક આ રત્ન પણ જવા માંડે છે!

રાજા૦—(**ચમકીને ચીસ પાડી**) આંધળાનું! અરે પ્રભુ, મને જીવતો મુઓ કાં કરી મુક્યો છે! અંધાપાએ મને સ્ત્રીના સરખો નિર્બળ કરીને ઘરમાં ગોંધી રાખ્યો છે!

બીર૦—માજી, મહેલો–મને જવા દો. ગાંડાં થયાં છો? રજપૂતના છોકરાને એક વાર મરવુંજ છે તો! મ્હારી બ્હેનને વાઘ ફીદી ખાય ને બ્યંડલની પેઠે હું ઘરમાં ધ્રુજતો બેશી રહું? વીરમતીને શી શી વેદના થતી હશે હમણાં?

કુલ૦—હાય! મારી લાડકી! એ ખરી વાત. પણ છેડો મા ખેંચ, તને જાવા દેનાર નથી—એકનું તો થનાર હતું તે થયું. (**રડે છે.**)

બીર૦—આ કેમ ખમાય? અબળા હમેશાં બીજાને અબળા કરવા ઇચ્છે છે. યુદ્ધની સામગ્રીની વેળાએ પાસે ઉભાં રાખવાંજ નહિ.

કુલ૦—મદાંધ બાળકા, જે હાથ તને રોકી રાખે છે તેજ હાથે તારા પિતાને ફુલે વધાવી હસતે મ્હોડે રણમાં હજારો વાર મોકલ્યા છે, પણ આ કાળિયો તો પશુ રૂપે કાળજ છે. (**જગદેવ આવે છે.**)

જગ૦—મહારાજ, હું વધામણી લાવ્યો છું. વીરમતી કુશળ છે.

કુલ૦—ક્યાં છે? ક્યાં છે? (**ઉઠીને દોડવા માંડે છે.**)

રાજા૦—ક્યાં છે? લાવો એને વધામણી આપો તો.

બીર૦—ક્યાં છે? એ હું કેમ માનું? વાડીનો દરવાજો તો કાળિઆયે ઘેરી લીધો હતો. કહ્યું કોણે? જોઈ આવે એવો કોણ છે?

જગ૦—હેડે રથમાં છે તે સઘળું તમને કહેશે. ઓ, આવ્યાં.

(**વીરમતી આવે છે, અને મા, બાપ, ભાઇને ભેટે છે.**)

વીર૦—આ પરાક્રમી રાજપુત્રનો જેટલો સત્કાર કરશો તેટલો ઓછો છે, કેમકે કાળિયાને મારી એ પરાક્રમી મને જીવાડી લાવ્યો છે.

હેડેનાં માણસો—શાબાશ, એ રજપૂતને, શાબાશ.

બીર૦—હેં!

રાજા૦—ભાઇ, તમારૂં નામ શું? કોના કુંવર છો?

જગ૦—જાતે રજપૂત થઇ આશ્ચર્ય શું પામો છો? તમારા સરખા રાજા રણસંગ્રામમાં શૂરાતન બતાવે, અને મારા જેવા ગરીબને બીજો પ્રસંગ ન મળે, ત્યારે પશુ ઉપર તો બળ અજમાવે.

બીર૦—એમ ના બોલો, તમે કંઇ નાનું સુનું પરાક્રમ કીધું નથી. આ ગામથી અજાણ્યા હશો તેથી જાણતા નહી હો, બાકી જાણત કે એ વાઘે તો હજારો સંગ્રામમાં જીતી આવેલાને એક પંજે ફાડી ખાધા છે.

રાજા૦—બેસો, હવે નિરાંત કરીને વાતચીત કરિયે. તમારૂં નામ શું?

જગ૦—મહારાજ, મારૂં નામ જગદેવ. પરમાર વંશના ઉદયાદિત રાજા અમારા પિતા લાગે.

રાજા૦—પરમાર વશના રજપૂતનાં પરાક્રમ શાં પુછવાં?

જગ૦—મહારાજ, હવે આજ્ઞા હોય તો ઉતારે જાઉં.

બીર૦—બીજે ઠેકાણે અમે તમને ઉતરવા પણ દઇયે–એ શી ઘેલી વાત કરો છો? તમે ક્યાંથી અમારે બારણે? અમારૂં ઘર પાવન કીધું.

કુલ૦—જાઓ ક્યાં હવે? કુંવરીએ કહ્યું તેમ તમારી જેટલી સેવા ન કરીએ તેટલી ઓછી.

પ્રવેશ ૩ જો.

૧ લો દુકાનદાર—અરે ઓ ભાઇ, કાળિયાની કંઈ બૂમ સાંભળી કે?

૨ જો દુકાન૦—હું તો દુકાન બંધ કરી ઘર ભણી નાસતો હતો એટલામાં એમ સાંભળ્યું કે કોઈ નવો રજપૂત આવ્યો છે તેણે માર્યો.

૩ જો દુકાન૦—ગાંડો છે? એ કાળિયો મરે પણ ખરો?

કણબી૦—મુઓ એ વાત તો ખરી. મારો ભાઇ ખેતરે ગયોતો તે આંખે જોઇને આવ્યો.

બ્રાહ્મણ—ગાઉથી દેખતાંજ મુઠીઓ વાળીને નાંઠો હશે, તો મુઓ ત્યાં લગી જોવા ઉભો રહેવાનો હતો?

૨ જો કણબી—શાબાશ છે તે રજપૂતને. પહોર મ્હારા બે ગોધાને ખેતરમાંથી એ પાતરનો જણ્યો તાણી ગયો હતો.

એક ડોશી—હાય! હાય! એ કાળિયો તો કાળજ હતો. મ્હારી છોડીને જમાઇ સાથે વદાય કરી ને તે દહાડે તે બંનેના પીટચાએ જીવ લઇ નાંખ્યા.

૧લો દુકાન૦—પણ આટલા દહાડા ગામની પાસે નહોતો આવતો. પાંચ દશ ગઉ આઘો ફર્યા કરતો તો, પણ આજે પાપનો ઘડો ભરાઇ રહ્યો તેથી આગળ આવવાની મતિ સુઝી.

૨ જો દુકાન૦—આ રજપૂત આવે નહિ, ને એ મરે નહિ. બાકી આગળ આવી બધા ગામને ખાઇ જાત, તોએ કોણ હાથ ઝાલવા જવાનું હતું?

૩ જો દુકાન૦—ઘણાએ મોટા મોટા રજપૂતો સો સો આદમી લઇને મારવા ગયા છે, પણ તેમાંનું એકે પાછું આવ્યું નથી.

૩ જો કણબી૦—ખરી વાત, પંદર પંદર વરસ થયાં એ વાટ ઉજડ પડી છે. આ સિદ્ધરાજ મહારાજ પણ એ દુઃખે વીશ ગાઉનો ફેરો ખાઇને આડે રસ્તે આવે છે.

બ્રાહ્મણ—એ વાઘજ નહોતો! કોઈ કારમું સ્વરૂપ હતું!

ગરાસીઓ૦—ઓ! પણ એને મારનારો કેવો શૂરવીર હશે?

૨ જો ગરા૦—તેના શૂરાતનમાં શું પુછવું? એના મોઢા આગળ બધાં રાજમંડળ પાણી ભરે.

૨ જો બ્રાહ્મણ૦—આ જગતનું દુઃખ નિવારણ કરવાને અવતરેલો એમાં શો સંદેહ? આપણે જાણીએછ કે મનુષ્યની તો એમ કરવાની તાગાદ નથી.

૩ જો બ્રાહ્મણ૦—અરે ભાઈ, અંબાજી માતાની મર્જાદા ન રાખી દહેરામાં આવ્યો માટે આપોઆપ જગદંબાએ એ પુરૂષ રૂપ ધારણ કરી એ અસુરનો વધ કીધો. મા એવાં કામ કરતીજ આવી છે.

૨ જો દુકાન૦—વારૂ, ચાલો આપણા ગામનું પાપ ગયું.

૩ જો દુકાન૦—હારે ભાઈ, બાકી રાત્રે ઉંઘ પણ પુરી નહોતી આવતી.

કણબી૦—એ રજપૂતનું સોનું બસેં વરસનું આવરદા થાઓ!

૨ જો બ્રાહ્મણ૦—એવા પુરૂષને મર્ણજ નથી.

૧ લો દુકાન૦—એ હતો તો આપણે જીવ્યા. ધન્ય છે, એની માને!

પ્રવેશ ૪ થો.

(સ્થળ સરસ્વતીનો ઘાટ.)

સુભગા૦— શિખરિણી વૃત્ત.

ભરેલો સંકોચે, ગુપત[1] ગિરિ મધ્યે જળઝરો,
કલેજું તે કોરે, દુઃખકર દબાવો અતિ ઘણો;
અને તોએ અંત્યે, ચીરી નિકળનારો કદી ખરો,
ભલો ગંગાસિંધુ, અતિ ગતિથી ઘૂમી ધ્રુધવતો.
અરે! તો આ હૈડે બ્હિતી પ્રીતિનિ ભઠ્ઠી સળગી તે,
દબાવે રીબાતી, તરૂણ અબળા ક્યાંજ લગીરે;
મુખેથી ધુમાડો, નીકળી ગુંગળાવેછ હમણાં,
હજી જ્વાળા બાકી, રહીછ નથી ઉત્પત્તિની મણા.
અરે! ભુંડી! રંડા! જીભડિ! તું સિવાઈ કયમ ગઈ?
હતો પાસે જ્યારે, પ્રીતમ પ્રિય કાં તું ભસી નહિ?
જુઠી પ્રીતે પ્હેલાં, લવતી હતી તું જે અતિ ઘણી,
અણીની વેળાએ, ખરી પ્રીત સમે બ્હીકણ બણી.
દુઃખી થાઊં:-જાઊં, કંહિ? મન મુઝાઊં-કરૂં શું રે?
કુમારી[2] મારી મા! શરણ મુજને રાખની તું એ;
પુરાં પાપે આપે, કઠણ પિતુ શ્રાપે નથી વરી,
પ્રીતિ પીડા વેઠે,—અમરતનું તાતે વળી કરી!

(આસપાસ જોઇને) (સ્રગ્ધરા વૃત્ત.)

સાયંકાળેય લીલા, લલિત સલિતને, તીર લોકો કહે છે,
રાત્રિની પૂર્વજાને, રમણિ[3] કુણ કહે? વીરલો કોક એ છે;

---

૧ ગુપ્ત=છાનો. ૨ સરસ્વતી માતા મને તમારે શરણે રાખો! અરે પણ તું એ નિર્દય બાપના શાપને લીધે અને મ્હોટા પાપને લીધે કુંવારી રહી છે, અને વળી ત્હારૂં દુઃખ તો વિશેષ છે, કેમકે તને બાપે અમર શરીરવાળી કીધી છે.

૩ પ્રથમ જન્મેલી, મ્હોટી બહેન. સાંજ એ રાતની મ્હોટી બહેન છે.

લાગે લીલા તું લ્હાળા, વત્ ધગધગતી, માન પામી નકામી,
પિંડે પ્રેમાગ્નિ પીડે, ભડ ભડ બળતી, જ્વાળ વામી નકામી.

(લાલરાજ આવે છે.)

લાલ૦—આ કોઇ મ્હારા જેવું દુઃખિયું રડે છે.

સુભ૦—(**ચમકીને**) અરે એજ! લાલરાજ પોતેજ.

લાલ૦—એકાંતે રડવું એજ આ દુઃખનો ઉભરો કહાડવાનું બારૂં છે. પ્યારી તિરસ્કાર ગમે તેટલો કરે પણ ઘડી પછી ક્રોધ શમીને માત્ર ઉદાસીન રહે છે. (**પાસે આવે છે**) સુભગા !! ગુણિકા!

સુભ૦—સરદાર, એમાં એટલું બધું આશ્ચર્ય કેમ પામો છો? ગુણિકા માટે શું તેની અબળા જાતિ ફીટી ગઈ?

લાલ૦—જારના સમક્ષતો ગુણિકા ના રડે તેમાં નવાઈ, પણ આવે સમયે એકાંત સ્થળે ગુણિકા પ્રીતમના વિયોગે રડે એતો મ્હેં આટલા દહાડા સાંભળ્યું નથી.

સુભ૦—અરે! તમે જો મ્હારા અંતરની વેદના જાણતા હો તો કદી ફરીથી એમ ન બોલો. જેમ બીજી સ્ત્રીઓનાં તેમજ અમારાં રૂદય પ્રેમબાણથી વિંધાઇ જાય છે, અને લોભી ગુણિકા ટળીને ઘેલી પ્રેમદા થઈ રહીએ છિયે. પણ અમારા દુઃખનો કાંઇ નથી—અમારા કપાળમાં તો ખરી પ્રીત ભોગવવાનું લખ્યુંજ નથી. અમે ગમે તેટલું સાચું કહિયે પણ કોઈ પ્રીતમ માને નહિ, અને ખરેખરો પ્રેમ કદી અમારા ઉપર રાખે નહિ. અરે! સાચી પ્રીતિની વેદનાથી એકાંતે રડવું, અને—હાય! હાય! પેટને અર્થે આંસુ સંતાડી બીજા સાથે હસવું એ દુઃખ કેમ સહન થાય? મ્હરાથી થનાર પણ નથી અને એમ હું કરનાર પણ નથી. તમે છેક નિર્દય થઈ અમને ગુણિકા જાણી તુચ્છ ન ગણો!

લાલ૦—મારી તો આજે ખાત્રી થઈ, હવેથી હું તુચ્છ ગણનાર નથી.

સુભ૦—આવા મીઠા દયાના શબ્દને માટે પરમેશ્વર તમારા મનોરથ પૂર્ણ કરો. ચાતકના ફાડી મુકેલા મ્હોંઢામાં જેમ વરસાદનું એક બુંદ તેમ આ શબ્દ મ્હારી બળતી છાતીને ઠારે છે.

લાલ૦—અમાન્ય પ્રીતિથી દુઃખનો સમુદ્ર જે રેલે છે તેનો મને અનુભવ છે, અને તેથી મને તારી દયા આવે છે. જા, જો તારો પ્રીતમ એવો હઠીલો હોય તો નામ દે; હું મ્હારૂં આજે નજરે જોએલું કહીને તેની ખાત્રી કરી આપીશ. બોલ, મ્હારા સામું આવા અનુરાગથી શું કામ જોય છે?

સુભ૦—(**પગે લાગી છેડો પકડી**) હે પ્રાણનાથ, હે સરદાર, હે મ્હારા મનમાન્યા પ્રીતમ, મ્હારા મનમાં સદા રમણ કરનારી આ તમારીજ મનોહર મૂર્ત્તિ છે. એક વરસ થયાં હું કમળની પેઠે દૂર પડી આ પ્રભાકર સરખું મુખડું દેખી મોહિત થઇને એવા વિચારથી બળ્યાં કરૂં છું કે એના મનમાં આપણા શા હિસાબ. હજારો વેળા તમારી આગળ મ્હારૂં દુઃખ પ્રગટ કરવાનું ધાર્યું,—અને તે સમય આવે ડર પામી ચૂપ રહી. પણ આજે મ્હારા ભાગ્ય ખુલ્યાં, અણચિંતવે મારા દયાળુ પ્રાણનાથને મ્હારો રોગ માલમ પડ્યો. હવે તે ઔષધ આપ્યા વગર રહેશે નહિ, એનો મને આ કોમળ વાતચિત ઉપરથી પક્કો ભરોસો પડે છે. મહારાજ, છેડો મા તાણો; હા કહેશો ત્યાં લગી છોડનાર નથી.

લાલ૦—અરે! આ શું? પૂછતાંમાં તો વાત વિપરીત નિકળી. એક દુઃખમાં વળી બીજી પીડા ઉપની. હું કેવો બેવકુફ કે નકામી પડપૂછ કરવા ઊભો રહ્યો. (**સુભગાને**) છેડો મેહેલ, લોકને ફજેતી નહિ બતાવ. હું તારા કામનો માણસ નથી. સિદ્ધરાજ સરખા એ જારકર્મમાં રાજચિહ્ન જાણી મગ્ન રહે છે, પણ હું એ કામમાં વાકેફ નથી.

સુભ૦—પ્રાણનાથ, હું એમ કહેતી નથી. મને પરણીને આપના મંદિરમાં સુકો રોટલો આપી દાસી કરી રાખો. હું એ પાતક કર્મમાં તમને નાખવા ઇચ્છતી નથી.

લાલ૦—વા! પરણું! ગુણિકાની સાથે? મારી શોભા તો જબરી!

સુભ૦—હાય! હાય! જે દહાડેથી તે હું ગુણિકાને પેટે જન્મી તે દહાડાથી મ્હારા ભોગ લાગ્યા. એમાં હું શું કરૂં? મ્હારો શો ઉપાય? અલ્યા! દુષ્ટ બ્રહ્મ, મ્હેં તને ક્યાં કહ્યું તું કે મ્હારો દુસ્મન થઈ લાગ્યો? હે પ્રાણનાથ, તમને કંઈ દયા નથી?

લાલ૦—છાની રહે બકતી, તારે પ્રીતમની શી ખોટ છે?

સુભ૦—અરે ! અરે ! પાછું એનું એ. હમણાં એણે કબુલ કીધું હતું કે ગુણિકાને પણ પ્રેમબાણ વાગે છે, અને તે પ્રીતિ જો મનમાન્યો અંગીકાર ન કરે તો તેના દુઃખનો કાંઠો નહિ; ને હવે મને પાપની પેઠે તરછોડી નાસવા માગે છે.

લાલ૦—લાજ, લાજ, કંઈ પોતાની ઓખાદ કરતાં વત્તી વાત કરતાં. પેલું કોઇ આવે છે. ખબરદાર જો હવેથી મારા આગળ એવી નાદાનીની વાત કરવાની હિંમત ધારી તો. (**દયાળ ભાટ આવે છે.**)

દયા૦—નોબત નગારાંનો અવાજ અને માણસોનો હોકાર સંભળાતો નથી ? પુણ્યશ્લોક સિદ્ધરાજ મહારાજ પધાર્યાથી આખું ગામ જાગી રહ્યુ છે તે માલમ નથી કે અહિંયા ફરો છો ?

લાલ૦—તું જોવાની એવી રચના મુકીને આવે છે અને પછી બીજાને પુછે છે શા માટે ?

દયા૦—હું તો સરસ્વતી માતાને દુધ ચઢાવવા આવ્યો છું. ઓ, પેલા દુધના તાંબડા આવ્યા.

લાલ૦—હમણાં ને હમણાં એ કયાંથી સાંભર્યું ?

દયા૦—મ્હેં માનતા માની હતી કે જો જગદેવને મહારાજનું માન થશે તો તેજ ઘડીએ સાક્ષાત સરસ્વતી માતાને ત્રણ મણ દૂધ ચઢાવીશ.

લાલ૦—ત્યારે હજી માન ક્યાં થયું છે કે—

દયા૦—તમને ખબર શી છે ? આજે રાજાધિરાજે પોતે હાથીપર બેસાડી શેહેરમાં સાથે પ્રવેશ કીધો, અને કાલે રૂદ્રમાળાની સ્થાપનાની વખતે ભરી સભામાં આવવાની આજ્ઞા કરી છે. ત્યારે મોટો અધિકાર આપશે એમાં શક નથી. સઘળાના મ્હોની એજ વાણી છે.

લાલ૦—એટલી બધી કૃપાનું કારણ શું ?

દયા૦—કારણ તમેજ વિચારોને. કાં ભૂલી જાઓ છો એ ઘડી પરની વાત ? તમે પાછાં પગલાં કરતા હતા, તે વખતે એણે આગળ ધસી આ કાળરૂપ વિકાળ વાઘને એક ચોટે સો ગજ આઘો ઉડાવી મુકયો એમાં કંઈ પરાક્રમ નહિ કે ? એથી દેશપાળકની પ્રીતિ ન થાય કે ?

લાલ૦—ના કોણ કહે છે કે એટલું બધું બોલે છે? વારૂ, આજ શોભા તો સારી થઈ હશે?

દયા૦—આજની શોભામાં શું પૂછવું? એ શોભાની છાયા જાણવી હોય તો ગામમાંથી જે આ મોટો નાદ આવે છે તે સાંભળો. આટલા આપણે ગામથી દૂર છઇયે તોએ છેક પાસે આવ્યા વગર એક બીજાનું બોલ્યું કાને પડતું નથી. ઓ! કેટલા હાથી! કેટલા રથ! કેટલા ઘોડા! માણસોનું તો લેખુંજ નહિ! છત્રધારી અને નોબતધારી કેટલા હતા!—તે એકેકનો રસાલો બીજા રાજાઓના લશ્કરથી મોટો. વસ્ત્રાભુષણનું તો મૂલ્ય કોણ કરશે? એક આ જગદેવના હાથી ઉપર જે ઝુલ હતી તે જાતનાં તો મોટા રાજાઓને ઘેર સેલાંએ નથી. આખા ગામની બારીએ બારીએ અને ઓટલે ઓટલે તલ મુકવા જેટલી જગા ન મળે તો રાજ માર્ગનું શું પૂછવું? ઊંચી અગાસીઓ ઉપર ચઢી સ્ત્રીઓનાં ટોળેટોળાં ટમટમી રહ્યાં હતાં. એ પુણ્યશ્લોકને એટલાં મનુષ્યોએ ઘરમાંથી ફુલે વધાવ્યા કે વાટે ફુલના ગલીચા પથરાઈ રહ્યા છે. આજે ચોરે ચોરે, ચકલે ચકલે, ઘેર ઘેર અને પાંચથી સાઠ વરસનાને મ્હોંઢે એ સિવાય બીજી વાત નથી. બધું ગામ ઘેલું ગોકુળિયું થઈ ગયું છે.

લાલ૦—થોડી વાર ઉપર તો જગદેવની કીર્તિ થતી હતી.

દયા૦—અલબત્ત થાયજ તો—તમને શું નડી? પણ હમણાં તો તે વાત જાણે બનીજ નહિ હોય તેમ ભૂલી ગયાં છે, અને સિદ્ધરાજની લેહે લાગી છે. નવાઈ શી? એ મહારાજ તે કંઈ જેવા તેવા છે? એનાં દર્શનથીજ પાવન થઇએ. આપણા ગુજરાષ્ટ્રનું ભૂષણ છે.

લાલ૦—વારૂ, સરસ્વતી માતા મ્હોં ફાડીને ઉભી રહી છે. રેડ. ગાંડા, એ કોઈ બીચારા માણસને પાત તો તે આશિષ દેત. ઉલટાં આથી તો આ નિર્મળ પાણી બગડશે.

દયા૦—તમારા જેવા જૈન ગુરૂ મળ્યા હત તો એટલી અક્કલ આવત.

લાલ૦—ત્યાંજ જાઊં છું. તેની અક્કલ માની હોત તો આજે પસ્તાવું નહિ પડત.

પ્રવેશ ૫ મો.

(સ્થળ—રાજમંદિર.)

વીર૦—હે સખી, મને મોટું આશ્ચર્ય લાગે છે કે એ ગોલાની હિંમત કેમ ચાલી? મનમાં કાંઈ પણ ડર્યો નહિ.

સુલ૦—હમણા એવા નીચ લોકોને કારભાર મળવા માંડયો છે તેથી કોઈ કોઈ ઠેકાણે રજપૂતોની કન્યા એમને ઘેર જવા લાગી છે.

સુભાષ૦—તે કયા રજપૂત? રાજપાટ વગરના ભુખે મરતા.

સુલ૦—એ તો ખરૂંજ તો. એવા વગર બીજા કોણ ઠોકે?

વીર૦—બળ્યા અવતાર તેના પણ. ગરીબ હોઇએ તોએ શું થયું? કુળને કાળાશ લગાડવી પૈસા માટે?

સુભાષ૦—આજે આપણે માથેથી મોટું વિઘ્ન ગયું.

વીર૦—ને હું તો એ વિઘ્નમાંથી ઉગરી. માતાની પૂજા કરતી વેળા જાણે તેમનું મ્હોં હસતું હોય એમ મને લાગ્યું. આરતી કરીને મ્હેં દંડવત કીધા તે વખતે તો મારા કાને આવા શબ્દ પડયા. "પુત્રી ગભરા નહિ. તું આજે યોગ્ય વર સાથે પરણીશ, પણ સમાલજે! કાલે તને મ્હારૂં પ્રત્યક્ષ દર્શન થશે." એ શું હું કંઇ સમજતી નથી?

સુભાષ૦—વર મળવાને બદલે આજે ખોયો તો ખરો.

વીર૦—એ ગોલાની તો મારા આગળ વાતજ ન કહાડ. તોપણ હું કેવી અજ્ઞાન કે આટલા દિવસ સુધી મ્હેં ન્યાત જાત પૂછીજ નહિ? એમાં મ્હારો પણ કંઇ વાંક છે. આજે મ્હેં ક્રોધથી જેવાં કઠણ વચન કહ્યાં તેવાં કહેવાં નહોતાં જોઇતાં; સમજાવીને ના કહી હોત તો ઠીક.

સુલ૦—હા, એ બરાબર છે. વારૂ, ચલો આજે ઉચ્છવનો દહાડો છે.

વીર૦—પરણ્યા કરતાં કોની સાથે પરણીશ એની મને ફિકર છે?

સુભાષ૦—એ પણ ફિકર ન રાખવી. માતાજીનું વચન છે કે યોગ્ય વર મળશે. તારી શી મરજી છે?

વીર૦—હવે તું મરજીનું શું પૂછે છે? મનમાં સમજતી નથી?

સુભાષ૦—હજી પેલાનીજ રઢ લાગી રહી છે કે?

વીર૦—હજી નહિ, પણ હમણાં લાગી એમ કહે, કેમકે આ સમય ઉપર મ્હારા મનમાં જે પ્રેમ રમી રહ્યો છે તેનો વિચાર કરતાં પહેલાં મારો પ્રેમ હતોજ નહિ એમ કહેવામાં કાંઇ હરકત નથી.

સુભાષ૦—એ ગમે તેવો પણ અજાણ્યો પરદેશી છે.

સુલ૦—રાજાની કુંવરી પરદેશ વગર તો ક્યાં વરે ?

વીર૦—એના જેવો ખરો પરાક્રમી રજપૂત કોણ છે ? એની વાણી કેવી નમ્ર અને મીઠી ! કામ કેવાં પ્રતાપી અને દુષ્ટને ત્રાસદાયક !

સુભાષ૦—આજે કોણ મળનાર છે તે જાણ્યા વિના આગળથી વિચાર ના કરો.

વીર૦—છ માસ થયા એક ભાવે માતાજીની ઓળગ કર્યાં કરૂં છું ને શું આજે તુષ્ટમાન થયાં તે દહાડેજ મ્હારૂં માગ્યું નહિ આપે ?

સુભાષ૦—માત પિતાની ઇચ્છા કોણ જાણે શી હશે ?

વીર૦—ગમે તે હો, પણ આ વાતમાં હું આજ્ઞા માનવાની નથી. એ પરમારવંશી રાજીઓ મળે તોજ વરૂં. નહિતર કુંવારી મરૂં. પણ તે માતાજી મારા ભાઇના મનમાં વસ્યા વિના રહેશે નહિતો, અને મારા બાંધવાએ ધાર્યું કે થયું !

સુલ૦—ઓ ! બોલતાં માતાજી તો આવ્યાં.

(ફુલમતી આવે છે.)

ફુલ૦—આવ મારી લાડકી, આજ તું નવે અવતાર આવી. કેમ, શા તડાકા ચાલે છે ? થાકી હારી સુતી નથી ?

વીર૦—મા, તમારૂં મ્હોં હજી કેમ ઉદાસ છે ?

સુભાષ૦—પરમેશ્વરે કુંવરીને ઉગાર્યાં, હવે તો આનંદ પામવો જોઇયે.

ફુલ૦—બહેન, હું તારી પાસે એક માગવા આવી છું.

વીર૦—વા ! તેમાં આટલી બધી દીનતા શું કામ રાખો છો ? તમારે માગવું ઘટે ? ઇચ્છા હોય તેમ આજ્ઞા કરી દેવી.

ફુલ૦—પ્રથમ તું એવો ઉત્તર આપશે એ તો મ્હેં અગાઉથીજ કહ્યું હતું, પણ જાણશે ત્યારે આડી થયા વિના રહેવાની નથી. મારો જીવ ઘણોએ બળે છે પણ મ્હારૂં કંઈ ચાલ્યું નહિ.

વીર૦—એવું મોટું શું છે તે કહો તો ખરાં.

ફુલ૦—બ્હેન, ત્હારે સારૂ ત્હારા બાપ ભાઇએ વર જોયો છે—

સુલ૦—સુનાથી પીળું શું ? લાવ, કુંવરી, વધાઇ.

વીર૦—તેનું નામ ઠામ કહો—પછી—હા ના કહું. એમ તમારી આગળ બોલતાં લજ્જા આવે છે પણ ક્ષત્રિની બેટીમાં એવી જીદ ચાલીજ આવી છે.

સુભાષ૦—તે જોઇએજ, નહિતો ક્ષત્રિવીર્યથી ઉત્પન્ન થએલી કેમ કહેવાય ? અને ક્ષત્રિને જન્મ શી રીતે આપી શકે.

ફુલ૦—વચમાં ટકટક કરતી છાની રહે. બ્હેન વીરમતી, તું મ્હારૂં આટલું કહ્યું માન. ત્હારો ભાઈ કોઈનું માને એવો નથી તે તો તું જાણે છે.

વીર૦—નામ કહોની; મ્હેં ક્યાં ના કહી કે દબાવો છો.

ફુલ૦—અરે મારી બ્હેન, હું તને દબાવતી નથી. મ્હેં એક પહોર સુધી કુંવર સાથે માથું ફોડ્યું, પણ તે એકનો બે થયો નહિ. તું જાણે છે કે ત્હારા બાપના મનમાં તો કુંવર બોલ્યા તે પરમેશ્વર બોલ્યા, ને વાત પણ ખરી. આ પાંચ વરસ થયાં એણે રાજનો ભાર ઉઠાવી લીધો છે ત્યારથી એના કામમાં કંઈ કસર નથી. બીજી બધી વાતે ડાહ્યો છે. આ કામમાં તો કહે છે કે એ હા કહે કે ના કહે પણ હું પરણાવીશ.

વીર૦—ઢીંગલા ઢીંગલી પરણાવવાં નથી તો.

ફુલ૦—ત્હારૂં શું ચાલશે ?

વીર૦—તમને એ વાત ગમતી નથી ત્યારે મારો પક્ષ નહિ લ્યો ?

ફુલ૦—મ્હારાથી લેવાય તેટલો તો લીધો, પણ તારા બાપની સામા થઇને આગ્રહ કરવાનો મ્હારો સ્વભાવ નથી.

વીર૦—જેમ તમારી ઇચ્છા. મ્હારૂં લાગ્યું હું ભોગવી લઇશ.

ફુલ૦—બ્હેન, મા બાપનું કહ્યું માનવામાંજ લાભ છે. હું ત્હારા બાપ સાથે પરણી ત્યારે મારો અભિપ્રાય કોઇએ પૂછ્યો નહોતો; પણ પરણ્યા પછી મહાદેવજીની કૃપાથી બીજી સ્વયંવર રચીને પરણાવી છે તે કરતાં હું સુખી છું; અને મારે કદી માબાપનું વચન પાળ્યાનો પસ્તાવો કરવો પડયો નથી.

વીર૦—એમજ તમારો વિચાર છે ત્યારે લાંબી પંચાત શિદ કરો છો? આજ્ઞા આપવાની કહી હોય તે આપો, પછી—

ફુલ૦—બહેન, તે સારા કુળનો રજપૂત છે. પણ ગાદી મળવાની નથી. બીજા મોટા મોટા રાજ્યાસન વાળા રજપૂતોનાં માગાં આવ્યાં છે પણ તે તારો ભાઈ કાંઈ મિષ કહાડી પાછાં મોકલે છે.

વીર૦—ઓ! તેની કંઇ ફિકર નહિ. મને એટલો બધો રાજનો લોભ નથી.

કુલ૦—અરે પણ આ તો દુહાગણનો દિકરો છે. એને બાપે તો ગામ બહાર કહાડી મુક્યો છે—પેટ ભરવાનાએ સાંસા પડે છે. કોઈ રાજાની સેવા ભાગ્ય હોય ને મળે ત્યારે પેટ ભરી રોટલા પામશે.

વીર૦—માજી, એવા સ્વામિને વરવા તો હું જગદંબાની નિરંતર ઉપાસના કરૂં છું. સુખી સ્વામિની સેવા તો સૌ કરે પણ જ્યારે—

ફુલ૦—બહેન, એ મ્હોંઢે કહેવાય છે. આવું રાજસુખ પામેલીને એ દુઃખ વેઠવું પડશે ત્યારે તેનાથી તે કેમ વેઠાશે?

વીર૦—કર્મમાં લખેલું હશે તેમાં કંઈ ઓછું થવાનુ છે? પિતાનું વચન ઉલ્લંઘન કરીને ક્યે ભવે ઠરિયે?

કુલ૦—હા, મારી ડાહી દિકરી, તુ એ ખરી વાત કહે છે; ત્યારે હું જઇને તારા બાપને હા કહી આવું છું. એ રજપૂત પેલો પરમારવંશનો જગદેવ ઉદયાદિત રાજાનો કુંવર, જે આજે—

વીર૦—જાઓ, જાઓ મા, સુખે હા કહો.

કુલ૦—(**ભેટે છે**) ઓ મ્હારી વ્હાલી, તું સદા આજ્ઞાંકિત છે. આવડી મોટી થઈ પણ કોઈ દિવસ મ્હારો બોલ રમતમાં પણ ઉથાપ્યો નથી. પણ બહેન, હું બળાત્કારથી હા કહેવરાવતી નથી. વિચારવું હોય તો હજી વિચાર; પછી મને ગાળો દઇશ મા. અમે બધાં તો કહેવાને તત્પર છઇએ, પણ સહેવું તો તારે છે. જો ના કહેવી હોય તો ના કહે—કુંવર કરી કરીને શું કરશે? મારી સાથે લડશે તો છો લડતો.

વીર૦—મારી પૂર્ણ ખુશી છે. હું એજ વિનંતિ કરવાની હતી. મા, છઠ્ઠીના લેખ કોઇથી ટળવાના છે? માથાફોડ કરવી તે વૃથા.

(કુલમતી જાય છે.)

(ભુજંગી છંદ.)

સખી આજ આનંદ આનંદ રેલ્યો, રહી બેસિ શું ? હાર આ લ્યોનિ વ્હેલો;
રમો રંગમાં ઉચ્છવો માંડી ભારી, તુઠી અંબિકા મારી માડી કૃપાળી.
મળ્યો મૂજને મનમાન્યોજ સ્વામી, ગુણે ને રૂપે એક જેમાં ન ખામી;
હું તો અંગ ઉમંગ આનંદ પામી, કયા ભાગ્યથી મ્હેં બધી પીડ વામી.

સુભાષ૦—સિદ્ધરાજ મહારાજની એકજ દિવસમાં અત્યંત પ્રીતિ થઇ છે, એ મોટો અધિકારી થશે.

વીર૦—એનામાં રાજાધિરાજાના ચિહ્ન છે. આજની સ્વારીમાં કેવો એ સૂર્ય સરખો દીપી નોખો પડતો હતો.

(રાજારાજ, બીરજરાજ અને ફુલમતી આવે છે.)

રાજા૦—કેમ પુત્રી, તું પ્રસન્ન છે કની ?

વીર૦—પિતાજીની આજ્ઞા સદા માથે ચઢાવું છું.

ફુલ૦—એ કુંવરી બહુ ભલી છે. વચન ઉથાપનાર નહિ.

રાજા૦—ભાઇ, લગ્નનું કેમ બનશે ? કાલથી તો વર્ષાઋતુ બેસે છે.

બી૦—ગોરને બોલાવ્યા તો છે. મુહૂર્ત મળે તો આજ રાત્રિએ-જ તો. હજી પેલો મંદ માણસ જગદેવને કેમ તેડી લાવ્યો નહિ ? બીજા ઓરડામાંજ છે ને.

ફુલ૦—ઓ ! આવ્યા.

(જગદેવ આવે છે.)

જગ૦—મહારાજ, શી આજ્ઞા છે ?

રાજા૦—રાજપુત્ર, તમારી ચાલ ચલગત જોઇ અમે ઘણા ખુશી થયા છઇએ. આ કુંવરીનો કન્યાકાળ જાય છે, તેને અમે તમારા જેવા સારા કુલીન રજપૂતને આપવાની મરજી કરીએ છઇએ.

જગ૦—મહારાજ, આપ અતિ કૃપાની વાત કરો છો, પણ એવી અવિવેકી ઉદારતાનો લાભ લઊં એવો હું હીણો નથી. મારી સ્થિતિ તમને યથાયોગ્ય માલમ નથી માટે એમ બોલો છો, અને તેથી મ્હારો એજ ધર્મ છે કે તેનું પરિપૂર્ણ વર્ણન કરી તમારે મોઢેજ ઉદારતાના આવેશમાં નિકળેલા શબ્દની ના કહેવડાવવી.

બી૦—તમારે કંઈ કલહને લીધે હાલ પરદેશ નિકળવું પડ્યું છે તે અમે જાણિયે છિયે, અને તેને જરી પણ ગણકારતા નથી.

જગ૦—એટલુંજ નથી. મ્હારે બીજી ઓરમાન મા છે, તે રાજપિતાની માનીતી છે. એ માજીનું મ્હારા ઉપર એવું હેત છે કે મ્હારો પ્રાણ લેતાં પણ ફાવે તો વિચાર કરે નહિ.

રાજા૦—એ સઘળાની અમને ખબર છે—

જગ૦—ત્યારે વિચારો, મારાથી કેમ હા કહેવાય? મને તો હમણાં ખાવાનાએ સાંસા પડે છે. એવા દુઃખમાં આવી સુકુમાર રાજપુત્રીને હાથે વતી હું કેમ નાંખું? હિંયાં હજારો દાસી ઉપર હુકમ બજાવતી કુંવરીને મારે ત્યાં નીચો ઘરધંધો કરતી દેખી મ્હારૂં હૈયું ફાટી ન જાય? મારી સાથે એ શું સુખ દેખવાની છે?

કુલ૦—મારી દીકરી તો કહે છે કે સુખા સ્વામીની સેવા કરતાં તો ખરી પ્રીતિ કે લુચ્ચાઇ છે તે ઓળખાય નહિ, પણ—

બી૦—એને મોટા રાજદરબારમાં હજારો રાણીમાં દાસીના પેઠે દુઃખ પામવા હું આપવાનો નથી. એ બધાં કારણો અમે લેશમાત્ર માનતા નથી. તમારી એ કુંવરી ઉપર એટલી અપ્રીતિજ હોય કે નજ પરણવી તો અમારી કુંવરી કંઈ વત્તી નથી.

રાજા૦—ભાઈ, એમ મા બોલ. રાજપુત્ર, એટલું માન.

જગ૦—પણ કુંવરીની શી ઇચ્છા છે તે મારે પ્રથમ જાણવું જોઇએ—અમર્યાદા ક્ષમા કરજો.

સુભાષ૦—તીર મારીજ જાણો છો કે શું? ઘાયલની ગતિ કંઈ સમજતા નથી? સ્ત્રીને બોલવાની શી જરૂર છે? તેની આંખ અને મ્હોં ઉપર પ્રેમનાં પુસ્તકો દીપી રહ્યાં હોય છે તે અનભિજ્ઞ શિવાય સર્વેથી ઝટ વંચાય છે. **(વીરમતી નીચું જોઈ લાજ કહાડે છે.)**

બી૦—તૈયાર રહેજો. હમણાં મુહૂર્ત્ત બ્રાહ્મણ પાસે કઢાવિયે છઇયે. સિંહ કંઇ ચંદ્રની ગતિ તપાસવા બેસી રહેતો નથી. તલપમારી કાર્યની સિદ્ધિ કરી લે છે. સારા કામમાં ત્વરા એજ શુભ મુહૂર્ત્ત છે.

ફુલ૦—હવે કુંવરીને જે પૂછવું હોય તે પૂછજો.

(રાજા, રાણી અને બીરજરાજ જાય છે.)

સુભાષ૦—મારો પડદો પડતો હોય તો હું પણ જાઉં.

જગ૦— (હરિગીત છંદ)

કુળઉજ્વળા[1] મતિનિર્મળા, ગતિચંચળા પ્રબળારતિ;[2]
હે કનકવર્ણી કન્યકા, સૌંદર્ય વનની પોપટી.
ત્રૈલોક્યાતલક[3] તારૂણી, તુજ રૂપરૂપી વારૂણી;
પીતાં હું ધર્માધર્મનો, ભુલિ ભેદ યાચક રહું બણી.

વીર૦—

પણ નથી હું યજમાન તો, થનાર શો છે જુલુમ આ :
કરવાં પડે છે પુત્રીનાં, માબાપને માગાં લિંયાં !
કહોની તમારૂં ચિત્ત ચોર્યું, છે કોઈ મદિરાક્ષિયે ?
નથી સ્વાર્થ મુજને નથી તમને, શિદ જુઠું તવ ભાખિયે ?

જગ૦— (અનુષ્ટુપ છંદ.)

તુંજ તેતો અલી વ્હાલી ! વાત શું કહું દીલની ?
ભૂલથીરે દીઠી તીરે, ધીરે ધીરે ઠમકતી.
દિવ્ય કાંતિ–ટળી શાંત, પડી ભ્રાંતિ 'શું અપ્સરા ?'
દશ દાઢા દુઃખે કાઢ્યા, ખાંડા ધાવ કંઈ ભલા.
થાકી અંતે વળ્યો પંથે, આવ્યો અંતે વળી પછે;
હરી ધાસ્તી ધરી જાસ્તી, ગુંજાસથીજ આશ મેં.
ચિત્ત ચોંક્યો ચતુરા હું, અન્ન વિના મરી ભુખે.*
" ફટ્ટ પાપી ! ઇછે લાવ્વા, રાજપુત્રી કયે સુખે ? "
મ્હેં વિચારી સ્થિતિ મારી, ધર્મ ધારી વિસારિરે;

---

૧ જેનું કુળ ઉજ્વળ અથવા મ્હોટું છે એવી સ્ત્રી. ૨ જેના ભાગ્યની રેખા ઘણી પ્રબળ છે તે. ૩ ત્રણ લોકને શોભાવનારી.

* જ્યારે મને ખાવાના પણ ફાંસા પડયા ત્યારે કામની કેફ ઉડી ગઈ, સમજ પડી કે આવા દરિદ્રને તે આવી રાજકન્યા હોય ?

મુકી પ્યારી પિડા ભારી, મન મારી વધારિરે;
વેદના તે ખરે જાતે, વેઠવી છે કઠણ રે;
તોય વ્હાલી દુઃખે રોતી, જોવી—એ દુઃખતો વધે;
અરે તેતો પ્રીત શાની? સ્વાર્થ જાણી ધિકારિયે.
વીર૦—પ્રેમી સાચા પ્રિયાપ્રાણ! રૂદે આત્રની આંપિયે.
(બંને વહાલથી ભેટે છે.)

અંક ૩ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

(સ્થળ—એક ઘર.)

લાલ૦—અલ્યા! જા. ગુરૂજીને તેડી લાવ તો, પાસેના ઓરડામાંજ હશે. અરે! તેં કહ્યું તે ખોટું તો નથી?

માણસ૦—ના રાજ, લગ્ન કાલ રાત્રે થઈ ચુક્યાં ખરેખર.

લાલ૦—જા જા. દોડ! ઝપટથી બોલાવી લાવ. (માણસ જાય છે.) એ કેમ મનાય? રાતમાં ને રાતમાં એને પરણાવી દીધી? આટલી બધી પ્રીતિ રાખતી હતી, તેણે સહજમાં મારો ત્યાગ કીધો હોય એમ સંભવે? મારી ઘણી મૂર્ખાઇ થઈ, કાલે મારે કંઈ વધારે તકરાર કરવી જોઇતી હતી. અરે દુષ્ટ દૈવ્ય! કાંઈ બોલાયુંજ નહિ!

(જ્ઞાનવિજય આવે છે.)

જ્ઞાન૦—પરમેશ્વર તારામાં શાંતિની પ્રેરણા કરો!

લાલ૦—ત્યારે એ વાત ખરી?

જ્ઞાન૦—નિઃસંશય ખરી. કાલે રાત્રે પેલા ભૂખડુ રજપૂત સાથે પરણાવી. પણ કુંવરીએ કેમ માન્ય કીધું એ સમજાતું નથી.

લાલ૦—મહારાજ, તમારી શીખામણ ન માની તેની મ્હોંકણુ મંડાઇ. કાલે હું તમારી કનેથી એની પાસે ગયો ત્યારે એણે સ્પષ્ટ પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક કહ્યું હું તને પરણીશ. એટલામાં ન્યાત જાતની વાત નીકળી, અને મ્હેં મૂર્ખાએ ખરેખરૂં કહી દીધું કે જેમ તોપમાંથી એકાએક ગોળો નીકળે

તેમ એ ગર્વિષ્ટ દુષ્ટ રજપૂતાણીએ એવો તિરસ્કાર અને ક્રોધ કીધો કે કોઇ પુરૂષે અથવા બીજી સ્ત્રીએ પણ એને સામે હિસ્સે કર્યું હોય, તો ઊભો ને ઊભો તે ઘડી હું તેને માર્યા વગર રહું નહિ.

જ્ઞાન૦—હું પ્રથમથીજ જાણતો હતો. એ રજપૂત લોકોને કુળનું અભિમાન એટલું છે કે બીજા કોટયાધિપતિ મંડળેશ્વરોને પશુના જેવા તુચ્છ ગણે છે.

લાલ૦—અરે! પણ નીચ કુળમાં શું ગુણ રૂપ નથી હોતાં?

જ્ઞાન૦—તેમાં સોગણાં હોય તોએ શું થયું?

લાલ૦—પણ મહારાજ, એ કેવો અન્યાય! કેવો જુલમ!

જ્ઞાન૦—તેમાં એ ધર્માંધનો શો વાંક? જેણે જ્ઞાતિબંધનની વિકરાળ જાળ પાથરી છે તેને કહેવાનું છે. પણ હું વધારે બોલવા ઇછિતો નથી, કાં કે તું તેનો પક્ષ કરતો નથી, તથાપિ તેની વિરૂદ્ધ સાંભળવું તને ગમતું નથી.

લાલ૦—તે સમય વહી ગયા. હવે તો મારી આંખો ઉઘડી. ઊંચ નીચ ક્યાંથી થયા? એમાં શો ફેર છે? બધાને બે હાથને એક માથું છે. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિ કેટલાએક ઊંચા છે? પરમેશ્વરે જો બધા કરતાં બે ચાર હાથ પગ કે માથાં વત્તા આપ્યાં હોત તો મનાત. પશુમાં જાતિભેદ કેવો પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવે છે! કોઇ ગાયને ભેંસ કહે છે? મનુષ્યમાં જો એવો રાખવો હત તો જગત્કર્ત્તાને તે પ્રમાણે દેખાડી આપતાં નહોતું આવડતું?

જ્ઞાન૦—એમ નથી કીધું તો ચાલ્યું. પણ વિવેકબુદ્ધિવાળા પ્રાણિયોમાં નાના મોટા અંશ ઓળખવાની કસોટી જે જ્ઞાન, તે શું એ ફાવી ગએલા બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિમાં વધારે છે? અરે! એટલુંજ છે?

લાલ૦—સારી માઠી વર્ત્તણુક ઉપરથી પ્રભુતા ગણાય છે. એવું કોણ કહેવાને સમર્થ છે કે બધા શૂદ્રની ચાલ અધમ છે? અથવા એ ઊંચ વર્ણવાળાની સારી છે? ત્યારે પ્રભુતા ક્યાંથી આવી?

જ્ઞાન૦—સારા આચરણમાં એ, કે ભોળા લોકોમાં પોતાના સુખ અને માહાત્મ્યને અર્થે આવી કહાણીઓ જોડી કહાડી બીજાને દમવું.

લાલ૦—હા! એ ધુતારાઓએ ગળ્યાં ગળ્યાં જમવાને અને પરાયા ધનનું (આલસ્યમાં રહી) હરણ કરવાને વેદ પુરાણો રચી મુક્યાં છે. વાત

શું ? બ્રહ્માના મુખમાંથી નિકલ્યા ! ! તેના પેટમાંએ કાળી શાહી ભરેલી હશે ! અને જીભ કાગળ હશે ! લાવ, તેનાં ચિંથરાં કરી નાખું ! એણે જગતમાં માણસ જાતનાં સુખનો કેટલો નાશ કીધો છે ! અરે ! બ્રહ્માએ ક્યાં છે ? શિવે ક્યાં છે ? એ બગઠગો "માયા માયા" કહે છે તે ખરીજ. એઓના છળમય મનમાંથી ઉત્પન્ન થએલી.

જ્ઞાન૦—બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે અમે ભૂદેવ, અને પશુવત જગતે કહ્યું કે હા. એમાં વાંક કોનો વધારે કહાડવો ?

લાલ૦—વાંક પેલા ઠગ, કપટી, સ્વાર્થી, દુષ્ટ, અધમ બામણાઓનો. જરા પોતામાં વધારે સમજ આવી કે બીજા બધાને પોતાની સત્તાની એડીમાં નિરંતર રાખવાનો અક્ષય પાયોજ રચ્યોને !

જ્ઞાન૦—સત્તાથી છાકી ગએલા એવા દુષ્ટ ધુતારાની સામા, જે પડે તે વેઠવાનું કબુલ કરી, ઉભા થાય તેને કેવા કેહેવા ?

લાલ૦—તેને જે ઉપમા આપીયે તે ઓછી. જેમ બ્યંડળના મંડળમાં વિક્રમ, તેમ વિક્રમ જે લાખોમાં તેને સૂર્ય સરખા કીર્તિવંત પરાક્રમી જાણવા. પૃથ્વી નક્ષત્રિ કરવાની એક ભીખ માગનારાએ હિંમત ચલાવી, પણ કોઈ એવો ક્ષત્રિ કે શૂદ્ર નિકળ્યો કે—

જ્ઞાન૦--એજ મહાભારત કામ કરવાને અમારા અને બુદ્ધમાર્ગના આચાર્યોએ—ચોવીશે તીર્થંકરોએ—હામ ચલાવી છે, અને એવાં સાહસ કર્મમાં સિદ્ધિ પામ્યા છે. એ તીખા મરદોના મનમાં એ નિર્દય હરામ ઠગોનો કંટાળો અને પોતાની વાતની સત્યતાનો વિશ્વાસ એટલો ઊંડો ઠસી બેઠો હતો કે ધન માલ લુંટી પાયમાલ કીધા, કેદમાં નાખ્યા, દેશ પાર કીધા, પહાડ જંગલ સેવડાવ્યાં,—તલવારે માર્યા, અગ્નિયે બાળ્યા,—અરે ! લાખો બુદ્ધ અને જૈન ધર્મવાળાના એ રાક્ષસોના કર્તુકથી પ્રાણ ગયા, પણ એમણે પોતાનો આગ્રહ છોડયો નહિ. અને હું આપણા મનસુબામાં આઠે પહોર લાગ્યો રહુંછું, અને પુરૂં એ ચિંતામાં ઊંઘતોએ નથી તે શા માટે ? સંસારી સુખ જો મારે જોઇતાં હોય તો કંઈ હમણાં તેની મને ન્યૂનતા નથી. અરે ! એવા વીર પુરૂષો તો સંસારી સુખને પગતળે ચગદી, સત્યની શોધમાં આગળ ઊત્સાહથી ડગલું ભરે છે. તેમ તું પણ, હે

ચતુર વિદ્વાન લાલરાજ, તું પણ કર. અલભ્ય વસ્તુની લોલુપતા અને નિરૂપાય વાતનો મિથ્યા ઉચાટ—એ બે શાણા પુરૂષને શોભતાં નથી, કાંકે તે માત્ર માયાવશ જીવની મૂર્ખાઈનાં નગારાં છે. આ વાતનું મનન કર, તોલન કર, અને પછી બ્રહ્મપાખંડનો ત્યાગ કરી સત્યધર્મમાં આવ, અને તેની વૃદ્ધિને અર્થે અતિશ્રમ કરી કીર્ત્તિત થા.

(જ્ઞાનવિજય જાયછે.)

લાલ૦—કીર્ત્તિત થા! કીર્ત્તિત થઈને શું કરવું છે? કીર્તિવડે જે પ્રિયાનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાનો હતો તે તો આડી થઈને બેઠી છે. મને આ ચંદ્રમુખીની લલુતા છોડવાનું કહે છે! મૂર્ખ એ કે હું? એ કેમ બને? અરે! પણ તે તો પરણી બેઠી છે, હવે મ્હારૂં માનનાર નહિ. હું શું કરૂં? આ દુ:ખ કેમ શમે? નીચને ઘેર જન્મ્યો તેમાં મ્હેં શો અપરાધ કર્યો? એ દોષ મારાથી ટળતો હોય તો હમણાં ટાળું. ગુરૂજી કહે છે તે ખરૂંજ—એ શાસ્ત્ર બાંધનારા પરમઠગોએ જો એમાં એ પંચાત ન ઘાલી હોત તો ગુરૂજી ગમે તેટલું કહેત તથાપિ હું માન્ય ન કરત. પણ આ જોતાં તો એ કહે છે તે ખરૂંજ. ત્રણ મહિનાની પ્રીત આટલા માટે તોડતાં એકદમ એને કંઈ દયા પણ આવી? કૃષ્ણ પરમાત્મા! એ શો જુલમ છે!

(ભુજંગી છંદ.)

કઠિન કૃષ્ણ કહાવે તું જાણું કૃપાળુ, તું કહેની હું તો સભ્યતા કેમ પાળું;
ફુટે આંખ ત્યારેજ તો ગુણ ગાઉં? દયાહીણુ આવી ત્રિયા! રૂપ આવું!
વપુરૂપ રૂપી બહુ શસ્ત્ર ભૂરૂં, શું સોંપો તમે નિર્દયા હાથ પૂરૂં?
પટા પેચ ચાતુર્યના તો શિખાવી, મરાવોછ શું રંકને રે રીબાવી?
શું રે દુષ્ટને શસ્ત્ર વિદ્યા શિખાવો?. (નથી ક્ષત્રિ એ શૂદ્ર છે મન લાવો).
અરે? દુષ્ટને રાજ્ય ઓદ્ધા શું દેવો, શું રે દુષ્ટને મંત્ર મારણ કહેવો?
ખુની હાથ ના ખડ્ગ આપો હરીરે, કસાઈ કરે કાં છરી તો ધરી રે?
અરે સર્પને પાંખ કાં દો વળીરે, ન દો વ્યાઘ્રને વૃક્ષ ચડવા ગતિ રે.
કૃપાનાથ! વા! વા! તમે બહુ દયાળુ, ખરે ખાત આ નામનું બિર્દ પાળ્યું!
કહું કેમ કહોની હવે હું કૃપાળુ, તમોથી નથી છાનું કંઈ પ્રેમ પ્યાલું.
બીજો જો કદી હોય તો મન વાળું, તમે તો થઈ ગોકુળે રે ગોવાળુ;
કીધી કામ ક્રીડા અલ્યા! ઓ! બિહારી! હજી તેં ન વૈકુંઠમાં તે વિસારી.

તું તો નેણુના બાણનું જોર જાણે, પ્રીતિ પાશથી ના છુટે તે પ્રમાણે;
અમાન્ય પ્રીતિ શી રીતે અંત્ર સાલે, તથાપિ ન કાંઈ તું તો દુઃખ ટાળે.
મદે રાધી રાણી કદી રોષ આણી, વદે ક્રૂર વાણી પ્રીતિ ઉર હાણી;
રૂદે હાય કેવી ઉદે થાય કહોની, પછે પ્રેમિની પીડ પેખી હરોની.
ગિરિધારિ! તેં પ્યારિને છેહ દીધો, તજી પ્રેમદા રાજનો [1]પંથ લીધો;
ન કલ્પાંત તેં કામનીનાં કળ્યાં રે, જુઠી વાણુ પોલાણુ જ્યાં નીકળ્યાં રે.
સૃજ્યા સતસું સ્નેહ સાધંતિ શક્તિ,[2] મદ્યું માંસ મૈથુન્યમાં માનિ ભક્તિ;
નમું પાય થા સ્હાય ત્રૈલોક્ય માય, નથી હાય શું કાંય! તુજ સાક્ષિ જાય.
નથી કામ લ્હારૂં સુરાતુંરગાત્ર, પૂંજા પ્રાર્થનામાં પડે અર્ઘ માત્ર;
કદી તો તું સંહાર તે સાટ વાળે, જરા ભક્તિ સાચી જુઠી મંન ના લે.
ભજું શું સુતાસુ સુતા જેય દેવા, કરી આપણે પાપ શા શ્રાપ દેવા[3]!
અહો! ભસ્મધારી! ભિલી[4] ભોગિ ભોળા! વને જ્યાં વસંતાં રૂષીપત્ની ટાળાં.
રમ્યા નગ્ન થૈ લાજ મર્જાદ ત્યાગી, જુઓ સામું મારી કહું ચર્ણ લાગી;
દીસે દીલમાં દેવ સર્વે સ્ત્રી દાસ, કહાં ચંદ્ર કાં ઇંદ્ર કાં શ્રી મુરાર.
બીજા માટ મુખવાત વૈરાગ ત્યાગી, જુઠી કહાણિ જોની જરા જીવ જાગી;
જુઠી! હાય! ત્યારે હવે રક્ષ મારી, કરે કોણુ પૂરાઇ શું દુઃખ[5] બારી?
અરે! ના! અરે! ના! નહીં હોય એમ, હશે દેવ કો જ ધરે દીલ રહેમ;
ભુંડો પાપી અજ્ઞાની નિંદા લવ્યો હું! રખે રાખતા રોષ! ગાંડો બન્યો છું.
લઉં માનતા સર્વથી આકરી રે, કરૂં રક્તનું[6] વારિ વૃત્તો કરી રે;
કહો તે કરૂં ભાવથી ચાકરી રે;—કહો તો જીનાચાર્ય[7] આવું હણી રે!

---

૧ મથુરા ગયાં. ૨ એવું કહેવાય છે કે શક્તિયે પ્રથમ ત્રણ દેવને વારા ફરતી પ્રગટ કીધા અને જેમણે પરણવાના તેની સાથે ના પાડી તેને બાળીને રાખના ઢગલા કરી નાખ્યા. ૩ બ્રહ્મા પોતાની પુત્રી સરસ્વતીની પછાડી કામાવેશમાં દોડ્યા હતા, અને પછી જ્ઞાન થયું ત્યારે તું સદા કુંવારી રહેજે એવો તે બચારીને શાપ દીધો હતો.

૪ પાર્વતીએ ભીલડીનો વેષ લઈ મહાદેવને છળ્યા હતા. ૫ દુઃખમાં બચવાનો સાકડો રસ્તા.

૬ તપશ્ચર્યા કરીને લોહીનું પાણી કરી નાખીશ. ૭ જ્ઞાનવિજય જેના બોધથી બાલરાજની શ્રદ્ધા વેદ ધર્મ ઉપરથી ટળી ગઇ હતી.

મળે માનિની એટલું માગ્યું આપ; રમું માસ તેસું પછી માથું કાપ—
અરે! કાપવું હાથ મારે પૂજામાં,[૮] મહા મમ મરવે મળે માસ શ્યામા.

પ્રવેશ ૨ જો.

(સ્થળ—રાજમંદિર.)

(વેદની ધ્વનિ ચાલી રહી છે, હજારો બ્રાહ્મણો ભરાયા છે, બધા મંડળેશ્વરો અને મંત્રિયો બિરાજ્યા છે, શાસ્ત્રી પુરાણી જોશી વૈદની સભા મળેલી છે, બારણે સેના પડેલી છે, નોબત અને બત્રીશેં વાજાં વાજે છે, ઠેકાણે ઠેકાણે નૃત્ય અને હાસ્ય વિનોદ થઈ રહ્યો છે. પૂર્ણાહુતી અપાય છે, ધુમાડાથી સિદ્ધરાજ મહારાજની આંખ લાલ અને મોઢું તેજસ્વી થઈ રહ્યું છે, હાથમાં નાળિયેર લઈ હોમવાને ઉભા થયા છે, હોમતી વેળા જયજયકાર શબ્દ ગાજી રહ્યો છે.)

૧ લો મંત્રી—મૂર્ત્તિકાર, આ શું કીધું? મહારાજની અને બીજા સેનાપતિયોની મૂર્ત્તિયો કાં પાડી? પાડી તો ઠીક, પણ આ નમે છે કોને? એ અનંગળ કામ કોને કહે કીધું.

મૂર્ત્તિકાર—મહારાજની આજ્ઞા છે.

૧ લો મંત્રી—જુઠું બોલ મા. ત્હારૂં અને મ્હારૂં માથું જવાનું. અરે! ભગવાન, મારા ક્યાં ભોગ લાગ્યા કે આ કામ મ્હેં માથે લીધું? કોઈ બીજા અદેખા મંત્રિએ, મૂર્ખ, તને દ્રવ્યના મોહમાં નાખી મારો પ્રાણ લેવાની યુક્તિ કીધી છે.

૨ જો મંત્રી—થનાર થયું. હે મિત્ર, મહારાજને જાહેર કરો. એની દિવ્યદૃષ્ટિથી કાંઈ દૂર રહેવાનું નથી. આગળથી આપણે કહિયે તેજ સારૂં.

૧ લો મંત્રી—હા, ભાઈ, મને પણ એમજ લાગે છે. પણ ક્રોધ ન કરતો—તું મારા બાળપણનો મિત્ર છે ખરો, તથાપિ આ સમયે મને વિશ્વાસ પડતો નથી.

---

૮ કમળપૂજા. શિવની આગળ પોતાનું માથું કાપીને અર્પણ કર્યાથી તે સંહારક દેવ બહુજ પ્રસન્ન થાય છે.

૨ જો મંત્રી—રાજદરબારમાં બહુધા મિત્રાઈ કેવી હોય છે તે જાણી હું ત્હારૂં ગભરાટનું બોલવું મનમાં આણતો નથી. મ્હારૂં કહ્યું માન, અને પછી એનું ફળ સારૂં નિપજે તો વિશ્વાસ રાખજે.

૧ લો મંત્રી—અત્યારે હું ભયભીત થયો છું. જેમ તેમ બોલાઇ જાય છે. અરે તું તો નહિ, પણ બીજા કોઇએ મારો ઘાટ ઘડી મૂક્યો છે. મહારાજે કામ મને સોંપ્યું અને પછી આવા હલકા મનુષ્યને આજ્ઞા આપે એ કેમ મનાય?

૨ જો મંત્રી—એમ હોય પણ ખરૂં; અને નહિ હોય, તોએ બીજો ઉપાય નથી.

૧ લો મંત્રી—ખરી વાત.

(જાય છે અને સિદ્ધરાજને પગે લાગે છે.)

સિદ્ધ૦—અમે પ્રસંન છઇએ. ત્હેં કામ સારૂં કીધું. ઉઠ.

(વાંસો થાબડે છે.)

૧ લો મંત્રી—(રડતો રડતો.) હે મહારાજ, હે પૃથ્વીપતિ, મ્હારો અપરાધ થયો છે. તે અપરાધમાં કાંઈ બાકી નથી. તમે જીવાડો તોજ જીવું. મને અભય વચન આપો, ત્યાં લગી ઉઠનાર નથી. મ્હારૂં માથું તમારે ખોળે છે! છેદવું હોય તો છેદો.

સિદ્ધ૦—અમારી રીત તું જાણે છે? અપરાધ જાણ્યા વિના અમે ક્ષમા કરતા નથી. તોપણ આ ઉત્સવને સમે અમે ક્રૂર થવા ઇચ્છતા નથી. જા, આ કામમાં ત્હેં એક કોટિ રૂપીઆ લગી ખાધા હશે તો માફ છે, પણ જો મારી પ્રજામાંના કોઈ એકને કાંઈ પણ દુઃખ દીધું હશે તો તો સૂળી તૈયાર છે. હું આવા ઢોંગ માનનાર નથી.

૧ લો મંત્રી—મહારાજ, મ્હેં ખાધું તો કાંઈ નથી, અને તમારા રામ રાજમાં પ્રજાને દુઃખ દે એવો કોણ છે? પણ તમારી આજ્ઞાથી કંઈ વધારે મૂર્તિકારે કીધું છે તે જોશો ત્યારે આપ કોપાયમાન થયા વગર રહેશો નહિ.

સિદ્ધ૦—(હસીને) મૂર્તિકારને બોલાવો.

(છડીદાર બોલાવે છે.)

૧ લો મંત્રી—મહારાજ, પેલા હનુમાનજીની પૂજા કરવા પધારો છો ત્યાંજ છે. મહારાજ, મ્હારો કંઇ વાંક નથી. મ્હેં અત્યારેજ જોયું. પેલા મૂર્ખે પોતાની મેળે, મહારાજ, મને પૂછ્યા વગર કરી મુક્યું છે.

(તે બાજુએ જાય છે.)

મુર્ત્તિં૦—**(ધ્રુજતો ધ્રુજતો)** મહારાજ !

સિદ્ધ૦—આ કોની આજ્ઞાએ કીધું.

મુર્ત્તિં૦—અરે ! એ ! દયાળુ પૃથ્વીપતિ ! અરે ! મને કોઈ દુષ્ટ આપનું નામ દઈ ભોળવી ગયો. **(ગજવામાંથી વીંટી કહાડે છે)** આપની મુદ્રિકા તે આપી ગયો છે. કોણ જાણે ક્યાંથી ચોરી લાવ્યો હશે ! મહારાજ, અરે મ્હારો અપરાધ ક્ષમા કરો.

સિદ્ધ૦—ગભરા મા. એ અમારીજ આજ્ઞા હતી. અમે તારાપર પ્રસંન છઇએ, પણ **(૧ લા મંત્રીને)** તારી ભૂલ છે કે તપાસ રાખી નહિ. આ તો અમારી આજ્ઞા હતી, પણ બીજું કાંઈ કરત તોએ તુંતો નહિજ જાણત કેની ? આ **(વીંટી પાછી લે છે)** જોયા પછી તારે કરવા દેવું હતું.

મંત્રેશ્વર—મહારાજ, એવી આજ્ઞા આપે ક્યારે આપી ?

સિદ્ધ૦—પછી કહું છું, પૂજાનો સમય જાય છે. **(આરતી ઉતારી સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરી)** હે વાયુપુત્ર ! બળનિધાન ! ! દુઃખિયાના બેલી ! હું તને આ રૂદ્રમાળાનો રક્ષક કરૂં છું. જગતે મને સિંહનું ઉપનામ આપ્યું છે, પણ હું રંક તરણા સરખો છું. મનુષ્ય તે કોણ માત્ર? ચાળીશ પચાશ વર્ષનું ઘણું તો તેનું પરાક્રમ તેમાં તે શું કરે! જ્યારે શત્રુનાં વાજાં આવી ફિંયાં ગગડશે, ત્યારે મારી ભસ્મ પણ હોશે નહિ, અને હું (કોણ જાણે ?) ક્યાંએ રખડતો હોઇશ! ત્યારે રક્ષા કોણ કરશે ? હે હનુમાન સહાય તે સમે તારાથી થાય તો થાય. હે દેવ, તું ત્યારે આલસ્ય કરતો નહિ—અરે! મ્હારૂં એટલું નામ રાખજે. આ હું દીનભાવે પ્રાર્થના કરૂં છું—અરે ! અત્યાર સુધી મ્હેં મારી પ્રજાની રક્ષા બીજા કોઇને, દેવ કે દૈત્યને, સોંપી નથી તે હું આજે તે માટે કરગરૂં છું—એથી દીનભાવ બીજો કેવો ?

(ઉઠે છે.)

મંત્રે૦—મહારાજ, જોશીના કહેવા ઉપર આટલો શક કાં કરો છો? સાચુંએ પડે અને જુઠુંએ પડે. એનો કાંઈ નિર્ધાર નથી.

સિદ્ધ૦—(ગંભીરાઇથી) અરે મંત્રેશ્વર, એમાં જોશી શું કહેવાનો હતો? આ જગત અનિત્ય છે એમાં શો સંદેહ? સૂર્ય ઉગે છે, તેજ આથમે છે; પૂર્ણિમાને દિવસે વિશ્વને આનંદ પમાડે છે, તેજ કળાહીન થાય છે; માણસ જન્મે છે, તેજ મરે છે; જ્યાં મોટાં નગર વસેલાં હોય છે ત્યાં પાણી ફરી વળે છે; આ સૃષ્ટિ નિત્ય ભાસે છે, તેનોજ પ્રલય થાય છે; અરે! બ્રહ્મા વિષ્ણુ ને શિવ સરખા કાળને વશ થઈ નાશ પામે છે; તો અરે! આપણા પામરના રાજપાટ અને આવાં દેવાલયના શા હિસાબ?—સ્વર્ગ સરખી જગ્યા પણ નિત્ય નથી તો.

મંત્રે૦—મહારાજ, કહો છો તે ખરી જ્ઞાનવાર્ત્તા છે; પણ એમ છેક આખરનો વિચાર શિદ કરિયે? પ્રલય કાળની વાત આઘી મુકિયે, તો આ સ્વર્ગ સરખા ધામથી આપનું નામ "યાવત્ ચંદ્ર દિવાકરૌ" રહેવાનું છે.

સિદ્ધ૦—મૂર્ખ! એવી ગાંડી વાત મા કર. દેવનું કારમું ચક્ર નિરંતર ફર્યાં કરે છે, અને તેને વીંટાએલા વિશ્વની સર્વ વસ્તુઓ ઊંચી નીચી થયા કરે છે. શીલાદિત્યનું વલ્લભીપુર ક્યાં છે? બીજાં એવાં કેટલાં નગર ઉદય પામી શૂન્યમાં ભળ્યાં હશે કે જેનાં નામ પણ આપણે આ સમયે સાંભળ્યાં નથી! અરે! મંત્રેશ્વર, એક એવો દિવસ પણ આવશે કે જ્યારે આ પાટણ શહેરને શત્રુના લશ્કરો પાયમાલ કરશે; સોળંકીવંશ નિર્મૂળ જશે; એક એવો સમય પણ આવશે કે જ્યારે રજપૂતો શોધ્યા જડશે નહિ, અને જડશે તો મ્લેચ્છની સેવા કરતા; અરે! જ્યાં રાજમંદિરો શોભે છે ત્યાં હળ ફરશે, અને મૂર્ખ વતનીઓ વલ્લભીપુરની પેઠે આજે આપણે બેઠા છઇએ એવા દેવાલયના ખઇ ગએલા પથરા ખોદી કહાડી **(આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવે છે.)** પેટને માટે વેચવા નિકળશે અને પુછશો તો પાટણ કે રૂદ્રમાળાનું નામ સાંભળી તમારા સામું ટકટક જોયા કરશે! તો હું કોણ માત્ર! માટે હે મૂર્ત્તિકાર! તું એટલું લખ કે "પાટણનો સોળંકી સિદ્ધરાજ, જે જીવતાં કોઇને નમ્યો નથી, તે પગે લાગી માગી લે છે કે હે, કાળ જેને અનુકૂળ છે એવા શત્રુ, આમાંથી કાંઇપણ રાખજે. આજ મ્હારે ને

કાલ ત્હારે. (મૂર્તિકારને) તું ત્હારૂં પણ નામ લખ, રહેનાર તો પ્રભુ કરે ત્યારે. ચલો, હવે કાલવાળા રજપૂતને બોલાવો.

(છડીદાર જગદેવને બોલાવે છે.)

જગ૦—(આવીને પગે લાગે છે.)

સિદ્ધ૦—કેમ, તું અમારી સેવા કરશે ?

જગ૦—પૃથ્વીપતિ, એજ આશાએ હું આપના દેશમાં આવ્યો છું.

સિદ્ધ૦—પણ ઘરનું રાજ છોડી કેમ આવવું પડ્યું ?

જગ૦—મહારાજ, આપની હલકી પણ સેવાને અર્થે તો મ્હારા કરતાં મોટા મોટા રાજાના કુંવર હજારો નિત્ય આવે છે. ક્ષત્રિવીર્ય બતાવાનું હાલ આપણી પરાક્રમી સેના સિવાય બીજું સ્થળ કયું છે ? હું તો આવું છું દુઃખનો માર્યો. પણ તેમાંથી સુખ નીકળ્યું, જેમ દહીંમાંથી ઘી ઉત્પન્ન થાએ છે.

હેમ૦—હે પૃથ્વીપતે, પ્રવાસ સદા એવો છે. કહ્યું છે કે—

(આર્યા.)

ચતુર પુરૂષને આરસ, ભાર પ્રમાણે ન તોળિ વેચાએ;
અધિક અધિક મૂલ પામે, દૂર પરગામે જ્યમજ જાએ.

૧ લો શાસ્ત્રી—

શાસ્ત્રાભ્યાસ અતિશય, પંડિત પ્રીતિ પ્રવાસ બહુ ગ્રામ;
રાજસભા ગણિકાગૃહ, પાંચે ચતુરાઇનાં ધામ.

૨જો શાસ્ત્રી—

સંપત્તિ તણી પ્રાપ્તિ, જો નવ કીધી પ્રવાસથી ભાવેઃ
ધિઃક યુવા ઋતુ મૂર્ખની, અફળ ગઈ ફરી નહિ આવે.

૩ જો શાસ્ત્રી—

ત્રણ અલાભજ જામે, જો નર ઉંબર ગ્રહી રહે ગામે;
ફાટે વસ્ત્ર વધે રૂણ, ને નહિ કીર્ત્તિ કદા પામે.

સિદ્ધ૦—સેવાને પેટે તને ગામ આપિયે તે પસંદ છે કે છૂટક પગાર ?

જગ૦—મહારાજ, પગાર આપો તો ઘણી કૃપા થાય.

સિદ્ધ૦—શું ત્રાંબા પત્રે લખી આપિયે કે વંશપરંપરા તું તેનો

ઉપભોગ કર્યા કરે તેથી છૂટક પગાર વધ્યો ? આતો આજેજ સાંભળ્યું ? તું આવો પરાક્રમી છે તથા વ્યવહારમાં બાળક તે બાળક દીસે છે.

જગ૦—બાળક તો મહારાજ, પૃથ્વીપતિના સઘળાજ છે. પરંતુ આ વાતમાં તો મારી એટલી વિનંતિ છે કે મને ના કહી મારો જીવ ખેદમાં નાંખતા નહિ.

સિદ્ધ૦—શું તારા મનમાં એવો સંદેહ છે કે અમે ગામ આપી પાછું લઇશું ?

જગ૦—અરે ! ના ! ના ! કૃપાનિધાન.

સિદ્ધ૦—ત્યારે કારણ શું તે કહે, કે પછી બાળક છે કે નહિ તેનો અમે પૂરો નિશ્ચય કરિયે,

જગ૦—મહારાજ, ન પૂછ્યું હોત સારૂં. હશે મ્હારૂં દૈવ. હે પૃથ્વીપતિ–અપરાધ ક્ષમા કરજો. વિજય યાત્રા કરવી એ ક્ષત્રિયનો પરમ ધર્મ છે, અને તે તમ સરખા કોઈ વિરલા ભાગ્યશાળીના કર્મમાં લખેલો હોય છે; આપ વિજય યાત્રા કરી વિક્રમ સરખા વિખ્યાત થયાછો; અને હજી ઘણીએ કરશો;—હે કૃપાનિધાન ! અપરાધ ક્ષમા કરજો–આપ કોઈ દીવસ મારા પિતાના ગામ ઉપર પણ ચઢશો, ત્યારે તેના દુઃખે મ્હેં દેશવટો લીધો છે એ ખરૂં, તથાપિ હું તેના સામાં તમારી સેનામાં આવું એતો કેમ થાય ? અને ગામ લીધું હોય ત્યારે ન આવું તો તમારો ચોર થાઉં એ પણ અધર્મ.

સિદ્ધ૦—ધન્ય છે ! ધન્ય છે ! રજપૂત, આટલી ઉમરમાં તારી આવી સમજણને. ભંડારી, કાલથી એને રોજ બે હજાર મહોર રોકડી ગણી આપવી. આ સઘળા સુભટો બેઠા છે તેના દેખતાં કહું છું કે, જેમ જેમ વધારે આ રજપૂતની વાતો સાંભળતો જાઉં છું, તેમ તેમ હું વધારે એના ઉપર પ્રસંન થાઉં છું,

મંત્રેશ્વ૦—મહારાજ, આપે કાળિયો જોયો નહિ હોય, પણ—

સિદ્ધ૦—મ્હેં જોયો છે. એ હું સઘળું માંડીને કહું છું. એક સમે રાત્રે વીરચર્યા ફરતાં રૂદ્રમાળા કેમ બંધાય છે તે જોવાની ઇચ્છા થઈ. નગરચર્યા જોવી મુકી દઈ શ્રીસ્થળ તરફ ઘોડો હાંકી મુક્યો. અર્ધ રાત્રિને સમે હું ઝાડી તરફ આવી પહોંચ્યો અને પેલા કાળિયાને જતો

દીઠો. તમે જાણો છો કે હું યુદ્ધમાં પાછો ફર્યો નથી, પણ આ વિકરાળ રૂપ જોઇ હું પાછો હઠયો, અને આડે રસ્તે આજ ઠેકાણે આવી પહોંચ્યો. જોઉ છું તો દીપમાળ કરી લાખો માણસો કામે લાગ્યાં છે. હું કામ જોઇ અત્યંત પ્રસંન થયો, અને મનમાં કહ્યું કે હવે મ્હારા મનના મનોરથ પૂર્ણ થયા. પણ વધારે વિચાર કરતાં એનું અનિત્યપણું મારા જીવ સાથે પકકું સમજાયું, અને તે વિચારમાં એટલો ગરક થયો કે હું બાળકની પેઠે ચોધારે આંસુએ રોયો. પછી હાલ તમે જોયું તેવો ઠરાવ કીધો, અને આ મૂર્તિકારને ઇંધાણીમાં મારી વીંટી આપીને તેમ કરવાનું ફરમાવ્યું. પાછાવળતી વેળા સરસ્વતીના ઘાટપર આ રજપૂતને શોક કરતો દીઠો. પાછળ ઉભા રહી સાંભળ્યું ત્યારે મને માલમ પડયું કે આ ગામના રાજારાજની કુવરીને જોઈ એ મોહિત થયો છે. (**જગદેવ નીચું જુએ છે.**)શરમા નહિ, એમાં પણ તારી તો શાબાશીજ છે. પોતે ગરીબ માટે કુંવરીને પરણાવે તોએ ન વરવી એવો નિશ્ચય કરી મારી જોડે ગામ ત્યાગ કરી બહાર નીકળ્યો.

જગ૦—અરે ! અરે ! મ્હેં ભુંડાએ અણજાણપણે તમે પૂછવા માંડયું ત્યારે તિરસ્કાર કીધો. એવાં વચન તમે કેમ ક્ષમા કરશો !

સિદ્ધ૦—જા જા, મૂર્ખા, ક્ષમા ન કરવાં હોય તે એકલો નીકળે પણ શું કરવા ? આ જુવાન કોઈ દહાડો યાદ રાખજો, રજપૂત નામને દીપાવી આપશે. હવે જા, અમે તારાપર અત્યંત પ્રસંન છઇએ.

(જગદેવ પગે લાગી આઘો જઈ બેસે છે.)

મંત્રે૦—મહારાજ, હવે શી આજ્ઞા છે ?

સિદ્ધ૦—આજે તમે દ્રવ્યના હિસાબની વાત કહેશો, તો હું સાંભળનાર નથી. આજે શિરપાવ મ્હોં માગ્યો આપજો. તેમાં મૂર્તિકારને અને પેલા મંત્રિને તો સારૂં જોઈ એકાદું ગામ આપજો. જો એક પૈસાની કસર કરશો તો જે દ્રવ્ય ખરચ્યું હશે તે મિથ્યા જશે, અને તેથી બમણું પાછું હું તેને અપાવીશ. આપણી સાથના રસાલાને પણ ભૂલતા નહિ.

મંત્રે૦—મહારાજ, આપની આજ્ઞા હશે તે સર્વે રીતિસર હું બજાવીશ.

સિદ્ધ૦—રીતિ કે નીતિ આજે નથી રાખવી. એટલું દ્રવ્ય ઊછાળવું કે સઘળા જીવે ત્યાંસુધી રૂદ્રમાળની સ્થાપનાનું સ્મરણ કર્યા કરે.

(શરપાવ વહેંચાય છે, અને પછી સઘળા મહારાજને પગે લાગી વેરાઈ જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

(સ્થળ—અંબાજીનું દેહેરૂં.)

સુભાષ૦—હે કુંવરી-અરે ભૂલી-રાણીજી—

વીર૦—કેમ ભૂલી ? શું મને ઓળખતી નથી ?

સુભાષ૦—હવે નવું નવું દેખાય છે એટલે ઓળખાઓ પણ નહિ. હવેથી આપણે, સુલક્ષા, એમને કુંવરી નહિ કહેવાં પણ રાણીજી. હવે આપણા જેવી કંઈ એ બાળા નથી—વાઘ મારનારો સ્વામી મળ્યો છે.

વીર૦—ભોગ ત્હારા ! તને સ્વપ્નમાં મળતો હશે !

સુભાષ૦—એમ થતું હશે તેમાંજ હમણાં થોડા દહાડા થયા સ્હવારે મુખ કરમાઇ ગએલું હોએ છે તો.

વીર૦—મ્હારૂં મ્હોં કરમાઇ ગયું છે ? આવ તળાવમાં જોઇએ.

સુલ૦—આજે શેનું હોય ? પ્રભુનું જેને પરોક્ષ દર્શન થાય છે તે વનમાં ઉદાસી ફરે છે, અને પ્રગટ થાય છે તે તો આનંદ સિંધુમાં મગ્ન રહે છે.

સુભાષ૦—કરમાયું તો નથી, પણ કાંઇ મચ્છર કરડ્યા છે ખરા.

વીર૦—(**વહાલથી તમાચો મારી**) બસ બસ, બકતી છાની રહે.

સુલ૦—તમે હવે અમને સંભારવાનાં નથી.

સુભાષ૦—હું પણ એજ કહેતી હતી. વળી તમે હવે શિવ ઉપર અભિષેક કરવા માંડ્યો છે એટલે અંબાજીનાં દર્શન કરવાનોએ અવકાશ મળવાનો નથી.

વીર૦—જા જા, ગાંડી છે. આરાસુરીની સેવા તે ભૂલાય ?

સુલ૦—સ્વામીજીની સાથે સાસરે મહાલશો કે હિંયાં—

સુભાષ૦—એને તો એ વાતનું પણ સુખ છે. સુખમાં શ્વશુર પક્ષનું કોઇ ઘડીએ ખાળો પાડે એવું નથી. પેલી સાવકી સાસુ શ્રીફળ લઇ વધાવવા ઉભી રહી હશે તેને પગે લાગશોકની ?

વીર૦—પગે તો લાગ્યા વગર કાંઈ ચાલે ? વારૂ મારી યોગ્યતા પ્રમાણે તે સત્કાર કરશે ખરી ?

સુલ૦—બહુજ ! રોજ ફુલે વધાવશે !

સુભાષ૦—અપમાન થાય તો બાપને ત્યાં ચાલ્યા આવવું.

વીર૦—ઘેલી છે ? માન કે અપમાન જે હોય તે સ્વામીની સાથેજ ભોગવવાં તો. હવે તો ઘડી પણ વિયોગ કેમ ખમાય ?

સુભાષ૦—વારૂ, પણ પહેલાં તમે મને કાંઇ વચન આપ્યું હતું. તે યાદ છે ?

વીર૦—જે આપ્યું હોય તે ખરૂં. હું કાંઇ ના કહેવાની છું ?

સુભાષ૦—તમે એક દિવસ પ્રસંન થઇ એમ કહ્યું હતું કે હું તને ઘડી પણ અળગી કરીશ નહિ.

સુલ૦—તેમાં એ શું કરે ? હમણાં પણ ક્યાં નથી થતી ?

વીર૦—તે હું ક્યાં કરવાની છું ? હું તમને બંનેને મારી જોડે લઇ જઇશ.

સુભાષ૦—તે તો ઠીકજ છે તો. પણ યાદ રાખજો હું ઘડીભર પણ દૂર જવાની નથી.

સુલ૦—અરે ! અરે ! પેલું કોણ આવે છે ?

સુભાષ૦—પાઘડી પણ કોણ જાણે ક્યાં વેચી આવ્યો છે !

સુલ૦—અરે ! એ તો લાલરાજ !

વીર૦—એ ગોલાને શું ઘેલું લાગ્યું છે ! મ્હારો કેડોજ છોડતો નથી.

સુલ૦—અરે ! આ વીરમતી ! તપાસજો એની નજર ફાટેલી જણાય છે. વિકરાળ સરખો દેખાય છે.

સુભાષ૦—અત્યારે એની અક્કલ ઠેકાણે નથી. કોણ જાણે શું કરી મૂકશે ? પરમેશ્વરને વાસ્તે એને ઘણો કોપાયમાન કરતી નહિ.

(લાલરાજ વ્યાકુળ થએલો આવે છે.)

લાલ૦—**(વીરમતી બાજુ તરફથી જતી રહેવા માંડે છે તેના સામો આવી)** વીરમતી !

વીર૦—શું છે ? વાઘ તો કાલે હતો, ત્યારે આવે વેશે દોડ્યા હોત તો શોભત, પણ આજે શિદ આબરૂના કાંકરા કરો છો ?

સુભાષ૦—વીરમતી, તું તો ગાંડી છે. એમણે પાઘડી વગર માતાજીનાં દર્શન કરવાની બાધા લીધી હશે તે નહિ આવે ?

લાલ૦—(**વીરમતી સામું તાકીને જોઈ રહી**)તું મર્મમાં કહે છે, તે હું સમજ્યો. વાઘ મારવો એમાં ઘણું પરાક્રમ નથી. વાઘરીઓ દરરોજ મારે છે, તો પણ ત્હારા મનમાં એ પરાક્રમ છે. (**દાંત પીસીને**) એ પરાક્રમ કરનારનેજ મારવાનું ધારૂં છું; એટલે તો મારૂં પરાક્રમ તેથી વધારે તારી નજરમાં આવશે.

વીર૦—એ વાત મારી સાથે કરવાની શી જરૂર છે ? તેની સાથે લડવાની હિંમત હોય તો બેલાશક જાઓ. સિદ્ધરાજ મહારાજની સભામાં હશે.

લાલ૦—પૃથ્વિને છેડે હશે તોએ હું શોધવા નીકળ્યો કે શોધવાને અસમર્થ નથી. બાકી કાલે ભીખ માગતો હતો તેને ગંડુ રાજાએ જરા આજે માન આપ્યું, તેમાં શું ફુલાઈ જાય છે ? એટલી સેવા મળી તેમાં શું મ્હારા કરતાં વધ્યો ?

વીર૦—એ ભાષણ મારી આગળ કરવું હવે તમને ઘટતું નથી. (**કંકણ દોરા બતાવી**) આ જોતા નથી ?

લાલ૦—જોઊં છું અને જાણું છું કે ત્હારા ડાહ્યા બાઇબાપે રત્ન ખોળી કહાડ્યું, અને તેને તેં પરખી લીધું. ના ! તને બળાત્કારે પરણાવી હશે, તું તેને પસંદ કરેજ નહિ એ મ્હારો નિશ્ચય છે. અરે ! ભુંડી, કાંઈ તો હિંમત રાખવી હતી ! મ્હારા દુઃખનો કાંઈ તો વિચાર કરી મ્હોંઢે ના કહેવી હતી !

વીર૦—હું તમને કેટલી વાર કહું ? કાલે તમને મ્હેં સ્પષ્ટ ના કહી હતી તોપણ મ્હારે મ્હોંઢે વારે ઘડીએ ના કહેવડાવવામાં શો સ્વાદ લાગે છે ?

લાલ૦—બધી વાત આથી રહી, પણ એક પૃછું છું કે ન્યાત જાતનો વિચાર ન કરતાં અમારા બેમાં તને કોણ વાહાલું લાગે છે ?

વીર૦—પણ તે કર્યા વગર ચાલેજ કેમ ? તમે ડાહ્યા છો વિચાર કરો. દેહની સાથે, જેમ જુદી વસ્તુ છે, તોપણ તેથી આત્મા લાગેલો છે તેમ—

લાલ૦—એ સઘળી કેવળ ભ્રમણા છે, તો પણ હું પૂછું છું તેનો ઉત્તર આપ.

વીર૦—ઉત્તર સાંભળવોજ છે તો શાંત થઈ સાંભળો. જેમ સૂર્યના મ્હોઢા આગળ આગીઓ, રત્નની આગળ કાચ, સિંહની આગળ અજા, સુનાની

આગળ કથીર, તેમ તે કામરૂપ પરાક્રમી પરમાર રજપૂતની આગળ લાલરાજ તું છે. તેના માથાના એક વાળના જેટલી ત્હારી, ત્હારા આભૂષણની, અને તારી આખી સેનાની હું ગણના કરતી નથી.

લાલ૦—એવું દશ પંદર દહાડા ઉપર ત્હારા મનમાં હતું નહિ.

વીર૦—તે વાત મિથ્યા સંભારવી શું કામ ?

લાલ૦—તને નહિ સાંભરે; પણ તે વડે જેના રૂદયમાં અગ્નિ તમમાન થયો છે અને તે હજી હોલાયો નથી, તેનાથી તે વાત શી રીતે વિસરાય? ત્હેં મારો જન્મારો ધૂળ કીધો ! હવે કોઇની સાથે વાત કરવી મને રૂચતી નથી; ગાંડા સરખો ઘરમાં અને ગામમાં ભકતો ખુણા શોધતો ફર્યા કરૂં છું. રાજકાજમાં મન લાગતું નથી; મોટા મોટા મનસુબા ધાર્યા હતા તે થતા નથી, અને તેથી મ્હારા વડીલ મિત્રોના જોસા સાંખવા પડે છે; હજી મ્હારી શી અવસ્થા થશે તે હું જાણતો નથી. અરે ! એવું છતાં, નિર્દય સ્ત્રી ! મને તે વાત વિસારી મુકવાનું કહેતાં તારી જીભ કેમ ઉપડે છે ? આ બધું દુઃખ કોને લીધે ખમું છું, તેનો તને વિચાર કાંઇ નથી ? તને દયા નથી આવતી ?

વીર૦—હવે ત્હારો એક શબ્દ સાંભળવો મને યોગ્ય નથી.

(જવા માંડે છે.)

લાલ૦—**(પકડીને ઉભી રાખી)** જરા મ્હારૂં સાંભળ, જરા.

વીર૦—હવે એક અક્ષર મારે કાને પડે તો મ્હારૂં વ્રત ભાગે. સ્ત્રી ધર્મનું કાંઇ પણ તને જ્ઞાન નથી કે નિર્લજ થઇ આવાં વચન બોલે છે ?

લાલ૦—પતિવ્રત ભાગ્યા કરતાં મ્હારૂં અંતઃકરણ કામાગ્નિથી તું બાળે છે તેનું પાપ કેટલું છે તેતું સમજે છે ? તારા કઠોર રૂદયમાં કામદેવની કોમળ મૂર્તિ કેમ વસે કે તું સમજે ? તોપણ.

(ભુજંગી છંદ.)

ત્રિયા વજ્રહૈડા તણી હોય ! સુણ ! લીધું રૂપતો તેનું છોડવ્ય રૂણ.
મળે રાજ્ય કે રૂપ કે દ્રવ્ય જયારે, ચઢે ન્યાય પ્રીતિ દયા રૂણ ત્યારે.
મળ્યું હોય તેનો સદા હેતુ ધારી, કીજે કાજ તો રાજી રેહે મુરારી;
કદી રૂણ એ છોડવે જે નહી રે ! ખુએ મૂળની વસ્તુ તે તો સહીરે.

બધું રામજીએ કીધું કામ સારૂં, દીધું મોહનું મોહ હસતુંજ સારૂં;
ચઢાવી કદી હાસ્ય જો તેં વિસાર્યું, હરી લે ઝુંટી; ના કૃતિ કાર્ય સાર્યું.
વીર૦—ઝુંટી લેની છોને અરે! કામ શુંછે? વિના ગુણ રૂપાળી સ્રીતો પશુંછે,
[1]સુવર્ણે જડયું જો જવાહેર ગુણ, નહી તો પડી ધૂળ! સર્વેજ ઉણ.
"સતી સાચી આ સુંદરી એક છેરે, ગુણે તેવી રૂપે ભલી એ દીપેરે."
"ગુણી વીર ડાહ્યો ભણ્યો પૂર્ણ એરે," મુકે એમ લોકો નહીં જો કહેરે.
અરે! ધિઃક તેને! ગયો જન્મ વ્યર્થ! ઉડી વાટ રૂપે! જીવે શેજ અર્થ?
અરે! રૂપ લજ્જામણું બહુજ સારૂં, કુળે રૂપે! લજ્જાવવું તે નઠારૂં.
અરે! રૂપ શી વસ્તુ છે એવી ભારે? મળ્યો માત્ર આ મૃત્તિકા મૂર્ત્તિમાંરે;
રૂડો રંગ આકાર, તેમાં થયું શું? ક્ષણિક કાષ્ટ મૂર્તિથી એમાં વધ્યું શું?
વધે જેથી[2] તે તો નહીં જ્યાં રૂપાળો, કહે કોણ સૌંદર્ય? કહે તોય બાળો;
થઈ જ્ઞાની અન્યાય કાં મુખ આણો, તમે રૂપનું રૂણ શેલે[3] પ્રમાણો.
લાલ૦—અરે શૈલ હૈડા વિશે શૈલ સૂઝે, મુકે મારી તું—ઘા રૂઝે કે ન રૂઝે;
કરૂં કેમ ખાત્રી નહીં શબ્દ સૂઝે? ચીરી છાતી મારી જરા જો સહુ જે.
હતો છેહ દેવોજ તો મૂળ શાણે, કીધો કેદ હુને જીતી પ્રેમ બાણે?
અરે! એજ ચિત્તે મને હેઠ સાલે! કહે આજ મોઢે કહ્યું તું શું કાલે?
વીર૦—તું કાં વાત એ એક બેડોઇ ઝાલી? પછી શું કહ્યું તે તણું નામ ટાળી;
ઘડીએ ઘડીએ નહીં કહેવું એમ, ભુલી એક વેળા કરો તેની રેહેમ.
લાલ૦—અરે!રહેમ તો હાથ તારેછ પ્યારી! સ્થિતિ વ્યાકુળી આ જુવેછેતુંમારી;
ન થા નિર્દયા! આ મુખે તે ન શોભે! અરે મુખ કેવું! નહીં કોણ લોભે?

---

૧ બે અર્થ—સારો રંગ, સૌંદર્ય, અને સોનું. જો ખુબસુરતી રૂપી સુન્નામાં ગુણ નામનુ જવાહેર નહિ જડયું હોય તો તે ધૂળ છે. એમાં કંઈ દમ નહિ.

૨ આપણાં શરીર માટીનાં બનેલાં છે. ત્યારે એ માટીની મૂર્ત્તિમાં સુંદર રંગ અને આકાર મળ્યો તેથી શું થયું? એક લાકડાની પૂતળીથી એમાં શું વધારે છે? ચૈતન્ય અથવા આત્મા જેવડે તેનાથી મનુષ્ય ઊંચા ગણાય છે, તે આત્મા તો જ્યાં રૂપાળો એટલે ગુણવાન નથી, ત્યાં પછી માટીના રંગ રૂપ ઉપરથી સૌંદર્ય છે એમ કોણ કહી શકશે? પૂતળામાં અને તેમાં શો ફેર છે?

૩ શિયળ પતિવ્રતાપણું.

વીર૦—મને કહેછ તેથી સરે અર્થ શો રે ? કરે પરણીસું પ્રીત ત્રાતો ન કોરે;
પ્રીતે તું દુઃખી દેખી હું થાઉં દુઃખી, ધરો જ્ઞાનથી શાંતિ ને થાવ સુખી.
લાલ૰—બળ્યું જ્ઞાન જે પ્રીત તારી ભુલાવે! અલી! પ્રેમદા!જો દયા મંન લાવે:
ફળ્યું ભાગ્ય મારૂં—રહ્યું શુંજ બાકી ? અરે છોની પરણી, રહું તે હું સાંખી.
વીર૦—કહેછે શું ? શો અર્થ છે ચિત્ત તારે ? નહીં હોય એવોજ એ હામ ધારે!
કદી હોય તો ક્ષત્રિપુત્રીશું વાણ, પ્રકાશી રહ્યાં પેહલાં ખોય પ્રાણ.
લાલ૰—તજી માન તું માનિની! માન મારી, કહું સત્ય હું હિતતો તારૂં પ્યારી.
ન કહે ના કહે તો મરૂં સધ હુંતો, પછે જાણી હત્યા કીધી દુઃખી છે તુંતો;
કદી શાંતિ ના પામશે–પ્રેમ પાની, છુપી બાંધ પ્રીતિ રીતી એ દયાની.
વીર૦—સુણી શબ્દ આ હું શકું કેમ સાંખી? ખુંની પંડિતાઇ હિણે જ્યાંહિ દાંખી?
નથી રીશ રહેતી રૂદે મારી રાખી, સખી શ્વાન છંછેડતી હું ન બાકી.
અલ્યા ! શીખ આ પાપી અજ્ઞાની તારી, જઈ આપ મા બ્હેનને ધર્મ ધારી;
ખરે શોભશે એ રિતી તુજ કુળે, ઉંચ નીચના ધર્મ જૂદાછ મુળે.
લાલ૰—નહીં ક્રોધથી હું ડરૂં રાચું હર્ષે, બહુ અભ્ર ગર્જે પછી તેજ વર્ષે;
રાસે તેજ લાડે ખીલે તે ખરે છે, પરંતુ ઉંચી તેથી હત્યા કરે છે !
વીર૦—નથી વાદનું કામ મિથ્યા ન બોલો, પ્રીતિ ટેકજો હોય તો તેસું તોળો.
કહું વાત સો વાતની એક હુંરે, વિના સ્વામિ સર્વે પિતાવત્ લહુંરે;
વધારે હવે અંત જો લેશ મારો, નહીં લાભ પામે તું તો લેશ સારો.
હુંતો બૂમ પાડી બુલાવીશ લોક, થઈ આપ ડાહ્યા ખુઓ વેણ ફોક.
લાલ૰—નથી પ્રેમ ઉત્સાહ જાણ્યો જરા તેં, મળે એક કે લક્ષ તોએ નિરાંતે:
કદી હા તુ ભાખે પ્રીતી બાજી માંડું, કરે ન્હાયતે—શું થયું ? હું ન છાંડું.
ખરી પ્રીત કાજેજ હું કર્ગરૂંછું, નહીં તો ગજું તારૂં શું હું ડરૂંછું ?
હું એ અંત્યની વાત પૂછું છું એક, પ્રતિજ્ઞા ધરી કહે નથી પ્રેમ છેક ?
વીર૦—કહું કેટલું ? બાકી શુંછે ? વધુ શું ? તુંતો જેમ બોલે રીસે હું બળુંછું;
ટળે દ્રષ્ટિથી દૂર જન્મે હું ઝાંખું, ન ચાંડાળ! તુંને–પ્રીતિ એવી રાખું
લાલ૰— હું આવો અકારોજ તો તું અકારી ! બળો રૂપ સદ્ભાવકું દુઃખકારી;
હજો ચંદ્ર લેલાટમાં પ્હાડ કાળા ! જરા ! રાહુ ! તું ઘેરજે વ્હેલ

અરે ! ઓષ્ટ પર્વાળી દર્યાવ ડૂબો ! કુંટા પાતળાં પાવળાં નિત્ય કુઓ !
અરે ! શાનમાં વાંકમાં વામ બાજુ, જરા ઝોકતું લ્હેકતું આય માથું;
દીપે ચિત્રિણી ચાલમાં ચિત્ત ચોરી, હજો વાર્થી વાંકું વળેલું ! નંઠારી !
અણીયાળી આંખો વિના કેફ તેવી, ઝંણી કાર્મી પામી રતી દેવી સેવી;
દશો દીશ વેગે ફરે વીજ જેવી, ઘટે ના ઘટે વીજરે પ્રગટી દેવી !
ત્રટે જો દદી વીજના ચમકારા, પછી પ્રીતિ પર્જન્યની રેલ ધારા;
ન ઉલ્લંઘ સૃષ્ટિ તણા સૂત્રધારા, ઉલંઘે સદા હાણિ—જાણેછ ધારા.
(અરે! મારી છાતી વિશે ઉછર્યું શું?) દયા કાંઈ તો આણ (વળી આ થયું શું?)
મુઓ જીવતાં હું થયો તુજ લીધે–છુટે પાપ એવું શું પ્રાયશ્ચિત્ત કીધે ?
વીર૦—અરે ક્યાં મરે છે ? મરે તો તો સારૂં!હું"પાપ પાપ"શું રે લવે શું નઠારૂં ?
જશે જક્તનું પાપ મહાપુણ્ય લાગે, હણાશે મનુષ્યારિ હુંથી સુભાગ્યે !

લાલ૦—(ગાભરી ધ્રુજતી આંખે)

(દુહા.)

અરરર ! કઠણ શાં વચન આ ! ન વદ ! ન વદ ! કર બસ !
(થરથર ધ્રુજી ધરણી ઢળયો, લાલરાજ પરવશ.
ચમકી ભયભિત સ્તંભવત, સકળ અબળ થઈ ત્યાંય;
નજર નજર મળે પણ નહીં, સૂઝે ધ્રુઝે ગભરાય.)

સુલ૦—(એક બે મિનિટ પછી પાસે જઇને) અરે આ શું થયું? હજી ઉઠતો નથી!

સુભાષ૦—સતીના શ્રાપનું સામર્થ્ય સાંભળતાં હતાં, પણ આજે આપણે નજરે જોયું.

વીર૦—એમ હોય નહિ. જો ! જો ! તપાસીને.

સુલ૦—(હાથ મુકી) જીવે છે ! જીવે છે! પણ આ માથું કેટલું ધમી જાય છે ! લમણે હાથ મુકું છું તે પણ ઉછળે છે ! લાલરાજ ! લાલરાજ ! લાલરાજ !

સુભાષ૦—બેશુદ્ધ થઈ ગયો છે. ચલો આપણે એટલામાં રસ્તો પકડી જઇએ, મૂર્છા હમણાં વળશે.

વીર૦—ના, જા! દોડ! પાણી લાવીને છાંટ, હોશિયાર થાય ત્યાં સુધી તમે રહેજો; એટલામાં કોઇને એના બાપની પાસે દોડાવ કે તે આ-વીને ઘેર લઈ જાય.

સુભાષ૦—આજના એના આવા શબ્દ સાંભળ્યા પછી એની જરી પણ દાઝ રાખવી જોઇએ નહિ. ચાલો, આપણે ઘેર જઇએ.

વીર૦—હું મારો ધર્મ શું છે તે સમજું છું. રજપૂતાણીને દાસીના શિખામણની જરૂર નથી. એને મરતો મુકી મારાથી ન જવાય—એક વખત એની સાથેજ મ્હેં આ મ્હોંઢે હસીને વાત કીધી છે. તે વેળા વગર વિચારે માબાપની આજ્ઞા શિવાય એમ કીધું તે મારી મોટી ભૂલ.

(લલિત છંદ.)

પરપુરૂષસું જે વધુ વદે, રૂપ બતાવતી સત્યને મદે.
દુઃખા કરી દુઃખી થાય કે ચળે, જરૂર રોગતો ડામવો મૂળે.

પણ થનાર થઇ. એણે મ્હારૂં પતિવ્રત ભંગાવવાનું ભાષણ કીધું ખરૂં, અને તે વખત મ્હેં જુસ્સામાં જેટલું કહ્યું તે ઠીકજ કીધું, પરંતુ હમણાં બેશુદ્ધ પડેલો છે તે સમયે મરતો મુકતાં મ્હારૂં મન માનતું નથી. તેમ ઉભી રહું તો એની મૂર્છા વળી કે પાછો જીવ લેવા માંડશે, અને પાછાં મારે કઠણ વચન કહેવાં પડશે. મ્હેં કહ્યું તેજ ઠીક છે એને શુદ્ધિ આવે, અને એનાં માણસો લઇ જાય, ત્યાં સુધી વ્હીલો મુકી આવતી નહિ હોં! તમે બંને. હુંતો જાઊંછું.

(દોડતી દોડતી જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

(સ્થળ—એક મોટું મકાન.)

સુભ૦—(કોઈ સંસ્કૃત નાટકનો ગુટકો હેઠે પટકી)

(વસંતતિલકા વૃત્ત.)

શૃંગાર કાવ્ય, કડવું જ તું આજ લાગે;
વાંચી બળુ હું વધતી, અતિ વેહ આગે.

*સંયોગ ફુલ શુળ ! રે ! ભય ભેદી સાલે;
શ્રીમંત વૈભવ સુણે, શિદ ભિક્ષુ વ્હાલે ?

આટલે લગી વાંચ્યું—વિયોગ ટળવાનો સમય આવ્યો તે વાંચીને મ્હારે શું કરવું છે ? મારાથી વંચાયજ કેમ ! વિયોગનું વર્ણન વાંચી તેની સાથે હું મ્હારૂં દુઃખ વિચારી વિલાપ કરવા લાગતી હતી; અને રડવાથી પણ મને કંઈ સુખ થતું હતું. એ વિલાપ સઘળા ખોટા—સૌ જાણે છે કે કાવ્યને અંતે સંયોગ થવાનોજ છે. દુઃખ તે મ્હારૂં; વિલાપ તે મારા; ખરો કરૂણા રસ તે મારી સ્થિતિમાંઃ—કે સંયોગ થવાનો નિશ્ચય નથી એટલુંજ નહિ પણ સંભવ પણ નથી.

(જામોતી આવે છે.)

જામો૦—મારી પદ્મનિ પુત્રી, હજુ રડવું છોડયું નથી ? આ કમળ સરખી આંખોને કાં દુઃખ દે છે ? ત્હારા મુખ ચંદ્રને ઝંખવી ન નાંખ ?

સુભ૦—એક વાર મ્હેં ના કહી કે મારા રૂપની વાત મારા આગળ ન કરવી. ચકોરનાં મન જો લોભ્યાં નહિ તો તે ચંદ્ર શેનો ? ભમરે જો પાસે આવી મીઠા ગુંઝાર ન કીધો તો તે કમળ નહિ પણ શ્રાપિત ચંપાનું ફુલ જાણવું.

જામો૦—તું ચતુર થઇ કાં ભૂલે છે ? મૂર્ખ ઘુઅડ આંખ ઉઘાડી દર્શન કરતું નથી માટે શું સૂર્યનારાયણનો પ્રતાપ ઓછો થઈ ગયો ? કુતરૂં ચંદ્રમાનું રૂપ નહિ ઓળખી સામું ભસે છે, પણ તેનો શું તે ખેદ ધરે છે ? કમળ જોઇ ભમર હોય તો ગુંઝાર કરેજ. અરે ! તેમ બીજા રસિક પુરૂષો તારો કેટલો સત્કાર કરે છે તે ભૂલી એક અનાડીની પ્રીતિની આશા રાખી શીદ દુઃખી થાય છે ?

સુભ૦—મેં તમને સોવાર કહ્યું કે એમાં એનો વાંક નથી; મારૂં માથું કાં આખો દહાડો ફોડાવ્યાં કરો છો ? એ તો ચતુરજ છે—જે પ્રીતિનો ભરોસો ન પડે (અજાણ્યા તો ઉપલી ચર્ચા ઉપરથીજ વર્ત્તતો) તે ચતુર થઇ કેમ બાંધે ? વાંક મ્હારો અને મારા નશીબનો !

---

*સંયોગ શગાર ફુલના સરખો રમણીક છે ખરો, પણ મુજ સરખી વિરહિણીને તો તે કાંટા જેવો લાગે છે; જેમ રંક માણસને બીજા શ્રીમંતના વૈભવનું વર્ણન સાંભળીને માત્ર બળાપોજ થાય છે.

જામો૦—વારૂ. ચલ, હવે સ્નાન કરી અત્તર લગાવી સણુગાર સજવા માંડ. નૃત્યનો વખત થઈ ગયો જો. મ્હેં તો જાણ્યું કે તૈયાર થઇને બેઠી હશે.

સુભ૦—હું આવનાર નથી, ગમે તે કરશો તો એ.

જામો૦—ઘેલી છે? આજે શું સુંદર રચના થએલી છે! દેશદેશના લોકો જોવાને માટેજ આવ્યા છે, અને આપણે તો આદરપૂર્વક પ્રાપ્તિ થવાની તેજ નહિ જઈએ?

સુભ૦—મા, તારા લોભનો પાર નથી. હજી તારે શી વાતની ઊંણુ છે કે "પ્રાપ્તિ પ્રાપ્તિ" ઝંખ્યા કરે છે? દેશદેશ ફરી એટલી સમૃદ્ધિ સંગ્રહ કીધી છે કે તેટલી તો મોટમોટા શ્રીમંતોને ઘેર પણ નથી. પાટણ શહેરમાં પાંચસેં ગણિકાઓનાં ઘર છે તોપણ તે સઘળીનો સરદાર તું ગણાય છે. હજી શું બાકી છે? હવે તો કાળાં કામની લલુતા છોડી દે.

જામો૦—કાળાં કર્મ શેનાં? એ તો આપણો કુળધર્મ છે. કોઇને ઠગી જુઠા પૈસા મેળવ્યા હોય તો ફિકર.

સુભ૦—(સામું જોઈ રહીને) કેમ કહી રહી? તું કુળધર્મની વાત કરે છે, ને મને નખથી શિખાપર્યંત જ્વાળા ઉઠે છે. તુંજ મારી મા થઇને એમ કહે છે કે એ આપણો કુળધર્મ, તો પેલાનો શો વાંક? એવો વિચાર કરી તે મારો તિરસ્કાર કાં ન કરે? મારી સાથે પ્રીતિ કેમ બાંધે?

જામો૦—વળી એની ને એની વાત.

સુભ૦—નવાઈ શી! મારે વાત બીજી શી કરવાની છે.

(સાખી.)

ચોંટી એકજ એ છબી, ભીડી નયનસું બાથ;
દેખું નિશ દિન એજ તો, હોય દૂર કે સાથ.

જામો૦—ગાંડી તેથી તો અરે, કાંઈ નહિ દેખાય;*
દેખે તો પછી ઉમળકો, આ આવે ન જરાય.

સુભ૦—જાગે ઊંઘે કે અરે! સુપને આંઠ પ્હોર;
અલબેલા આગળ રહું, નાસે તે ચિત્તચોર.

---

*આંખની બહુ પાસે કોઇ પદાર્થ આવે તો તે પદાર્થ પણ નહિ દેખાય અને બીજું પણ નહિ દેખાય.

નયણે એકજ મુખડું, શ્રવણે એકજ સાદ;
આ નાગજી જીભલડિને, એકજ અધર§ સવાદ.
આ ધ્રુજંતા †ઘ્રાણને, એકજ અમૃત સ્વેદ;
તનખે તનડું ટમ ટમે, એકજ કેરિ ઉમેદ.
ચિતડું ચિતવન એકનું, ચરચરી કરતું નિત્ય;
વ્હાલા છેક નમેરડા, થઇએ નહિ જ્યાં પ્રીત.

(એક દાસી આવે છે.)

દાસી૦—સાહેબ, મહારાજનું બીજું માણસ તેડવા આવ્યું છે.

સુભ૦—ક્યાંથી ભૂંડી પાપિણી, તું આવી આ વેળ;
પડાવ્યો પ્રીતમ વિજોગ ત્હેં, ક્યાં છે? લવું શું ઘેલ!

જામો૦—હવે વેષ કરતી છાની રહે, કહે છે સાંભળતી નથી? **(જરા રહીને)** મારી વ્હાલી ડાહી છે તો, હમણાં સમજીને તૈયાર થશે.

સુભ૦—હવે હું બાળક નથી કે—

જામો૦—બાળક કેમ કહેવાય? મોટા મોટા પૃથ્વીપતિનાં આયુદ્ધ છોડાવી [redacted] એવી મોહિનિ રૂપ બાળા, મારી વ્હાલી (**ચુંબન કરવા જાય છે.**)

સુભ૦—**(તરછોડી નાખી)** એવાં એવાં જુઠાં લાડ કરી ભમાવીને મ્હારો અવતાર ધૂલ કરી નાંખ્યો, તે દહાડા ગયા. હવે મને વ્હાલી કહો કે અળખામણી કહો, પણ હું ગણકારવાની નથી.

જામો૦—એવી એરડી થવું તને ઘટે છે? મ્હારૂં કહ્યું માન.

સુભ૦—કહ્યું માનવાનું એ કે મારી જાત અને મ્હારૂં સુખ વેચી તમને દ્રવ્ય મેળવી આપું. ઘટમાં પ્રાણ છે ત્યાં લગી તો હું એમ કરનાર નથી.

જામો૦—તેમ તને હું ક્યાં કહું છું? છ માસ થયાં એ વાતનો મ્હેં આગ્રહ કીધો છે?

સુભ૦—કીધો તો ઘણોએ પણ ચાલ્યું નહિ ત્યારે થાકીને બેઠાં.

---

§નીચલો હોઠ. †નાક.

જામો૦—વારૂ તેમ, તોએ ત્હારી જુઠી જીદને માટે મ્હેં મોટા મોટા મંડળેશ્વરોને પાછા વાળ્યા, તો હવે તું આજે મારો બોલ રાખ, માત્ર નૃત્ય કરવું છે. એમાં શું ?

સુભ૦—હું કોઈ પ્રકારે પણ ગણિકાનો ધંધો કરવાની નથી.

જામો૦—જોજો. ત્યાં તો લાલરાજ આવ્યો હશે, તારો વિયોગ—

સુભ૦—ટળશે કેમ ? એવો ટળશે કે મને નૃત્ય કરતી દેખી હું આ અધમ કુળની છું તેનું સ્મરણ વધારે થશે, અને મ્હારો ધિક્કાર કરે તો છે, પણ તે હવે પૂરો કરશે.

જામો૦—તું એના પર શીદ મોહી રહી છે ? બીજા સુંદર પુરૂષો મરી ગયા છે ? બીજો કોઈ સુંદર નથી ? ચતુર નથી ? શ્રીમંત નથી ? જા ! તું બીજા કોઇને શોધી કહાડી તે સાથે તું સુખી થતી હોય તો પ્રીતિ બાંધ. હું દ્રવ્ય માગીશ નહિ–અરે ! જા જોઇએ તેટલું દ્રવ્ય તું આપણા ભંડારમાંથી લઇને તેને આપી દેજે. હું હાથ પકડવાની નથી. કહે તો હુંજ એવો ચતુર શોધી આપું કે તું એને ભૂલી જાય.

સુભ૦—મને તમારાં વચન સાંભળી વત્તી વત્તી ચીઢ ચઢતી જાય છે. માબાપની આંખવડે જો પ્રીતિ બંધાતી હોત તો આટલું ભુંડું દ્રવ્ય મેળવ્યું છે તેનો લક્ષાંશ પણ, તમે ગમે તેવાં પ્રપંચી છો, તોપણ મળત એવું સ્વપનામાં પણ ધારો છો ?

જામો૦—વાતમાંને વાતમાં વહાણું વાશે. તું બીજો તારી જાતે શોધ; હું ના કહેતી નથી. પણ હમણાં ઉઠ, વહેલી થા.

સુભ૦—ગણિકાનો ધંધો કરતાં તમારા મનમાંથી પ્રીતિનું ભાન ખસી ગયું છે. ખરી પ્રીતિ લાગી હોય ત્યાં લગી બીજાનું મ્હોં જોવું પણ કેમ ગમે ?

જામો૦—હુંજ રાંડ ભૂલી કે મ્હેં તને આટલાં બધાં નાટક અને કાવ્ય વસાવી આપ્યાં. તે વાંચતાં તું છેક ચળી ગઈ. રસશાસ્ત્ર શીખી છે તો સામાન્યાના ધર્મ તું સમજતી નહિ હઇશ ?

સુભ૦—તેમાંજ રસના ગ્રંથમાં સામાન્યાનું વર્ણન ટુંકું અને નીરસ હોય છે. શૃંગારમાં સામાન્યાને ગણી એજ મોટી ભૂલ–એ નાયિકાજ નથી. રસશાસ્ત્રીઓએ બીજા શાસ્ત્રીઓની પંડે એક બાબતમાં બધી બાબત આણવાની લ.હેને લીધે નાયિકામાં એ એક વર્ગ ઊભો કીધો છે. એ

લોકોને તપાસ કર્યા શિવાય અને ખરા ખોટાનો લેશ માત્ર પણ વિચાર ન કરતાં શાસ્ત્ર—પૂર્ણશાસ્ત્ર—રચવાનું વ્યસન પડી ગયું છે.

જામો૦—યાદ રાખજે, આજે જો મ્હારૂં કહ્યું નહિ માને તો કાલે બધાં બાળી મુક્યા વગર રહેવાની નથી. પકકું સમજી મહેલજે, હો !

સુભ૦—હવે તેની કંઈ મારે જરૂર નથી; રસની પ્રત્યક્ષ મૂર્ત્તિજ મારા હ્રદયમાં રમી રહી છે તો એવાં ઝાંખાં ચિત્ર મારે શા કામનાં છે? પહેલાંની પેઠે તે વાંચી મારી તૃપ્તિ થતી નથી. બાળી મુકવાં હોય તો બેલાશક બાળી મૂકજો. પણ પેલો પેટારો જોયો? એના કેટલા પૈસાના ઢગલા બેઠા છે, તે ન ગણકારવાની આ લોભી છાતીમાં હમણાં બુદ્ધિ આવી હોય તો સારૂં.

જામો૦—તું મ્હારૂં માન જરા રાખતી નથી. તું મને પશુની પેઠે ગણે છે તે હું સમજુ છું, પણ આજે આ અણીની વખતે હું કંઈ કહેતી નથી. મ્હારૂં કહ્યું માન. (**એક માણસ આવેછે અને પછાડી દાસીઓ દોડતી દોડતી**)

દાસીઓ— (**સાથેજ**) ઉપર આવવાની ના કહી પણ એ વાર્યો રહ્યો નહિ.

માણ૦ - ગણિકા, તું આ બધો વૈભવ ખોવાની થઇ છે કે શું? મહારાજ ઘણા કોપાયમાન થયા છે! મને છેલ્લીવાર કહેવા મોકલ્યો છે કે જો આવે પ્રસંગે નૃત્ય કરવા નહિ આવે તો અમે તારી ખબર લીધા વગર રહેવાના નથી.

જામો૦—ઉઠ! બહેન. મરતાં તરફડતાંએ જવુંજતો. (**માણસને**). આજે એનુ શરીર એવું બગડયું છે કે ચલાતુંએ નથી.

માણસ૦—મહારાજ કહે છે કે અમે બહાનાં માનનાર નથી. (**સુભગાને**) હે સુંદરી ! રાજા સાથે મોઘાં મોઘાં થઇએ નહિ, એ બીજા સાથે ચાલે. કોપાયમાન થશે તો આ દેવાંગના સરખા સ્વરૂપની જરા ખાતર તે રાખવાના નથી. અમારા સરખા ગરીબનું તે કેમ સાંભળે? પણ હું ત્હારા હિતને અર્થે કહુંછું. કંઈ કાંઈ સમજો. નહિતર પછી મારા બોલ સંભારવા પડશે. કહ્યું તે ભૂલતા નહિ હો !

(**જાય છે.**)

દાસીઓ૦—હે સુભગા! પરમેશ્વરને વાસ્તે હવે સમજ.

જામો૦—કેમ હવે કાન ઉઘડ્યા ? વાર્યું ન કરે તે હાર્યું કરે. ઉઠ, ઉઠ.

સુભ૦—હું ના કહેતાં પણ થાકી. મ્હારા મ્હોઢા આગળથી સઘળાં તમે કાળું કરો.

જામો૦—એ ચાળા હવે હું સાંખવાની નથી. કોણ બોલે, કોણ બોલે, એમ જાણી હું આટલી વાર ભાઈ બાપા કર્યા કરતી હતી, પણ હવે—

સુભ૦—હવે શું? બાકી શીદ કહેવાનું રહેવા દોછો ? જે કરવું હોય તે કરજો, પણ હમણાં મને બે ઘડી એકલી રહેવા દો, જે કરશો તે હું માન્ય કરીશ.

જામો૦—બધી ચતુરાઈ કુતરાને નાંખી ! રાંડ મ્હારે પેટ પથ્થર પડી? સમજાવી સમજાવીને કહીએ છિએ, પણ સમજતી નથી. એવી ગાંડી તો મ્હેં કોઈ દીઠી નથી. પોતાની પેઠે અમારા બધાના પ્રાણ લેવડાવવા બેઠી છે. એ જાણે છે કે સિદ્ધરાજ સાથે જેમ લાડીશ તેમ લડાશે, કેમકે—

સુભ૦—ખબરદાર, જો એ વાત મને સંભારીતો. જે કામો મારી પાસે કરાવ્યાં છે તેનો વિચાર કરતાં મને કંપારી છુટે છે. હું તમને કોઇને બાંધી રાખતીતો નથી. જાઓ તમે બધાં. મનેજ નૃત્ય કરતાં આવડે છે એમ તો નથી.

જામો૦—આવડે છે તો બધાંનેજ તો. પણ મારી રત્નપુત્રી, ચિત્તમાં ખટકે એવી અદા અને મનોહર મુખડું બીજાં ક્યાંથી લાવે? વળી મહારાજનો તારે માટે કેટલો આગ્રહ છે તે તો તું જાણે છે.

સુભ૦—ત્યારે થનાર હોય તે થાય! કેમ કરિયે? હું તો આવનાર નથી.

જામો૦—આજે ચાલ. પછી જો કાલે હું લાલરાજનેજ તને મેળવી નહિ આપું તો મ્હારૂં નામ ગુણકા નહિ.

સુભ૦—હેં ! હેં ! ખરે. મારા સમ સાચું કહો.

જામો૦—નિશ્ચય હું તને મેળવી આપીશ. હવે ત્હારૂં મન માન્યું? ચાલ, ઉઠ.

સુભ૦—હા, ત્યારે તો ઠીક છે. પણ વચન પાળજો હો !

(ઉઠે છે.)

જામે૦—એટલો મારો વિશ્વાસ નથી, મારી ચતુર ડાહી દીકરી? છળ તે હું તારી સાથે કરૂં પણ ખરી? કાં ભૂલે છે?

સુભ૦—અરે! અરે! પણ તોએ શું થયું?

(સાખી.)

મન મળ્યું નહિ ત્યાં લગી, તન મળે શું થાય?
મન મળે તન નહિ મળે, તોએ કંઈ સ્હેવાય.

જામે૦—રાગડા કહાડતી છાની રહે, ચાલ. ઉઠ, વહેલી થા. મન મન શું કરે છે? તને લાવીને પગે લગાડું ત્યારે તો થયું?

સુભ૦—હવે તો મને જુઠાં જુઠાં વચન આપો છો તેની પૂરી ખાત્રી થઈ. તેના મનમાં પ્રેમ નથી તે ક્યાંથી તમે લાવશો? મને "ગણિકા કે?" એમ કહીને તિરસ્કાર પ્રદર્શક આંખે મારી સામું જોયું તે જો તમે દીઠું હોય તો જાણો. ત્યારથી તે દૃષ્ટિ મારા હૃદયમાં ઝેરી બાણની પેઠે ભરાઇને ચોંટી બેઠી છે, અને હરઘડી સાલ્યા કરે છે.

જામે૦—મુઓ તે ત્યારે! મારી આગળ એનું નામ ફરીથી દેતી નહિ.

સુભ૦—નામ દેવા હું ઉભીજ રહેતી નથી. હું આવનાર નથી મારી નાંખશો તોએ—એ તમારા મનમાં નિશ્ચય કરી જાણજો. મારી પછવાડી આવતાં નહિ—તમારે જવું હોય તો જાઓ.

(પાસેના ઓરડામાં જઈ ઝટ બારણું દઇને ભરાઈ જાય છે.)

અંક ૪ થો.

પ્રવેશ ૧ લો.

(સ્થળ—એક મોટું મકાન).

(લાલરાજ બેશુદ્ધ સરખો પલંગ ઉપર પડયો છે અને આગળ એક વૈદ બેઠેલો છે).

વૈદ્ય૦—મારો સઘળો શ્રમ વ્યર્થ જવાનો. માત્રા ઉપરા ઉપરી મુકીને થાક્યો પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. મ્હેં એટલું સારૂં કીધું કે સઘળા વૈદ્યનો પંચ

કરી સેનાપતિને ખરેખરૂં કહી દેવડાવ્યું. બાકી મારા ભોગ હતા. હવે તો સારો થશે તો મારી વાઃ વા વધારે થશે; અને મરશે તો કહેશે કે "એ શું કરે? એણે તો આગળથીજ છેડા છોડવી નાખ્યાતાકની, એણે તો બિચારાએ બિજા વૈદ્યોને પણ તેડાવ્યાતા; જ્યાં કોઈ મનુષ્યનો ઉપાય નહિ ચાલે ત્યાં એ શું કરે?" પણ મારી બધી આશા તો ગઈજ તો. હવે કાંઈ મળવાનું છે? કસ્તુરીની આ પાંચ સીસી વધી છે તે કંઈ કામ આવશે. (**ગજવામાં ઘાલે છે.**) નશીબમાં હતું તે મળ્યું શું કરીએ. (**જ્ઞાનવિજય આવે છે**).

જ્ઞાન૦—કેમ શું કીધું?

વૈદ્ય૦—(**ગભરાઇને**) મહારાજ! તમે જોયું હું શું કરતો હતો તે! ગજવામાં માત્રા જોતો તો. બધી માત્રાઓ ખાલી થઇ ગઈ પણ—

જ્ઞાન૦—બધા મળીને તમે શું ઉકાળ્યું? હમણાં મેં તો સાંભળ્યું એના શરીરમાં કાંઈ રોગ નથી. નકામા શેણે ડર્યા? આ ઓષધ શું ચોપડયું છે?

વૈદ્ય૦—કસ્તુરી ગોળી ચોળીને અમે મુઆ.

જ્ઞાન૦—ખરેખરા બધા ગધેડા છો તો! કસ્તુરી કેવી? આ પ્રમાણે વૈદું કરો છો?

વૈદ્ય૦—મહારાજ, તમે પણ વિદ્વાન છો. જાણતા હોતો કહો. તમારો બીજો કંઇ જંત્રમંત્રનો ઉપાય હોય તો તે કહાડો; ઔષધ તો અંગે લાગતું નથી.

જ્ઞાન૦—અરે! એનું રૂધિર ગરમીથી તપી ગયું છે. આ માથું ધખી જાય છે! તે દેખતા નથી? ઠંડક કરો ઠંડક. લાવરે! (**માણસને બોલાવી**) અલ્યા અત્તરમાં આ ઘસીને લાવ, મળીઆગરાનું ચંદન ઉતારી.

વૈદ્ય૦—શુદ્ધિ છે નહિ, ને ઠંડક કેમ થાય? જેનું કામ તે જે કરે, મહારાજ?

જ્ઞાન૦—કીધાં! મારવાના ઉપાય તો કરી મુક્યા છે! આ નાડી તો જોવીતી–ઘોડાની પેઠે દોડેછે. અને તે ઉપર ગરમી કીધી! (**લેપ લાવે છે**).

વૈદ્ય૦—એનું જોખમ તમારે શિર હો! હું નહિ જાણું. (**ચાકરને**) તું સાહેદી છે.

જ્ઞાન૦—જોખમ કેટલું માથે રાખ્યું છે? અગાઉથી તો હાથ ધોવડાવી મુક્યા છે. (**માથે ચોપડે છે.**) સાંભળે છે કે, અલ્યા માણુસ જાઓ

પચીશ પચાશ તમે આ લેપ તૈયાર કરવા મંડી જાઓ, અને ઉપરા ઉપરી લગાવતા જાઓ. હમણાં ઘડીમાં જવાબ નહિ દેતો થઈ ચૂક્યું.

વૈદ્ય૦—એક વાર આ ચોપડ્યું છે તેનો ગુણ જુવો તો ખરા.

જ્ઞાન૦—કે જોતાંજ જોતાંજ રૂંધાઇને પ્રાણ નીકળી જાય! એને લાવ્યા ત્યારે હું બોલતો કરીને ગયો તો કેની. આતો તમે મૂર્ખાઇથી વિફરાવી નાખ્યું. એના શરીરમાં જરા સુસ્તી નથી–એની છાતી ગરમીએ રૂંધાઈ ગઈ છે તેથી બોલાતું નથી. બીજા બધા વૈદ્યોએ એજ અભિપ્રાય આપ્યો.

વૈદ્ય૦—એ તે કંઇ કોઇના ઘરના વાત છે? ચેષ્ટા ઉપરથી જણાય તે ખરૂં.

જ્ઞાન૦—સેનાપતિએ પણ મને એમજ કહ્યું. એમ કેમ? બધા આંધળા થયા કે મારા ધાર્યામાંજ કંઇ ભૂલ છે?

વૈદ્ય૦—મહારાજ, એજ વિચારની વાત છે તો.

જ્ઞાન૦—ના ના, મારા ધાર્યામાં ભૂલ હોયજ નહિ. એ શું સમજે મૂર્ખાઓ પોપટની પેઠે પાને પાનાં ગોખી ગયા, તેમાં શું થયું?

વૈદ્ય૦—એ બોલવું તમને ઘટતું નથી. એવડો મોટો અપવાદ અમારા ઉપર મૂકો છો તે જુઠો છે. સિદ્ધરાજ મહારાજનેજ પુછો, એક પડીકામાં કોણે સારૂં કીધું હતું? મંત્રેશ્વરની તે દહાડે બધાએ આશા મૂકીતી તે વેળા કોણે—

જ્ઞાન૦—બહુ થયું. માંદાના માથાપર ટકટક થોડી કર. એ કરવું કયા વૈદ્કના પુસ્તકમાં લખ્યું છે?

વૈદ્ય૦—મહારાજ, પ્રકરણ ચાલતું હોય તે મુકી એકાદો અશુદ્ધ શબ્દ સામાવાળો ભોગજોગે બોલ્યો, કે શાસ્ત્રીઓ ટપ નિરર્થક ભાંજગડ કરવા મંડી જાય છે, તેમ ન કરો. તમે તો બધા શાસ્ત્રમાં કુશળ છો, પણ એમ બોલીને અમારા ગરીબના પેટ ઉપર પગ નહિ મૂકો.

જ્ઞાન૦—ત્યારે હું જે ઉપચાર કરૂં તે કરવા દે; મને અટકાવ કર નહિ. (**ડુંગરશી આવે છે**).

ડુંગર૦—કેમ વૈદ્યરાજ, કંઈ ફેર જણાય છે? જે માગશો તે આપીશ—એકવાર મારા લાલરાજને સારો કરો.

વૈદ્ય૦—સરદાર, ઔષધ તો બદલ્યું છે. કર્ત્તા હર્ત્તા તો પરિબ્રહ્મ, પણ હમણાં તમારી સાથે વાત કરશે એવી મને આશા છે.

ડુંગ૦—વારૂ વૈદ્યરાજ! મહાદેવ તમારૂં ભલું કરશે. જે રાજાની સેવામાં ઘરડો થયો તેણે તો મારા દુઃખ સામું ન જોયું, પણ તમે મારા-પર ઉપકાર કીધા.

વૈદ્ય૦—આ ગુરૂજી મહારાજે મને સારી સારી યુક્તિયો બતાવી છે. સારૂં થાય તો તે બધા એમના પ્રતાપ જાણજો. મારા જેવા રંકથી શું થાય?

ડુંગ૦—એમનો આશરો અમારે માથે છેજ. તમે તમારે મ્હોંઢે કંઇ પોતાનાં વખાણ કરવાના છો. પણ અમે ગુણ ભૂલવાના નથી. હે લાલરાજ! હે લાલ! હે લાડકા! હાય! હાય! એ હજી ક્યાં બોલે છે?

જ્ઞાન૦—વૈદ્યરાજ, જરા પેલા ઓરડામાં જાઓ તો. અમારે કંઇ વાત કરવી છે.

વૈદ્ય૦—જેમ મહારાજની આજ્ઞા. પણ મ્હેં કહ્યું છે તે ભૂલતા નહિ. એટલી મારા ગરીબ ઉપર કૃપા કરજો. લાલરાજને તપાસજો, તમારે ભરોસે છે. (**બારણે જાય છે.**)

જ્ઞાન૦—કેમ સેનાપતિ, મ્હેં કહ્યું તેનું શું કરી આવ્યા? એનું શરીર કામાગ્નિથી ધખી જાય છે, અને માત્ર તેની ઇંધણની આ બેશુદ્ધિ છે. એ કન્યા ગમે તેમ પણ એને મળે ત્યારે એને શાંતિ વળશેઃ—બીજા હજારો ઉપચાર કરશો તે ખોટા.

ડુંગ૦—અરે! મહારાજ! એમ ના કહો! વૈદકના ઉપચારજ આપણા હાથમાં રહ્યા છે. એ કન્યા મળવાની નથી. સિદ્ધરાજની આગળ હું રડયો, પગે લાગ્યો, ખોળા પાથર્યા, પણ તે એકનો બે થયો નહિ. આટલા વર્ષની મારી સેવા ધૂળમાં ગઈ. મ્હેં એનાં કેવાં કેવાં કામો કીધાં છે! તેનો પણ એણે કંઇ ગુણ ન જાણ્યો. ખરેખરો નિર્દય છે. આટલી સહેજ વાતમાં મ્હારૂં માન રાખ્યું નહિ. આ ઘડપણમાં મારો આવો ચતુર દિકરો જવા બેઠો છે ત્યારે મારે જીવીને શું કરવું છે? હું પણ મારો દેહ એની જોડે ત્યાગ કરવાનો. મારૂં જીવતર ધૂળમાં ગયું.

જ્ઞાન૦—વારૂ, પણ એણે શો જવાબ દીધો?

ડુંગ૦—કહ્યું કે એ કામમાં મારાથી નહિ પડાય, મ્હેં ઘણું કહ્યું ત્યારે આખરે કહ્યું, કે તે પરણી ન હોત તો વળી વચમાં પડી પરણાવત, અથવા તે સ્ત્રીને માથે ધણી ન હોત તોપણ કાંઇ યુક્તિયે અપાવત.

જ્ઞાન૦—તમે કહ્યું હશે કે તે પરણેલી છે ?

ડુંગ—એ કહ્યા વગર કેમ ચાલે ? તજવીજ થાય ત્યારે કંઇ છાનું રહે ?

જ્ઞાન૦—ના, એ તો ઠીકજ કીધું. પણ પોતે શું કરે છે ? તે વિચારીને તો હા કહેવી હતી. (**લાલરાજ પાસું ફેરવે છે.**)

ડુંગ૦—કેમ ભાઇ ! તારા શરીરને કેમ છે ?

લાલ૦—મારે પાણી જોઇએ છઇએ.

ડુંગ૦—લાવરે ! પાણી લાવ ! પાણી લાવરે ! ભાઇ માગે છે.

જ્ઞાન૦—અલ્યા ! પીવાનું પાણી ભરી આપતો.

(**માણસ આવી આપે છે.**)

લાલ૦—હમણાં હિંયાં વાત કોણ કરતું હતું ?

ડુંગ૦—ભાઈ, હું ને ગુરૂજી. તારાથી કલકલાટ નહિ ખમાતો હોય તો અમે વાત નહિ કરીએ. આટલી વાર તું બોલતો નહોતો તે મારો જીવ તો ઊડી ગયો હતો. હવે કેમ અંદરથી સાવચેતી તો છે ?

લાલ૦—મારા શરીરમાં નબળાઇ જેવું તો લાગે છે. બીજું તો કાંઇ નથી. મને શું થયું હતું તે પણ હું પૂરૂં જાણતો નથી હા ! યાદ આવ્યું.

જ્ઞાન૦—આવે શરીરે ઝાઝી વાત તું ન કર, મીટ મારીને સુઇ જા.

લાલ૦—ઘડી થયાં મારા મનમાં શુદ્ધિ આવી છે. પણ બોલાયું નહિ તેથી મારો જીવ બહુ રૂંધાયો. હવે તો મને વાતચિત કરવા દો.

ડુંગ૦—ભલે ભાઇ, કરની. એ દહાડો ક્યાં હતો !

જ્ઞાન૦—ના ! ના ! આવે શરીરે વાત કરવી ઠીક નહિ.

ડુંગ૦—ત્યારે ગુરૂજી કહે છે તેમ કર. એ કહે છે તે ખરૂંજ હશે.

લાલ૦—ગુરૂજી, તમે જે ફિકર રાખોછો તે હું સમજ્યો. પણ હવે તેની ચિંતા નથી. મારા મનનો બધો જુસ્સો આ બે કલાકમાં નીકળી ગયો, અને હવે તો હું શાંત થયોછું; અને હું શાંત થયોછું તેની નિશાની

એ કે આ પિતાજી ઉભા છે તેનો લાજ રાખી મારે વાત કરવી છે તે કરતો નથી. પહેલાં મારો જુસ્સો ક્યે એવો હતો?

ડુંગ૦—ભાઈ, આવે વખતે તું મારી શરમ રાખતો નહિ. તું સારો થાય એટલું મારે જોઇએ છેએ, તું કહે તે હું કરૂં.

લાલ૦—(બેઠો થાય છે.) હવે મારા શરીરમાં કાંઇ નથી. (ઉભો થાય છે.) ઉભા પણ થવાય છે હો! માત્ર ઊંઘમાંથી ઉઠ્યો હોઊં એટલી સુસ્તી છે.

ડુંગ૦—આજ મારે આનંદનો દહાડો. વૈદ્યરાજ! વૈદ્યરાજ!

વૈદ્ય૦—(આવીને) શી આજ્ઞા છે? (લાલરાજ સામું જોઇને) હું ધારતોજ હતો કે કલાકમાં ઉઠશે. એવી માત્રા મુકી હતી. એ સહુ ગુરૂજીને પ્રતાપે.

ડુંગ૦—(કોટમાંથી મોતીની માળા કહાડી) લો, મહારાજ, હમણાં આતો. પછી તમને ખુશી કરીશું. આતો બાના દાખલ સમજજો.

વૈદ્ય૦—સરદાર, તમે તો રાજેશ્રાજ છોકની. તમારી ચાકરી કીધી ક્યાં જવાની છે? (ડુંગરસી અને વૈદ જાય છે.)

લાલ૦—મહારાજ, તમારૂં અને હેમચંદ્રજીનું કહ્યું ન માન્યું તેથી આટલો પસ્તાયો. પ્રીતમાં છળ વગર ચાલતું નથી.

જ્ઞાન૦—એક બે દહાડા તો એ વાત બંધ રાખ.

લાલ૦—એક બે દહાડા શું? અત્તર ઘડી એનો ઉપાય કરૂંછું. હવે હું આકળો પડવાનો નથી એ નિશ્ચય રાખજો. પણ એ રજપૂતાણીનો અહંકાર ઉતારૂં ત્યારે ખરો. એની પ્રીતિની હવે હું દરકાર રાખતો નથી; મારા બોલ ઉપલા થાય ત્યારે ખરી વાત. પિતા એમ કહેતા હતા ખરા કેની કે સિદ્ધરાજે કબુલ કીધું છે કે જો એનો સ્વામી જીવતો ન હોય તો એ કન્યા—અરે રંડા—મને અપાવે.

જ્ઞાન૦—કહ્યું છે ખરૂં, પણ એ બને એવું નથી. માટે મને ભરોસો પડતો નથી.

લાલ૦—એ વાત ખરી, પણ આપણે કહેવાતો કામ લાગશે; અને બીજું, ખરૂં પૂછો તો એ જીવતો છે ત્યાં લગી એની સ્ત્રીને છળ-

વાની મારી હિંમત ચાલતી નથી. કાલે હોત તો એની સાથે હું આયુદ્ધ બાંધી તૈયાર થાત, પણ હવે તો ગાંડાઇ મારા મનની ગઇ, અને પૂરૂં સમજું છું કે એની સાથે લડવામાં હું ફાવવાનો નથી. નકામી ઉઝતાઇ કરી જીવ ખોવો એને હવે હું મૂર્ખાઈ સમજું છું.

જ્ઞાન૦—હું તો તને આગળથીજ એવી શિખામણ આપતો હતો.

લાલ૦—પણ તે વખતે તો મારામાં ભૂત ભરાએલું હતું. હવે હું મારી મેળેજ એ વાત કહું છું, તે ઉપરથી સમજવું કે હું શાંત થયો છું કે નહિ.

જ્ઞાન૦—એનો તો કંઇ બરાબર નિશ્ચય નહિ થાય. તોપણ હવે તું કરવા શું ધારે છે?

લાલ૦—એજ કે ગમે તેમ કરી એ મરે એમ કરવું.

જ્ઞાન૦—એ કેમ થાય! તુંજ કહે છે કે એના સામું લડતાં કોઇનું ચાલે એવું નથી.

લાલ૦—બીજા ઘણા ઉપાય છે. તમે ચ.હો તો હમણાં કરી શકો.

જ્ઞાન૦—ગાંડો છે, મારા સરખા વૃદ્ધનું શું બળ ચાલે!

લાલ૦—મહારાજ, બાહુબળ તો વિદ્યા અને બુદ્ધિની આગળ રંક સરખું છે.

જ્ઞાન૦—એમાં કંઈ કોઇનું સામર્થ્ય ચાલે એવું નથી.

લાલ૦—આજે હું રોકડે રોકડી વાત કહેવાનો. તમારે મારી ગરજ છે, મારા વગર તમારો મનસુબો કદી પાર પડવાનો નથી એ હું પક્કું સમજું છું, અને તમે પણ મનમાં સમજો છો. તેથીજ મારા ઉપર એટલું હેત રાખો છો, અમથું રાખો એવા તમે ભોળા નથી.

જ્ઞાન૦—એવાં ઓછાં વચન તારે બોલવાં યોગ્ય નથી.

લાલ૦—હું એમાં કંઈ તમારો વાંક કહાડતો નથી. શિદને ગભરાઓ છો? જગતનો વ્યવહારજ એવો છે, હું પણ ક્યાં ના કહું છું? સ્વાર્થ વિના શું તમારી સાથે હું સામેલ થાઉં છું?

જ્ઞાન૦—એવો સ્વાર્થી તને મ્હેં આગળ નહોતો જાણ્યો. એ કોણે શિખવ્યું

લાલ૦—પોતેજ મહારાજ, હું નાનો હતો ત્યારથી તમે મને " અહં

ઉત્તમ: પુરૂષ: અહં ઉત્તમ: પુરૂષ:" કરી શિખવવા માંડ્યું હતું તે કેમ ભૂલી જવાય.

જ્ઞાન૦—**અહં ઉત્તમ: પુરૂષ:** એ ખરૂં, પણ ક્યારે? **સ: તે પ્રથમ: પુરૂષ:** એમ ગણે ત્યારેજતો. એ સ્વાર્થ છે કે નીતિ શાસ્ત્રના સારનો સાર છે? વિચાર.

લાલ૦—વળી વેદનુંજ મહાવાક્ય મને "**તત્ત્વમસિ**" એમ પોકારીને કહે છે, અથવા '**અહં બ્રહ્મ**' કહેતાં શિખવે છે.

જ્ઞાન૦—તેની વાત તો તું જાણે. બાકી એનો અર્થ એમ કરવાનો નથી. એ તો જ્ઞાનનો ગુહ્ય મર્મ છે.

લાલ૦—ગમે તેમ અર્થ કરો, પણ હું બ્રહ્મ એટલે સૌથી મોટો એમ થયા વગર રહેનાર નથી હશે, હું હવે એવા સ્વાર્થ વગરના વાદ કરવા ઇચ્છતો નથી. સારાંશ એ કે તમારે મારી જરૂર હોય, આ સોનાનું કામ પડવાનું હોય, તો જગદેવ મરે એમ કરો; નહિ તો મારે તમારે લેવા દેવા નહિ ગરજ હોય તો હા કહેજો. હું પરાણે હા કહેવડાવતો નથી.

જ્ઞાન૦—(**વિચારીને**) ઘેલો છે? મારાથી થતું હોય તો હું તને ના કહું?

લાલ૦—જક્ત જાણે છે કે તમે મંત્રશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ છો. પ્રયોગ માંડો.

જ્ઞાન૦—જક્તતો મૂર્ખ છે. મ્હેં કેટલીક વાર તને શાસ્ત્રના સિદ્ધાંત બતાવી સમજાવ્યું છે કે મંત્ર એ કેવળ ભ્રમણા છે.

લાલ૦—સમજાવ્યું ગમે તેટલું, પણ તમારા ગુરૂ પાસે તમે ભણ્યા છો તે હું જાણું છું. તમે અજમાવ્યું નથી ખરૂં; પણ તેમાં કોઇએ સાચો પડશે. આ હુંતો જાણું છું. મારા બોલ યાદ રાખજો. આ કામ મ્હારૂં થશે તોજ હું તમારૂં કરીશ. (**જાય છે.**)

જ્ઞાન૦—આતો હું મહા સંકટમાં આવી પડ્યો. હેમચંદ્રે કહ્યું હતું તેમ આતો ખરેખરો સ્વાર્થી નીકળ્યો. એનું કાંઇ કળાતું નથી. ઘડીપર મરવા જેવો હતો, અને હમણાં તો પાછો વાઘની પેઠે દોડે છે. વિના કારણ બીજાનો જીવ લેવાનું કહેછે તે મારાથી કેમ થાય? અને જીવ લેવાય પણ શી રીતે? મને તો મારણ મંત્ર એકે આવડતો નથી. માત્ર મૂર્ખને કંપાવવા માટે જાણુંછું એમ યુક્તિથી મ્હેં જુઠું પ્રકાશ કીધું છે.

અને આવડતા હોય તો એ ફળે એવી મને આસ્થા નથી. ફક્ત એક પેલો સાધન મંત્ર આવડે છે, પણ તેથી કંઈ આ કામ થાય નહિ. મ્હારૂં કંઈ જગદેવે બગાડયું નથી કે મારા હાથમાં હોય તો પણ હું એમ કરૂં. આજે લાલે એ કામ બતાવ્યું, અને થાય તો વળી કાલે બીજું બતાવશે; મૂળથીજ ના કહેવી તે સારી. પણ એ સમજે એવું ભાસતું નથી. થનાર હોય તે થાઓ ત્યારે. એના વગર ચલાવી લેવાની તદબીર શોધી કહાડવી જોઈએ. એ મનસુબો પાર ન પડયો તો તો મારો જન્મજ અફળ ગયો તો. (એક માણસ આવે છે.)

માણસ૦—મહારાજ, હેમચંદ્રજીએ આ કમળ તમારી સેવામાં મોકલ્યું છે.

જ્ઞાન૦—(લઈને) એ મૂર્ખ થઈ ગયો છે કે શું? ઓહો! ઉપર અક્ષર કોતર્યા છે! લેખણ લેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી ત્યારે ખીલો લીધો! તોબા એનાથી; એને લખવાનું વ્યસનજ પડી ગયું છે. જોઉં શું લખ્યું છે. (વાંચેછે.)

(કમળબંધ. ઇંદ્રિવિજય છંદ)

"જ્ઞાનનિધાન ગ્રહો ગુણ દાન, નમું હું ધરો ઉર પંકજ ચારૂં,
જો મળ્યું તે મન જેથી પ્રસન્ન, નથી ફળ મૂળ ખણે હું વિચારૂં.
લોભ થકી વિદ્વાનનું જ્ઞાન, નકી ખશનાર થૅાકીજ બિચારૂં;
પંક* પડે કુણ સાથી જડે? ન નડે કદિ વ્યાઘ્ર જઈ હું પુકારૂં."

એ શું લવે છે? કમળ ઉપર આ ડહાપણ કીધું છે તેનું મારે શું કામ છે? કંઈ બીજો અર્થ તો નહિ હોય? હા! હા! મને ગુણનું દાન આપે છે! મારૂં દિલ કમળ જેવું કરાવે છે. હું લોભી કે? સાથી કોઈ નહિ મળે—એટલે એ સામેલ નહિ થવાનો. અરે! સિદ્ધરાજ નહિ જાણે તોએ હું કહી આવીશ એમ કહે છે. ધિક્કાર તને, કુપાત્ર ધિક્કાર! કુપાત્ર શિષ્ય! શિષ્ય! ધિક્કાર તારી વિદ્વત્તાને! અરે! પણ હવે મારે કરવું શું? એતો હવે આપણા પક્ષમાંથી ગયોજ. મ્હારો જમણો હાથ કપાઈ ગયો! લાલરાજે ચોખું કહી દીધું છે. જ્ઞાનવિજય સુરી, હવે વિલંબનું કામ નથી.—હવે વિલંબનું કામ નથી. હવે તુંજ હિમ્મત ચલાવશે ત્યારે ધર્મનો દહાડો ફરશે. આવ બાબરા! હવે તારામાં કેટલું પાણી છે તે જોઉં છું.

---

* હિતોપદેશની એક વાર્તાની અહિંયા વ્યંજના કરે છે.

પ્રવેશ ૨ જો.

(સ્થળ—જામોતીનું મકાન.)

દાસી—(**જામોતીને પગે લાગી**) તમે એટલો ક્રોધ ન કરો. મારા ઉપર કૃપા કરી એને જવા દો. એ બાળક ઉપર તમારે રીશ રાખવી લાયક નથી.

જામો૦—દાસી, તારામાં કાંઈ સમજ નથી. એ બાળક નથી, મારી શત્રુ થઈને અવતરી છે. હું હવે એને મારી સાથે રાખનાર નહિ, તું ફરી ચૂકી. એણે મને ગાળો દેવામાં કંઈ કસર રાખી નથી, અને કહે છે કે મારે ગણિકાનો અધમ ધંધો તારી પેઠે નથી કરવો; ત્યારે મ્હારૂં દ્રવ્ય કાંઈ વત્તું નથી. એ એને સુઝતું કરે.

દાસી૦—એના બોલ્યા સામું તમે દશ મહિના પેટમાં રાખી તેણે જોવું નહિ જોઇએ. તમારી આવી રાજા સરખી સમૃદ્ધિ પેટની દીકરી વિના કોણ ભોગવશે ?

જામો૦—મ્હારે બીજી ચાર દીકરી અને પાંચ દીકરા છે કે નહિ ? એક વખત એ મને બધાં કરતાં આંખની કીકી જેવી વહાલી હતી, પણ હવે આંખના પાટા સરખી થઈ ગઈ છે. એ પાણી માંગતી તો હું દૂધ લાવીને આપતી,—બીજાં છોકરાં ઉપર મ્હારૂં હેત સોમે હિસ્સે નહોતું,—એનાં લાડ સઘળાં હું પૂરાં પાડતી; પણ તે સઘળાંનો એ પાપણિએ જરા પણ ગુણ ન માની અણીની વેળાએ મ્હારૂં નાક કપાવ્યું.

દાસી૦—હું તેજ માટે કહું છું. તમારી પાસેથી એને તમે કહાડી મૂકશો તો પછી તમને ઘડી ગમવાનું નથી. એ હું તમારા હેત ઉપરથી આગળથીજ કહું છું.

જામો૦—બ્હેન, તે સઘળી ખરી વાત. હવે હું કદી સુખી થવાની નથી. મ્હારો જન્મારો હવે હૈયાશોકમાં જવાનો એ તો નિશ્ચય. અરે ! મ્હેં દૂધ પાઇને સાપ ઉછેર્યો.

દાસી૦—ત્યારે સમજીને હમણાથીજ માફ કરોની. તમારાં સઘળાં પુત્ર પુત્રી અને અમે સર્વ દાસદાસીઓ તમારો એવો શક્ત હુકમ સાંભળી

શોકાતુર થયા છઇએ. અને ખરૂં કહેવડાવો તો સુભગા વિના બધાં તમારી સાથે રહેવાનાં પણ નથી.

જામો૦— અરે, હા. હું જાણું છું. એ મારી સુભગા એવી ચતુર છે કે જેની પાસે બેસે તેનાં મનહરણ કર્યાં વગર રહેતી નથી. એવી ચતુર અને રૂપનિધિ નાયકા વગર મ્હારૂં ઘર પણ ધૂળજ છે. હવે મ્હારૂં કાંઈ પહેલાં જેવું માન રહેવાનું નથી.

દાસી૦—તમે સઘળું સમજો તો છો. ત્યારે એને જવા દો. એની ઊંમર કેટલી? હજી પૂરાં પંદર તો—

જામો૦—પંદર કેમ? સત્તરમું બેસી ગયું. અરે! એનું બોલ્યું તો હું મનમાં નહિ આણું, પણ એના આગ્રહને લીધે આ સિદ્ધરાજે શિક્ષા કીધી તે કેમ ભૂલાય? આ ઇંદ્રિપુરી સરખા પાટણ શહેરમાંથી કાઢી મુક્યાં, હવે ક્યાં રહીશું? હું માળવા, કાસ્મીર, અજમેર, કાન્યકુબ્જ, કોલાપુર, અને બીજા બધા દેશમાં ફરી છું; પણ હાલને સમે પાટણના આગળ તે રાન સરખાં છે. હવે સુખનું સ્વપ્નું વહી ગયું.

દાસી૦—ત્યારે એવા દુઃખમાં એ સુકુમાર લાડકીને એકલી રખડતી મુકશો તો એની શી વલે? એને જવા દો, જાણે મને જીવતદાન આપ્યું.

જામો૦—વારૂ, આ વખત જવા દઊં છું, પણ એવી શરતે કે હવેથી હું કહું તે પ્રમાણે ચાલે. અરે મારી સાથે બોલે છે પણ ક્યાં? અપરાધ પોતાનો ને ઉલટી મારા ઉપર રોષ રાખે છે. આ પાપ ક્યાંથી આવ્યું! (**લાલરાજ આવે છે.**)

લાલ૦—(**વગર બોલાવે બેસીને**) હે, ગણિકા, તારો વિવેક ક્યાં ગયો? હું તારા મનમાં પણ એવો નીચ છું કે આવકાર કરતી નથી?

જામો૦—કસાઈ છરી લઈ ગળું તો કાપી ચૂક્યો, પછી બિચારૂં બકરૂં આવકાર અને કાલાવાલા કેમ કરે? કાળને આવકાર કોણ આપે?

લાલ૦—એ બધું કોને કહે છે? તારી ચતુરાઈ ક્યાં ડુબી ગઈ?

જામો૦—જે પાપી દૈત્યે મ્હારૂં ઘર ધૂળ કરી નાંખ્યું તેને. કોને? લાલરાજ, તનેજ. તું મનમાં એમ જાણતો હઇશ કે સેનાપતિનો દીકરો છું માટે એ ગણિકા હું જે કરૂં તે સાંખી રહીને માન આપશે, પણ હું તને કાળ પ્રમાણે દેખું છું.

દાસી૦—(**જામોતીના કાનમાં**) એને પણ શત્રુ ન કરો. માટે મીઠાશ રાખો.

જામો૦—હવે એ શું કરવાનો છે ? લુટાયા ત્યાં ભો શો ? પડનાર તો પડી ચુકી, હવે દુષ્ટ વિધાતાથી પણ વધારે દુઃખ દેવાય એવું બાકી રહ્યું નથી.

લાલ૦—તું આકળી પડી બોલે છે તે હું કાંઈ મનમાં આણતો નથી. મ્હેં તો ત્હારૂં કંઈ બગાડયું નથી; તોપણ કહે તો ખરી કે તેનો ઉપાય થાય.

જામો૦—કાંઈ બગાડયું નથી ? દેશવટો દેવડાવ્યો, એતો હું જાણું છું કે તારા મનમાં તીર્થયાત્રા સરખો અમને આનંદ થશે એમ ધારી કરાવ્યું હશે ?

લાલ૦—દેશવટો શો ! હું તો કાંઈ જાણતો નથી. મિથ્યા દોષ કાં મૂકે છે?

જામો૦—અરે ! ચોર, તેં કોણ જાણે શું કરી મારી સુભગાને (જેની તું સેવા કરે તોપણ શોભે નહિ તેને) ગાંડી કરી મુકી છે ! કોઇ દહાડો મ્હારૂં વચન લોપે નહિ, તે તારી મોહિનીના બળે કાલે આ સુશોભિત સભામાં નૃત્ય કરવા આવીજ નહિ, અને તેથી મહારાજે અમને ગુર્જરાષ્ટ્રની બહાર કહાડી મૂકયાં.

લાલ૦—એની તો મને ખબરજ નથી. પણ એ હુકમ હું ફેરવાવી આપું ત્યારે તું પ્રસંન થાય, અને મારો વાંક નહિ કહાડે.

જામો૦—ત્યારે તો, મહારાજ, હું તમારી રોજ પરમેશ્વરની પેઠે પૂજા કરૂં. મ્હેં ગભરાટમાં જે કહ્યું હોય તે ક્ષમા કરજો. એટલી કૃપા તો કરો, તમે રાજેશ્રી છો.

લાલ૦—રાજેશ્રી કહે કે કાળ કહે તેથી હું કાંઇ ડગવાનો નથી. મ્હારૂં એક કામ કરે તો ત્હારૂં કરૂં, એ વ્યવહાર.

જામો૦—ના કેમ કહેવાય ? ખરો વ્યવહાર, આપની શી આજ્ઞા છે ?

લાલ૦—એક સ્ત્રી છે તેની સાથે જો મને મેળવી આપે તો—

જામો૦—એમાં મોટું શું કામ બતાવ્યું ? એતો થઈ ચૂક્યુંજ જાણજો. જાઓ, તમારી પાસે એક પૈસો માગવો નહિ. જેટલું દ્રવ્ય બેસે તે મ્હારૂં.

લાલ૦—દ્રવ્ય ખરચે એ કામ થાય એવું નથી.

જામો૦—તોએ શી ફિકર છે? ઠામ ઠેકાણું ને તેનું નામ બતાવો, પછી મારી કળા કેટલી છે તે આપને માલમ પડશે.

લાલ૦—આ ગામના બીરજરાજાની બ્હેન વીરમતી.

જામો૦—(**ચમકીને**) જાઓ, જાઓ, વાત કરતાં તો લાજો! રજપૂતાણી તે તમારા હાથમાં આવે પણ ખરી? કાંઇ બોલીએ તે વિચારીને, તમારૂં ને મ્હારૂં માથુ જાય, તોપણ એમાંનું કંઈ જન્માંતરે પણ બને નહિ.

લાલ૦—જા, જા, તું આવી ચતુર થઇને નાહિંમત કેમ થઈ જાય છે?

જામો૦--એમાં હિંમત ચલાવાય એવું નથી. રજપૂત લોકોને છેડીને ક્યાં રહીએ?

લાલ૦—સિંહના મોઢામાંનો ભક્ષ લઇએ ત્યારેજ વડાઈ તો.

જામો૦—એમાં મ્હારૂં કહ્યું માનો, તમે સાર કહાડવાના નથી. માથું જો ન જાય તો મને કહેજો. તે વખતે સિદ્ધરાજ મહારાજથી પણ સહાય થવાની નથી.

લાલ૦—જેટલું દ્રવ્ય જોઇએ તે લે, પણ ગુણિકા નામને બટ્ટા ન લગાડ.

જામો૦—બીજું કામ ફરમાવો અને પછી નહિ થાય તો મારી ચતુરાઇનો વાંક કહાડજો. રજપૂતતો આઘા રહ્યા પણ રજપૂતાણીનાં પરાક્રમજ તમને માલમ છે? જાતે એકલી વીશ વીશ માણસોને મારી આવેલીઓ છે!

લાલ૦—સિંહ સરખા શૂર, વ્યાઘ્ર સરખા બળવાન, અને હસ્તી સરખા મોટા, એઓને બુદ્ધિબળથી તેના એક કોળિયાનું માણસ દાસ કરી રાખે છે, તો અહંકારે મસ્ત, પણ કેવળ પશુ સરખાંજ મૂર્ખ, રજપૂત અને રજપૂતાણીના, ગુણિકા, તારાં ચાતુર્યનાં બાણ આગળ શા ભાર છે? તુંજ ત્હારૂં પરાક્રમ કાં ભુલે છે?

જામો૦—ગમે તે કહો, પણ અશક્ય વસ્તુ કરવાની મારાથી હા કહેવાય નહિ.

લાલ૦—પાંચસો આવા ચતુર પાટણ શહેરની ચતુર ગણિકાની તું

અધિપતિ કહેવાય છે તે વ્યર્થ? મ્હેં તારૂં પાણી જોયું. તારી મરજી, ત્યારે દેશવટો લો.

જામો૦—બીજી સેવા બતાવો અને પછી મારી શક્તિની પરીક્ષા કરો. હે મહારાજ, કૃપા કરી એટલું કામ તો કરાવી આપો. સિદ્ધરાજ મહારાજની કુંચી તમારા હાથમાં છે.

લાલ૦—પુરી મૂર્ખ દેખું કે મને એવો મૂર્ખ જાણે છે કે હું અમયું કામ કરીશ. (**જવા માંડે છે.**)

જામો૦—જાઓ છો કાં, પાન સોપારી તો ખાતા જાઓ.

(**સુભગા આવે છે**)

સુભ૦— (**સાખી**)

નથી આ નથી આ ઝંખના, છે સાચું દર્શન;
સાચે ચિતપતિ છેલડે, *સદન કીધું પાવન.
ધન મારૂં ધન ભાગ્ય રે, રેખ પ્રબળ તપી આજ;
વિધાતા વેરણ ટળિ થઈ, સખિ જોતાં જોતાંજ.
ફળિયાં સુકરૂત પૂર્વનાં, વરસી પરજન ધાર;
જીવ દેહ જૂદાં તે ટળ્યાં, હરખ અપાર અપાર.
આવો ધસિને હસિ તમે, શીદ ઊભા છો દૂર;
જીવ દેહ હોય ન વેગળાં, [1]સંબંધ અટળ જરૂર.

લાલ૦—ચતુરા ચિંતાચૂરણી, ચંદ્રમુખી ચિતહાર;
લજ્જા રાખો બોલતાં, ઉભા સૌ આ હાર.

સુભ૦—આ દિનકરમુખ[2] દર્શને, ઉપની વન્હી અંગ;
ઉકળ્યું અંતર દ્રગ વહ્યું, લજ્જા વહી ગઇ સંગ.

લાલ૦—તુ આગળ હું કોણરે, કરની નાર વિચાર;
હું તો રૂપહીન છેક ને, તું તો રૂપ ભંડાર.

---

* ઘર.

૧ પ્રિય પ્રિયાનો જીવ દેહ જેવો સંબંધ છે માટે તે કદી ટળવો ન જોઇએ.

૨ સૂર્ય સરખુ મુખ જોયાથી મારા શરીરમાં અગ્નિ પેદા થઇ; મ્હારૂં અંતઃકરણ ઉકળીને નેત્ર દ્વારે વહી જવા લાગ્યું, અને તે રેલમાં મારી લજ્જા ધસડાઈ ગઈ.

સુભ૦—ભુલી હું તો મૂળથી, અબળ અભાગણુ નાર;
ક્યાં છે પ્રીતમ ? એહતો રે, છે જીવડો લેનાર.
લેની ત્યારે સામટો, પલ પલ કાં રીબેછ ?
જોની મારી છાતડી, આ કેવી ધિકેછ.
નાસે છે તું કાં અલ્યા, નહિ કરડે ભુજંગ;
ધિક રે જીવતર માહેરૂં, ધિક ધિક ભુંડું અંગ.
રહેની છાની જીભ તું, કાં તોડેછ ઠરાવ;
બકવું શાને વ્યર્થરે, આપણુ રંક એ રાવ.
વારી રાખી નવ રહે, જીભમાં આવે જીવ;
તોએ નવ રહે, નાવલો, અરરર ! હે શિવ ! શિવ.
લાલ૦—સાચી કહી ત્હેં તો ત્રિયા, જબરો છેક અનંગ;
દુઃખ દેવે બળવાન બહુ, શું થયું જો વણ અંગ.
સુભ૦—લુચ્ચે[1] ભોળાનાથને, છેતર્યા થવા અજીત;
ખોયું અંગ તો જાણીને, વીર પુરૂષની રીત.
લાલ૦—ધોચ્યાં ધનુષે ફૂલડાં, જે દેખી મન મોહે;
પણ રે ! ઝેરી તીર છે, વજ્રથી દુઃખકર સોય.
સુભ૦—નિશ્ચે નિર્દય તે હશે, સાચું હું માનુંછ;
તેની તું જે મૂર્ત્તિ છે, તેપરથી વરતુંછ.
પતિ આ રતિ[2] શી ગતિ થતી, હશે અતિશય નિત પીડ;
દુઃખીતો દુઃખીની સહાય કર, છો દેવી હામ ભીડ.
પણ તેને વશ છેક તું, તે વણ ત્રુંટે ન ફૂશ;
અબળા માથે નિરમ્યો, શત્રૂ દુષ્ટ પુરૂષ.
લાલ૦ દોષ ન દે તું પુરૂષને, સ્ત્રી જાતિજ કઠોર;
પાછું ઝાંખે નહિં જરી, કરીને નરને ઠાર.

---

૧ લુચ્ચા કામદેવે શિવજીનો જાણી જોઇને શાપ લીધો કે મ્હારૂં શરીર બાળી નાખશે તો બાલી નાખે, પણ મને પ્રાણીમાત્રના રૂદયમાં વાસ તો આપશે.

૨ કામદેવની સ્ત્રી. હે રતિ, કામદેવ સરખો કઠિણ સ્વામિ તને મળ્યો છે. તેથી તારી શી અવસ્થા થતી હશે. ખરે હમેશાં દુઃખ ભોગવતી હશે. તું દુઃખી છે તો દુઃખીને મદદ કર. તું દેવી છે એટલે તારાથી કંઈ પણ થઇ શકશે.

સુભ૦—અરે ! એ મિથ્યા હું લવું, એ સમરે બીજી નાર;
કરૂણા કેમ કૃતાંતને, આવે મનમોઝાર.

દાસી૦—(**જામોતીના કાનમાં**) લાલરાજ કહે છે તે માનો-વિચાર કરો, ઠીક છે.

જામો૦—ગાંડી મરવાની થઇ છે ? આતો દેશવટો લેવો પડયો, પણ એમ કરીએ તો જીવતાં પણ છુટીએ કે ત્હારા મનમાં ?

સુભ૦—પ્યારા કંઈ તો માનરે, છેક શું નિર્દય થાય ?
દાસી કરીને રાખજે, હું નહિ બોલીશ કાંય.
ખાવા પણ નહિ આપતો, મુખ અમૃતથી જીવીશ;
સઘળું દ્રવ્ય આ તારૂં છે, જ્યાં હું પણ બક્ષીશ.
રેરે ! એ ધન તોજ છે, મુજ દુખડાનું મૂળ;
ગણિકા જાણિ એ ગણે, મારા ગુણ તો ધૂળ.

દાસી૦—તેતો જણાય ત્યારેકની. દેશવટામાં તે શું દુઃખ બાકી છે કે મરવાથી ડરો છો.

લાલ૦—ગુણિકાને ગુણ હિણ તો, ગોરી કેમ કહેવાય ?
એવો શું હું મૂઢ છું, ચતુરા તુજ મનમાય ?

જામો૦—એ પણ ખરૂં કહ્યું. આ ઇંદ્રપૂરીમાંથી નિકળવા કરતાં દેહમાંથી નિકળવું તે સારૂં, તોપણ જીવીએ તો સઘળું ફરી આવી મળે. મારી રાંડ વેરણો કેવી હરખાશે, જ્યારે સાંભળશે કે જામોતીને દેશવટો આપ્યો ! મને કંઇ સુઝતું નથી કે શું કરવું. તેમાં આ રાંડ એની માથા-ફોડ લઇને બેઠી છે. હું જ્યારે શિખવી શિખવીને મરતી હતી ત્યારે એનાથી કાંઇ પુરૂં બરાબર બોલાતું નહોતું, અને આજે કોણ જાણે ક્યાંથી આવું મીઠું મીઠું બોલતાં શિખી. હવે જંગલમાં બોલ્યાં કરજે-પાટણનું તો મ્હોં જોવું નથી.

દાસી૦—મ્હારૂં કહ્યું માનો તો એને હા કહો, નહિ તો પછી પસ્તાવું પડશે. કાલનું વહાણું વાયું કે થઇ ચૂક્યું જો—કુચ કરવા માંડવી પડશે જો રવિ ઉગતાં.

સુભ૦—જૂઠાં મીઠાં વચન આ, ખટકે ખહુ મુજ મન;
એથી કઠણ તથાપિ ત્હેં, સારાં કર્યાં તે દિન.[1]
સમ ખાઇ સાચું કહું, અવર પિતર[2] પરમાણ;
એ શું કડવા એળિયા, અવર તે અવરજ[3] જાણ.
ભુંડા હજી વિશ્વાસ શું, નથી બેસંતો કાંય ?
લોહપાશે જડિ નાંખજે ! જા કારાગૃહમાંય.
માગું માત્રજ એટલું, રવિરૂપ મુખ ઝળકાવ;
તો થાશે અજવાળું ત્યાં, ને મુજ ચિત્તમાં રાવ.
લાલ૦—પ્રીત જા બાંધિશ તુજથી, જો કરશે મુજ કામ;
સુભ૦—કહોની પ્યારા તે શું છે? કરૂં ઝટ દઇ આ ઠામ.

જામો૦—હવે તો નશીબપર હાથ મૂકી હિંમત બીડું છું. આ પાર કે પેલે પાર.

લાલ૦—હઠીલી છે એક પ્રેમદા, કરતી મુજ ધિક્કાર;
તેને હરવી મેળવે, તો ગણું હું ગુણ અપાર.
સુભ૦—જા જા પહોંતી પ્રીતડી, નહિ જોઇયે એ વિષ;
એથી શાને હું ચિતા, સળગાવી ન બળીશ.

લાલ૦—કેમ જામોતી, હજી તારો વિચાર નથી પહોંચતો ? નાજ કહે છે?

જામો૦ મહારાજ, યાહોમ કરીને તમારી શરમે કામ ચલાવુંછું, પણ સરત ભૂલતા નહિ હોય.

લાલ૦—એનો હુકમ તો કાલે સવારે અપાવી દીધોજ જાણવો. આગળથી હું તને શું કહું. પણ પછી તું જોઇશ કે બીજું તને કેટલું મળે છે. ભૂલતી નહિ હો, હું જાઉં છું પણ એટલામાં જે જે સમાચાર બને તે મને કહાવતી રહેજે, ને જે બીજું તારે કંઈ જોઇએ તે મંગાવજે, જરા વિચાર કરતી નહિ. એટલું કામ કર, પછી હું ત્હારે માટે શું શું કરૂંછું તે જોજે. (**જાય છે.**)

---

૧ સંરસ્વતીને કાંઠે મળ્યા હતા તે દિવસે. ૨ બાપ. ૩ વરવા અથવા પસંદ કરવા લાયક નહિ તે.

પ્રવેશ ૩ જો.

(સ્થળ—સિદ્ધરાજનો મહેલ.)

સિદ્ધ૦—મહારાજ, આજે કૃપા કીધી. કેમ પધારવું પડયું કાંઈ?

જ્ઞાન૦—હે પૃથ્વિપતે, અમારે સન્યાસીને બીજું શું કામ? જ્ઞાનમાં પોતાના આત્માને આનંદ પમાડવો, કે બીજો કોઈ માયિક પુરૂષ માને તો તેને કંઈ બોધ કરવો. આજે હું એજ ઉમંગે, રાજા, તમારી પાસે આવ્યો છું.

સિદ્ધ૦—મહારાજ, હું સદા તમ સરખાના ચરણ સેવી જ્ઞાનના શોધ કર્યાજ કરૂંછું, પણ મારા મનની તૃપ્તિ થતી નથી.

જ્ઞાન૦—પૃથ્વિપતે, હું તે માટેજ આજે તમારા મનનું સમાધાન કરવા આવ્યો છું. તમારા મનની તૃપ્તિ કેમ વારૂ થઈ નથી?

સિદ્ધ૦—મહારાજ, જે આવે છે તે પોત પોતાનો નવો સિદ્ધાંત લઈને આવે છે. વેદાંતી આવે છે, તો તે કહે છે કે આ સઘળું જે આપણે જોઈએ છઈએ તે જુઠું છે—માયા છે; નૈયાયિક આવે છે, તો તે આત્મા અને પરમાત્માનાં જૂદાં રૂપ છે એમ કહે છે; સાંખ્ય શાસ્ત્રવાળા આવે છે, તો તે ચોવીશ તત્વ છે એટલુંજ નથી કહેતા, પણ પ્રકૃતિના અનાદિપણાનુંજ સ્થાપન કરે છે; જૈનધર્મવાળો આવે છે તો તે આ વિશ્વનેજ અનાદ્યનંત કરી બેસાડે છે; એવા જૂદા જૂદા સિદ્ધાંત હું રોજ સાંભળું છું—પુરાણની જૂદી જૂદી કથાની તો વાત કરતોજ નથી—હવે મ્હારૂં ચિત્ત ભ્રમણામાં પડે તેમાં શી નવાઈ?

જ્ઞાન૦—ત્યારે, પૃથ્વિપતે, પુરાણ પુસ્તકોની વાત આધી મૂકી કેવળ જ્ઞાન કહુંછું તેનું તમે મનન કરો. પછી ભ્રાંતિ રહે તો મને કહેજો.

સિદ્ધ૦—પણ, મહારાજ, તેને કેમ કોરે મૂકાય? તર્કશાસ્ત્રમાંજ કહેલું છે કે જ્ઞાનના ચાર માર્ગ છે—પ્રત્યક્ષ,[1] અનુમાન, ઉપમાન, અને શબ્દ.

જ્ઞાન૦—પણ સાંખ્યમાં કેટલા ગણાય છે તે માલમ છે?

સિદ્ધ૦—હા, તેતો ઉપમાનને શબ્દવર્ગમાં ગણે છે. તે તો ઠીક છે.

---

૧ આ સંવાદમાં ન્યાયશાસ્ત્રના ઘણા પારિભાષિક શબ્દ આવેલા છે તેની પૂરેપૂરી સમજુતી ટુંકી ટીપમાં આપી શકાતી નથી.

જ્ઞાન૦—તેમજ શબ્દજ્ઞાનને અનુમિતિના પેટામાં ગણવું જોઇયે. એમ તો હોયજ નહિ કે જે કહે તેનું માનવું. ન્યાયમાંજ શું કહ્યું છે? **આપ્તવાક્ય શબ્દ;** એટલે યથાર્થ બોલનારનું વાક્ય તે શબ્દ. યથાર્થ છે કે નહિ એ કેમ જણાય? અનુમાન કર્યા શિવાય જણાનાર નહિ. તમનેજ, મહારાજ, તમે કહો છો તેમ જૂદા જૂદા સિદ્ધાંત સાંભળીને ભ્રાંતિ કેમ પડે છે? એજ માટે કે એમાં **આપ્ત વાક્ય** કોનું તે તમારાથી સમજાતું નથી.

સિદ્ધ૦—મહારાજ, તમારો વાદ યથાર્થ છે. પ્રમાણ કીધા વગર કેમ ચાલે?

જ્ઞાન૦—અરે પૃથ્વિપતે, તેમજ અનુમિતિ પણ પ્રત્યક્ષનો ભેદ છે.

સિદ્ધ૦—મહારાજ, એમ તો હોય નહિ. ત્યારે તો આંખે દીઠું તેજ ખરૂં એમ—

જ્ઞાન૦—રાજા, મ્હારૂં સાંભળો, અને શી અનુમિતિ ઉત્પન્ન થશે તેનો ભય મૂળથી રાખશો તો ન્યાય કદાપિ થવાનો નથી. તમે જાણતા હશો કે વ્યાપ્તિ અને પક્ષધર્મતા—એ બેનું જ્ઞાન થયા વગર અનુમાન ક્રિયા ચાલતી નથી.

સિદ્ધ૦—હા. જ્યાં જ્યાં ધુમાડો છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય છે, અને આ પર્વતમાંથી ધુમાડો નીકળે છેઃ—એવું પરામર્શજ્ઞાન થાય ત્યાર પછીજ આ પર્વત જ્વાળામુખી છે એવી અનુમિતિ ઉત્પન્ન થાય.

જ્ઞાન૦—ઠીક, તમે પણ વિદ્વાન છો ખરા, પણ એ પરામર્શજ્ઞાનનાં બંને અંગ પ્રત્યક્ષ શિવાય જણાય ખરાં? તમે કહો.

સિદ્ધ૦—ના. પ્રથમ તો ધુમાડાનો અને અગ્નિનો સાહચર્ય નિયમ ઘડિયે ઘડિયે જોઇને શોધ, કહાડવો જોઇયે, અને પછી પણ તે વ્યાપ્ય વસ્તુ આ પર્વતમાં છે કે નહિ તે દૃષ્ટે જોવું જોઇયે.

જ્ઞાન૦—અને એ બે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાંજ દુર્લભ અને શ્રમ ભરેલાં છે. પરામર્શજ્ઞાન થયું કે અનુમિતિ સ્વભાવિકપણેજ આપણા મનમાં ઉઠે છે. માટે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન એજ ખરૂં જ્ઞાન—એ સિદ્ધ.

સિદ્ધ૦—એમ લાગે છે ખરૂં. સામો વાદ થાય એવું નથી.

જ્ઞાન૦—લાગે શું? અહો! પૃથ્વિપતે! એમજ છે. બીજા ભમાવે છે તેમ ભમો નહિ. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થયા વિના કોઇનું કહ્યું માનતા નહિ.

સિદ્ધ૦—પણ, મહારાજ, વાયુ કોઈ દેખતું નથી, પણ આખું વિશ્વ માને છે કે એવી કોઈ વસ્તુ છે ખરી. એ ઠેકાણે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ક્યાં ગયું?

જ્ઞાન૦—રાજા તમે આવો વાદ ઉઠાવો છો તે મને શરમ લાગે છે. વાયુને જોતા નથી તો ચાલ્યું, પણ શ્રવણ અને સ્પર્શેંદ્રિયથી માલમ પડે છે કે નહિ? એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ખરૂં કે નહિ.

સિદ્ધ૦—હા, એ વાત ખરી. હવે કંઈ શાસ્ત્રના મર્મની વાત કહો.

જ્ઞાન૦—હવે હું તેજ કહુંછું. પણ એ સમજવાને માટે સમવાયિ, અસમવાયિ, અને નિમિત્ત, એ ત્રણ પ્રકારનાં કારણ છે, તે નજરમાં રાખવાં જોઇયે. જે વસ્તુમાંથી બીજી વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે તે વસ્તુ પેલી બીજી વસ્તુનું સમવાયિ કારણ; જેમકે તંતુ એ પટનું સમવાયિ કારણ છે. હવે કારણ વિના કાર્ય થતું નથી. માટે હરકોઈ કાર્યને ઉપર કહેલાં ત્રણે કારણ હોવાં જોઇયે. ત્યારે સમવાયિ કારણ શિવાય કાર્ય થાય નહિ. હવે સઘળાં શાસ્ત્ર આત્મા, પરમાત્મા, અને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું જ્ઞાન મેળવવાને સદા બને તેટલો પ્રયત્ન કરે છે. હવે પ્રથમ વેદાંતનો વિચાર કરીયે. વેદાંતવાળો વેદ અથવા એવા કોઈ કેવળ શબ્દ સાધન ઉપરથી ઇશ્વિર સર્વશક અને તેજ અનાદિ છે, એવું તો મુળથી માન્ય કરી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરવા બેઠો, તેનો આજે દેખિયે છિયે તે સઘળુ ખોટું છે એમ કહ્યા વગર છુટકોજ નથી. "વિશ્વ જો ખરીજ વસ્તુ હોય" (તે એમ વિચાર કરે કે) તો એનું સમવાયિ કારણ હોવું જોઇયે. ઇશ્વિર શિવાય બીજું કંઈ અનાદિ નથી માટે આખા વિશ્વનું સમવાયિ કારણ તેજ હશે; પણ તેતો હું જાણુંછું કે નિરાકાર છે. સમવાયિ કારણ જણાતું નથી ત્યારે એ વસ્તુજ જુઠી હશે. ઇશ્વર સર્વશક છે તેથી આ ભૂલાવો નાંખ્યો હશે.

સિદ્ધ૦—હા, મહારાજ. વેદાંતનો મર્મતો કંઈ કંઈ સમજાય છે ખરો.

જ્ઞાન૦—માટે એ સિદ્ધાંત ખરો નહિ સમજતો. મૂળ એણે કેવળ શબ્દજ્ઞાન કબુલ રાખ્યું, તેથી અંતે છે તેનીજ ના કહેવાની મૂર્ખાઈ કરવી પડી.

સિદ્ધ૦—વારૂ, મહારાજ, સાંખ્યશાસ્ત્રનું પણ કંઈ એવું કારણ હશે ખરૂં?

જ્ઞાન૦—સઘળા માણસનો પ્રેરક એક છે, અને તેથી તે તર્ક કરે તેમાં થોડું તો કાંઈ સાચું કારણ હોયજ. સાંખ્યશાસ્ત્રવાળાએ જૂદોજ વિચાર કીધો. તેણે માત્ર આટલુંજ શબ્દજ્ઞાન માન્ય કીધું કે વિશ્વ એ કાર્ય છે એ કાર્ય છે તો પણ તેનું સમવાયિ કારણતો અનાદિ હોવું જોઇયે—એટલે પંચતત્વ અનાદિ કાળથી ચાલ્યાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી વિશ્વ રચાયું, એવો તેણે સિદ્ધાંત કીધો.

સિદ્ધ૦—એ સિદ્ધાંતમાં તો કંઈ બાધ લાગે એવું જણાતું નથી.

જ્ઞાન૦—એમાં દોષ એટલો કે પ્રથમ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન વગર વિશ્વ કાર્ય છે એવું માન્યું, તેથી વેશેષિક મત ઉભું કરવું પડયું.

સિદ્ધ૦—પણ મહારાજ, તત્વસિદ્ધાંત તો યથાર્થ ભાસે છે. પટનું કારણ તંતુ, તેમજ તંતુનું કારણ સુતર, સુતરનું કારણ કપાસ, કપાસનું કારણ વૃક્ષ, વૃક્ષનું કારણ બીજ, અને બીજનું કારણ પૃથ્વી. એ પ્રમાણે સઘળી વસ્તુઓ થોડા તત્વ ઉપરથી ઉપની હશે એ તો અનુભવ સિદ્ધ છે.

જ્ઞાન૦—કેટલીએક રીતે એમ છે; પણ કારણ માળાનું મૂળ આ—એ કહેવું અશક્ય છે. તમે, મહારાજ, બીજનું કારણ પૃથ્વી એમ કહ્યું તે ખોટું—બીજનું કારણ પાછું વૃક્ષ. એ પ્રમાણે વિશ્વમાંની સઘળી વસ્તુઓ પરસ્પર કારણ કાર્યના સંબંધે રહેલી છે. વિશ્વથી પર કારણ શોધવાની જરૂર નથી. અરે, પૃથ્વિપતે, હું એક સહજ વાત કહું. પંચતત્વવાદી શાસ્ત્રી તમારી પાસે આવે ત્યારે તેને દક્ષણામાં માટીના દશ વીશ ટાપલા આપજો, અને કહેજો કે સુવર્ણનું એજ તત્વ છે, તો એમાંથી તમને તે પ્રાપ્ત થશે.

સિદ્ધ૦—એમ તો કાંઇ થાય નહિ; બિચારો તે નિરાશ થઇને પાછો જાય. તમે બીજાના સિદ્ધાંતનું છેદન કરો છો ત્યારે તમારા ધર્મનો સિદ્ધાંત શો છે?

જ્ઞાન૦—એ કે આ વિશ્વ છે તેમજ અનાદિ કાળથી ચાલ્યું આવ્યું છે.

સિદ્ધ૦—એ કંઈ સિદ્ધાંત કહેવાય નહિ. એ તો હારી બેસવાની વાત.

જ્ઞાન૦—જ્યાં કારણ ન સૂઝે ત્યાં જુઠાં કારણ ગોઠવી બેસાડવાં તેના કરતાં જે નજરે દેખીયે તેજ માનવું એ હારી બેસવાની વાત નથી, પણ સમજુની રીત છે. પણ એ સિદ્ધાંતનાં કારણ જૂદાંજ છે. પૃથ્વિપતે,

હું એક તમને પ્રશ્ન પૂછું. તમારામાં આટલું શૂરાતન અને પરાક્રમ છે, તો પણ જો આખો જન્મારો મહેલમાં સુઈ રહો, અને એકજ વાર પ્રગટ કરો તો તમે કેવા કહેવાઓ ?

સિદ્ધ૦—હું મારો પંડેજ ધિક્કાર કરૂં, તો બીજા શું કહે તેની શી વાત ?

જ્ઞાન૦—યથાર્થ. વારૂ, તમે નિરંતર પરાક્રમ અને સારાં કર્મ કર્યાં કરો છો તે શા માટે ? તમે ન કરો તો નહિ ચાલે ?

સિદ્ધ૦—ચાલે તો ખરૂં, પણ મારાથી કર્યા વિના રહેવાયજ નહિ. શૂરાં કામ કરવાને જો મારા શરીરને તે ખેંચી નહિ લઇ જાય તો આત્મામાં શૂરાતન છેજ નહિ એમ જાણવું. હોય તો તે તેનો ગુણ જણાવ્યા વગર રહેજ નહિ.

જ્ઞાન૦—શાબાસ રાજા, ત્હેં સારો જવાબ આપ્યો. હવે પરમેશ્વર સર્વશક્ત અને કૃપાનિધાન છે, તેનાથી પોતાની શકિત અને કૃપા નિરંતર પ્રગટ કર્યાં વિના કેમ રહેવાય ?

સિદ્ધ૦ તે એમ કરેજ છે. ના કોણ કહે છે ? અનંત કલ્પ થયા તે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કર્યા કરે છે અને કર્યાં કરશે. એમજ અમારા શાસ્ત્રમાં કહેલું છે.

જ્ઞાન૦—પ્રપંચીની નાંખેલી શબ્દજાળમાં લુબ્ધ ન થાઓ. અનંત કલ્પનો કાંઇજ અર્થ નથી; અને અર્થ કરીએ તો એટલોજ નીકળે કે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ નથી.

સિદ્ધ૦—એમ કેમ ? એ મારાથી સમજાતું નથી.

જ્ઞાન૦—આ વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું એટલે તેનો પ્રારંભ કોપ દહાડો તો થયલો ખરોજ. ગમે તેટલા અને ગમે તેવડા લાંબા કલ્પ તમારા તરંગી શાસ્ત્રીયો પોતાના મૌઢ તર્કમાંથી કહાડે, તથાપિ વિશ્વનો પ્રારંભ દિવસ ઠર્યો એટલે કોઇથી ઉત્પન્ન થએલું છે એમ ઠર્યું, ત્યાર પછી કલ્પ અનંત હોયજ નહિ. પરાર્ધ વર્ષનો એક કલ્પ મારી તરફનો, અને અદ્યાપિ એવા પરાર્ધ કલ્પ થઇ ગયા છે એમ ધારો તોએ શું થયું ? આ વિશ્વ ઉત્પન્ન થયાને એ પ્રમાણે પરાર્ધ વર્ષ થયાં, પણ ઇશ્વર તો અનાદિકાળથી છે. અનાદિ-કાળમાંથી એ પરાર્ધ પરાર્ધ વર્ષ અથવા કોટિ પરાર્ધ પરાર્ધ વર્ષ બાદ કીધાં

તોએ શું થયું? સમુદ્રમાંથી એક દર્ભની અણી બોળ્યાથી જેટલું પાણી ઓછું થાય છે તેટલો કાળ પણ તેમાંથી ઓછો થતો નથી—અરે, કાંઇજ ઓછું થતુ નથી; અનંતકાળ એમનો એમ બાકી રહે છે. એ અનંતકાળ લગી સર્વશક્ અને કૃપાનિધાન ઇશ્વિરે શું કીધું? કાંઇજિ નહિ. ત્યાર પછી આટલા અલ્પકાળને માટે સૃષ્ટિ કરવાનું સાંભર્યું એમ જે લોકો માને છે તે વાસ્તવિક રીતે જોતાં ઇશ્વિરનું અપમાન કરે છે.

સિદ્ધ૦—પણ એમ કહેવાય છે કે ઇશ્વિરની ત્યારે સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા થઈ.

જ્ઞાન૦—જેમ તમને આજે લીલાં વસ્ત્ર પહેરવાની, કાલે રાતા પહેરવાની ઇચ્છિા થાય છે તેમ, કેમ? પોતામાં અપાર શક્તિ અને અપાર કરૂણાળુ સ્વભાવ છતાં ઇશ્વિરના મનમાં આ રમત સરખું છે કેમ?—કીધું તોએ ઠીક, નહિ કીધું તોએ ઠીક. અરે પૃથ્વિપતે, હમણાંજ તમે શું કહ્યું હતું? જો ઇશ્વિરમાં ઉપર કહેલા ગુણ છે તો અવસ્યપણે તે પ્રગટ થવા જોઇએ—ઇચ્છિા થકી નહિ—પણ તેનાથી તેમ કર્યા વગર ચાલેજ નહિ તે માટે.

સિદ્ધ૦—મહારાજ હું કંઇ વિદ્વાન નથી, અને મને વાદ કરવાનો અભ્યાસ નથી, તેથી હું તમને ઉત્તર આપી શકતો નથી. બીજા શાસ્ત્રવાળા પણ મારી સાથે વાદ કરે છે ત્યારે મારે ઘણે પ્રસંગે તેમનું કહ્યું પ્રમાણ કરવું પડે છે; તેમજ તમે જે તમારા ધર્મનો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરવાને વાદ કીધો તેમાં મારાથી પૂર્વપક્ષ થઇ શકતો નથી.

જ્ઞાન૦—ખરૂ ખોટું સમજવાની શક્તિ મનુષ્યમાત્રમાં છે. રાજા, છેક નાચારીનો ઉત્તર ન આપો.

સિદ્ધ૦—તમારા જેવા વિદ્વાનોની આગળ બીજો ઉપાય અમારો ચાલે એમ નથી. તમારા જેટલો કંઇ સર્વથી વિદ્યાભ્યાસ થાય નહિ અને પછી તે વિના વાદ કરવાની આશા રાખવી તે ફોકટ. જો મારે રાજ ન હોત, અને તેમાંથી વધારે કીર્ત્તિ મેળવવાને સંભવ ન હોત, તો હું નિશ્ચયપૂર્વક કહુંછું કે અતિશય શ્રમ કરીને પણ વિદ્યાનો દિગ્વિજય કરવા મંડત.

જ્ઞાન૦—મહારાજ, કૈવલ્ય જ્ઞાન વિદ્વાનનેજ નહિ પણ સર્વને ઉપયોગી છે. મોક્ષની ઇચ્છા કોને નથી?

સિદ્ધ૦—ઉપયોગી પ્રાણી માત્રને, પણ એ જ્ઞાન સર્વેને મળી શકતું નથી ત્યારે કરવું શું ?

જ્ઞાન૦—હે પૃથ્વિપતે, એ તમારો કેવળ જુઠો આગ્રહ છે; તમારા મનમાં વાત ઉતરેછે; સત્યતા માલમ પડે છે; તેમાં શંકા કરવા જેવું રહેતું નથી; તોપણ જાણી જોઇને નથી કરતા, તો પછી તમારા આત્મામાં જ્ઞાનનો પ્રવેશ કઇ રીતે કરવાની તમારી ઇચ્છા છે તે મારાથી સમજાતું નથી. શું જ્ઞાન તમને આવીને પગે લાગે ?—પૃથ્વિપતિ છો તેથી તમે એવી પણ કદી આશા રાખતા હશો !

સિદ્ધ૦—મર્યાદાની બહાર ન જાઓ.

જ્ઞાન૦—સાચું કહેનાર ઉપર ક્રોધ ચઢતો હોય તો મારો અપરાધ ક્ષમા કરો.

સિદ્ધ૦—જ્ઞાન મેળવવાની મારા મનમાં કેટલી હોંસ છે તેની સાબિતીમાં હું તમને ક્ષમા કરૂં છું, અને બીજી વિનંતિ કરૂં છું કે આપણે કાલે શાસ્ત્રીયોની સભા મેળવીશું તેમાં તમારે પધારવું; અને પછી જે નિર્ણય થાય તે માન્ય કરવાનું વચન આપું છું.

જ્ઞાન૦—તેઓને ક્યાં જ્ઞાન જોઇયે છે કે તેમનો અભિપ્રાય પૂછો છો.

સિદ્ધ૦—મહારાજ હું તમને કેટલી વાર કહું કે તમે શાસ્ત્રી લોકો બીજા અજાણ્યા સાથે વાદ કરવા બેસો છો ત્યારે તમારી એવી કળા છે કે તે ક્ષણે તમારી ઇચ્છામાં આવે તે કબુલ કરાવો છો.

જ્ઞાન૦—તે શબ્દપ્રમાણ ઉપરથી વાદ ચલાવે ત્યારે થાય; પણ હું તો પ્રત્યક્ષ અનુમાનની વાત કરૂંછું.

સિદ્ધ૦—પણ મહારાજ, હું એટલો છેતરાયલો છું કે તમે સત્યવાર્તા કરતા હશો પરંતુ માનતાં મને ભય લાગે છે.

જ્ઞાન૦—રાજા, એ વાદનું પ્રયોજન કેટલું છે તે જાણો છો ?

સિદ્ધ૦—હા, હું નિરંતર એ શોધમાં લાગ્યો રહું છું તેથીજ તો.

જ્ઞાન૦—તો એ શું થયું ? બરાબર તમને માલમ નથી. મ્હેં વાદની પૂર્વે પ્રયોજન સંપ્રદાય પ્રમાણે બતાવી નહિ આપ્યું—એ મોટી ભૂલ ખાધી. સર્વેને માલમ હોય તોપણ તેજ સમયે ફરીથી તેનું પ્રયોજન બતાવ્યાથી તે મનમાં વધારે ઠસી બેસે છે.

સિદ્ધ૦—ત્યારે મહારાજ કહો. સાંભળવા હું તૈયાર છું.

જ્ઞાન૦—અરે! રાજા. તું કાલ કાલ કરે છે પણ કાલનો કોને ભરોંસો છે. આપણા માથા ઉપર કાળ ભમ્યા કરે છે. તે આપણને ક્યારે ઝાલશે તે કોઇને માલમ નથી. વૃદ્ધજ તેની ચપેટીમાં આવે છે એમ નથી. બાળક પણ મરે છે અને જુવાન પણ મરે છે. એકથી તે સો વર્ષના વયમાં એવું કોઇ વર્ષ નથી, એવો કોઇ દિવસ નથી, અરે! એવી કોઇ ઘડી નથી કે તે વખતે તો મરણ આપણને નહિ છોડે એમ કહી શકાય. લગ્નાદિ કામનાં મુહૂર્ત છે—મરણને મુહૂર્ત નથી. આજનો આ સૂર્ય કાલે પાછો પૂર્વમાં ઉગશે, એટલામાંજ આખી પૃથ્વીમાંનાં કેટલાં જુવાન, કેટલાં બાળક, કેટલાં વૃદ્ધનાં રોગી અથવા કેળ સરખાં કોમળ શરીરો અગ્નિ ભેગાં થશે તેનો તેં વિચાર કીધો છે? અરે! રાજા! ત્હેં રણક્ષેત્રમાં ઘણા મનુષ્યોના પ્રાણ ખોવડાવ્યા હશે, પણ તેથી વધારેના પ્રાણ અજીત યમરાજ નિશદિન લયાંજ કરે છે. જન્મ ધરીને એક ક્ષણ પણ આલસ્ય કરવાનું કામ નથી. આયુષ્યમાંની એક ક્ષણ તારા જેવાં કોટિ રાજ્ય કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે. પરમેશ્વર ન કરે, પણ કદાપિ તમારો દેહ કાલે પડ્યો તો મહારાજ, આજે મોક્ષરૂપી અમૃતનો પ્યાલો ઢોળી નાંખો છો તેનો પશ્ચાત્તાપ થશે, પણ પછી કાંઇ વળવાનું નથી. મહારાજ, કોઇ દહાડો નહિ ને આજેજ હું કહેવા આવ્યો છું તેથી વિચાર કરો કે કંઇ કારણ હશે. મને વધારે નહિ પૂછો. પણ કાલની વાત ન કરો—અત્યારે ને અત્યારેજ જૈન ધર્મની દીક્ષા ગ્રહણ કરો. હું પરમાર્થ રીતે કહું છું.

સિદ્ધ૦— મહારાજ, એવડું બધું કારણ શું છે, તે કહો. મને તે વાતની રીસ નથી.

જ્ઞાન૦—રાજા! શું પૂછે છે? કાલે આખા વિશ્વને મહા શોકનો દિવસ છે. તું આજે આનંદમાં બેઠો છે તે કોણ જાણે ક્યાં હશે? અરે! શું કહું રાજા! જીભ ઉપડતી નથી—આજે જેની સાથે વાત કરૂં છું તે આ લોકમાં શોધ્યો જડવાનો નથી. માત્ર ચૈતન્યહીન ખોળીયું પડી રહેશે.

સિદ્ધ૦—(નમ્ર થઇને) હેં મહારાજ! હું શું કરૂં? મને કંઇ સૂઝતું નથી. કાંઇ ચમત્કાર બતાવો કે મારા મનની ભ્રાંતિ ભાગે, એટલી મારા રંક ઉપર કરૂણા કરો. મહારાજ હું પગે લાગું છું. (પગે લાગે છે.)

જ્ઞાન૦—આખરે ત્હેં પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણજ કબુલ કીધું. કાલે તારૂં મરણ છે એ આગળથી કહું છું. એથી બીજો ચમત્કાર કેવો?

સિદ્ધ૦—પણ મહારાજ, જે વખતે મારી ભ્રાંતિ ભાગશે તે વખતે તો મારે દેહ છોડવો પડશે. એમ ભાગી તે પણ શા કામની? તે પહેલાં કંઇ ચમત્કાર બતાવો કે અગાઉથી મોક્ષના સાધન થાય.

જ્ઞાન૦—(**વિચારીને**) રાજા, સાયંકાળને સમયે તારા મહેલમાં એકાંતે લક્ષ કરીને બેસજે, એટલે સ્મશાન તરફ કેટલાએકને રડતાં, અને કેટલાએકને ગીત ગાતાં તું સાંભળીશ. ત્યારે કોઇ શૂરવીરને ચર્ચા જોવા મોકલજે. ત્યાં તારા પૂર્વજો રડતા માલમ પડશે, અને તેને પૂછ્યાથી તારી ખાતરી થશે. પણ કોઇ ભયથી ન જાય એવાને મોકલતો નહિ. તું જાતે તે પ્રેત સાથે ભાષણ જઇને કરશે તોએ ઠીક છે. પણ ત્યારે ત્હારૂં મરણ નિશ્ચય આવશે. હમણાં હજી એવો પણ કંઇ યોગ છે કે તું ઉગરે.

પ્રવેશ ૪ થો.

(રાજાનો મહેલ.)

સુભાષ૦—રાજમાતા, ઉઠો ઉઠો—રાણીજી પધાર્યા.

કુલ૦—ક્યાં રાણીજી?

સુભાષ૦—સિદ્ધરાજ મહારાજની પટરાણી. ઉઠો ઉઠો વહેલાં થાઓ.

કુલ૦—હેં! હેં! એ શું? તે તે આવે? એ કેમ મનાય?

સુભાષ૦—બારણે જુવોની રથ છુટ્યો છે. પૂછપાછ પછી કરજો.

(ગાભરીગાભરી કુલમતિ સામી જાય છે, અને જામોતી રાણીજીને વેષે દશ વિશ દાસીયો લઈને આવી છે તેને તેડી લાવે છે.)

કુલ૦—ગાદી ઉપર બિરાજો. તમે રંક ઉપર ઘણી કૃપા કીધી.

જામો૦—(**ગાદી ઉપર બેસે છે**) આવો બેસો તમે, ઉભાં શાદ રહ્યાં છો.

કુલ૦—અમારે તમારી જોડે બેસવું એ યોગ્ય નહિ. ઉભાં ઉભાં સેવા કરીશું.

જામો૦—જાઓ, જાઓ, આપણે હવે તો કાંઇ નથી કે એટલું સન્માન આપો તે શોભે; અને હું ગૂર્જર સિંહને પરણી તેમાં શું થયું? સઘળી રજપૂતાણીયો આપણે સરખી.

(હાથ પકડીને બેસાડે છે.)

કુલ૦—તમારો સ્વભાવ ઘણો દયાળુ છે.

જામો૦—આવ, વીરમતી, તું મને પગે લાગ અને ખોળામાં બેસ.

કુલ૦—આવ બહેન. વિવેક કેમ ભૂલે છે ઠકરાણી થઇને!

જામો૦—વિવેકની વાત કોણ કરે છે? જાણે છે? તું તો મારી વહુ થઇ. હવે—

વીર૦—(પગે લાગે છે.) અપરાધ ક્ષમા કરવો બાળક જાણી.

જામો૦—(કિમતી વસ્ત્રાભૂષણ સામી ઉભેલી દાસીયો પાસેથી લઇને આપે છે.) સુખ સોભાગ્યમસ્તુ.** જોડું તો પરમેશ્વરે સારૂ મેળાવ્યું છે. પરમેશ્વર તમને કુશળ રાખે.

કુલ૦—(**આશ્ચર્ય પામી**) તમે મોટાં છો, પણ એટલું બધું અમારાથી લેવાય નહિ. આજે ઉલટી ગંગા વહે છે. અમારે તમારી સેવા કરવી એ તો રીત છે, પણ તમે કૃપા કરો છો ત્યારે વચન નહિ લોપવું એમ ધારી આ એક રાખું છું.

જામો૦—એટલું રાખો ત્યારે અમારી શોભા શી? કેટલું આપવું એતો અમારી શોભાની વાત છે; તમારે બોલવું નહિ જોઇયે.

કુલ૦—ક્ષમા કરો, પણ એટલો ભાર અમારાથી નહિ ઉચકાય. (**દાસીને**) લાવ પૂજન સાહિત્ય.

જામો૦—તમને આપે છે કોણ? અમારા માણસને અમે ગમે તે કરીશું. હાં! હાં! હું સમજી; તમે મને હજી ઓળખી નથી.

કુલ૦—વા! રે રાણીજી. તમને નહિ ઓળખિયે?

જામો૦—તે તો ખરૂંજ નો, પણ આપણ તો હવે સંબંધી થયાં છઇયે. જગદેવ તો મારો ભત્રીજો થાય. એ હજી ઘેર આવ્યો નથી? આજનાં છોકરાં કેવાં છે જે મોટાને તો ગણકારેજ નહિ. એ લુચ્ચો હજી મળ્યોએ નથી.

ફુલ૦—વા! અમારા શાં ભાગ્ય કે તમારાં સંબંધી થયાં. ખરેખર! અમને એ વાત તો માલમજ નહોતી.

જામો૦—એવા કુળનો વર કયાંથી તમારે બારણે? પરમારવંશ તે જે તે છે? તમને રત્ન મળ્યું છે. વહુ, તારા ભાગ્યનો પાર નથી. શરમાઇને નીચું શેણે ઘાલે છે? જગદેવ બાળક છે હજી, પણ ખરો રજપૂત છે—એનાં પરાક્રમ સાંભળ્યાં છે કે નહિ?

ફુલ૦—અમે એ ઉપરથીજ કુંવરી એને તરતની તરત દીધી તો.

જામો૦—ડાહ્યું કામ કીધું. એવા વર કાંઇ બારે દહાડા રસ્તામાં પડ્યા નથી.

ફુલ૦—સિદ્ધરાજ મહારાજની પણ એક દહાડામાં સારી પ્રીતિ થઇ ગઇ છે.

જામો૦—કરે નહિ તો જાય કયાં? એણે જગત જીત્યું, પણ મારી આગળ કાંઇ ચાલે છે—કોઈ પુરૂષ તો સાંભળતો નથી?—એ વાત તો આપણે બાયડી બાયડીઓને કરવાની, ને તેજ સમજે. આપણે સેવામાં કાંઇ કસર રાખવી છે, પણ આપણું કહ્યું નહિ માને ત્યારે આપણે પાલવ ઝાલ્યો તે એ શા કામનો?—વારૂ હું શું કહેતી હતી? આજ હું હરખઘેલી થઇ ગઇ છું હો. મને ખબર થઇ કે જગદેવ આવ્યો છે એટલે મ્હેં કહાવી મોકલ્યું છે કે એની બરદાસ રાખજો, મારો ભત્રીજો છે.

ફુલ૦—અમારી કુંવરી સંડકાણે પડી. હવે અમારે કંઈ ચિંતા કરવાનું નથી. તમે તમારી મેળે સંભાળ લેનારાં કયાં ઓછાં છો?

જામો૦—વારૂ વહુ, ત્હારૂં મ્હોં જોઊં. આવ, હજી મ્હેં વાતમાં પૂરૂં જોયું નથી.

ફુલ૦—જુઓની. અમારા રંકનાં છોરૂ તમારી નજરમાં આવવાનાં છે?

જામો૦—(**માથા ઉપર હાથ મૂકી**) વા! રૂપમાં કંઇ ખામી નથી. ઓરડો દીપાવી મૂકે એવી છેને. હીરામાં કુંદન જડયું. જગદેવ પણ તમારો કુટડો સારો છે.

જામોતીની એક દાસી૦—રાણીજી, જરા કાળા તો ખરાજ તો.

જામો૦—તને કોણે પૂછયું? ખબરદાર! જો મોટે મોટાં વાત કરતાં હોઇયે ત્યાં બોલીતો. કાળો કંઇ નથી, ઘઊંવરણો છે, કેમ વહુ, કાળો છે?

કુલ૦—એને શું પુછો છો? એના મનમાં તો ઇશ્વર સરખો છે—સ્વેચ્છાએજ પરણી છે કને? પણ મર્યાદાને ભયે મ્હોંઢે કહેવાની હતી?

જામો૦—એના મ્હોંપરથીજ જણાય છે કે એના મનમાં શું છે? શરમા નહિ. અમારા છોકરા ઉપર તારો આવો પ્રેમ જોઇને અમે પ્રસંન છઇયે. અને કુલમતી,—

કુલ૦—હા! રાણીજી. આજ્ઞા?

જામો૦—અમારા બાપના કુળનાં બધાં ગોરાં તો નહિ, લગાર ઘઊં વરણાં ખરાં. પણ રૂપના ભંડાર. એ નાનો ચાર વરસનો હતો ત્યારે હું મારા ભાઇને ત્યાં હતી. હું એને મશકરીમાં કાળીઓ કહી ખીજવતી હતી. એક દહાડો મને ઉત્તર શો આપ્યો તે જાણોછો? મને કહે કે તમે પણ કાળાંજ છો તો. મારી માના જેવાં ગોરાં ક્યાં છો? એની માએ જાણ્યું કે મને રીશ ચઢશે તેથી ધમકાવ્યો, ત્યારે શું બોલ્યો? કહે કે મને કહે છે તે હું કેમ ખમી રહું? રાજપિતાની સામા કોઇ લડવા આવે છે ત્યારે સામા લડવા જાય છે કે નહિ?

કુલ૦—પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જ જણાય.

જામો૦—હજી એ કેમ આવ્યો નહિ? એક ઘડી પણ પૂરો મને મળ્યો નથી. મારે બધા સમાચાર પૂછવા છે. એની મા ઘણું ભલું માણસ છે અને હેતાળુ છે. પેલી રાંડ ઝાલારાણીના નસકોરામાં ઊંટ જાય છે. ભોગજોગે હાલ તેનું ચલણ છે.

કુલ૦—તેજ દુઃખે તમારા ભત્રીજાને પરદેશ નીકળવું પડ્યું તો.

જામો૦—એ સાંખી રહે એવો છે? એ માટે તો મને પહેલાં મળવા નહિ આવ્યો. એના મનમાં એમ કે કોઇની શિફારશે કામે લાગવું એમાં આપણું પરાક્રમ શું.

કુલ૦—અરે! ટેકી તો જબરો છે. કુંવરે અને રાજાજીએ આ કન્યા આપવા માંડી ત્યારે કેટલી ના કહી. કહે કે હું હમણાં ગરીબ અવસ્થામાં છું માટે તમારી રાજકન્યા પરણવી એ મારો ધર્મ નહિ.

જામો૦—આનાં લગન ક્યારે કીધાં?

કુલ૦—રાણીજી, કાલેજ છેક પાછલી રાત્રે.

જામો૦—અરેરે! કાલે તો હું તમારા ગામમાં હતી ને મને તેડીએ નહિ?

કુલ૦—રાણીજી, અમારો વાંક નથી. અમને શી ખબર કે આપ એની ફોઇ લાગો છો.

જામો૦—હાય! હાય! બધું અંધારામાંજ ગયું. હું ગામમાં, ને મ્હેં મારા ભત્રીજાને આગળ રહીને પરણવ્યો નહિ! મારા કર્મમાંજ એ લ્હાવો નહિ. એનો બીજો ભાઇ પરણ્યો ત્યારે મહારાજે આજ્ઞા નહોતી આપી તેથી નહોતું જવાયું, અને આ તો આંગણે ગંગાજી આવ્યાં પણ હું ભુંડી સમજી નહિ. મારો ભાઇ ઉદયાદિત હવે મ્હારૂં મ્હોં જોવાનો નહિ. એને રીસ ચઢ્યા વગર કેમ રહેશે જાણશે ત્યારે?

કુલ૦—તમે તો નહોતાં જાણતાં, પણ તમારા ભત્રીજાને તો ખબર હતી ને કે ફોઇ ગામમાં છે. તેણે તો તમને કહાવવું હતું.

જામો૦—એજ મને દુઃખ લાગે છે તો. હું મૂળની સગી, પણ જરા એણે સંભારી નહિ. આજે મને મળે તો ખરો પછી એની વાત.

કુલ૦—તમારે ને એને કંઇ અણબનાવ તો નથી?

જામો૦—નારે! કુલમતી, છોકરાં સાથે અણબનાવ કેવો? ચાર વરસનો હતો ત્યારે જોયોતો. તે પછી એનું મ્હોં પણ કોણે જોયું છે? મારા સમ, ખરેખર મને આ તો દુઃખ લાગે એવું છે. મ્હેં ગંડ ભોળીયે એની મહારાજને ભલામણ કીધી. આજે હું જાણું છું તેવી કહું છું કે મારે વાસ્તે જગદેવને રાખતા હો તો ન રાખતા.

કુલ૦—હોય. આપણે મોટાં થઇને એના કર્યા સામું જોવું છે?

જામો૦—તે તો ખરૂં, આપણાથી એનાપર કંઈ હાથ થવાનો છે? પણ એ મારે બારણે કામનો નહિ. માણસ સાથે આદરમાનથી પાછો એના બાપને ઘેર નહિ મોકલાવું તો હું પરમાર રજપૂતની કુંવરી નહિ.

વીર૦—એટલે એમજ કહોની કે પહેરામાં રાખીને.

જામો૦—કેમ અલી, તને દુઃખ લાગ્યું કે? મારો ભત્રીજો ત્યાર પછી તારો વર હો.

વીર૦—એમ ગણતાં હો તો આવું બોલો નહિ.

કુલ૦—હેં! હેં! એ શું બોલે છે? કંઈ મર્યાદા તો રાખ, મૂર્ખી.

જામો૦—હું જે કરીશ તે એના સારાને માટેજ. અત્યારમાંથી બાપની સાથે લડીને બહાર નીકળ્યો તેની શિક્ષા પહોંચાડવી જોઇયે.

વીર૦—બાપ સાથે તો લડીને નીકળ્યા નથી; સાવકી માના દુઃખે દેશવટો લેવો પડ્યો છે.

જામો૦—આનું બોલવું સાંભળી રીસ ઉતારી જઇને મને હસવું આવે છે. ને વાત પણ ઠીક સંભારી. બિચારાને દુઃખ બહુ છે તો. ઝાલા રાણી મને ક્યાં અજાણી છે?

વીર૦—અમે તો તમારાં છોકરાં, અમારાપર રીસ શી?

કુલ—ખરૂં કહે છે. તમારે એ બાળકનું કહ્યું મનમાં આણવું નહિ.

જામો૦—વારૂ જો, વીરમતી, તારે લીધે જગદેવનું કીધું મનમાં આણતાં નથી. પણ તને શિખામણ દઉં છું, સાંભળ. સાસરામાં આમ બટક બટક સામું બોલવું નહિ. હું તો મારા ભત્રીજાની દાઝ જોઇ પ્રસન્ન થઇ, પણ બીજાને તો દુઃખ લાગશે, અને સાંખી નહિ રહે.

કુલ૦—ખરી શિખામણની વાત છે. લાગ પગે, ને કહે કે ફરીથી નહિ બોલું.

વીર૦—(પગે લાગે છે.) ખરૂં બોલ્યા વગર રહેવાયુ નહિ, પણ તે ક્ષમા કરો.

જામો૦—સુખં સૌભાગ્યમસ્તુ. અને વહેલી વહેલી રતન જેવા દિકરા જણીને બાર મહીનામાં પાછી પગે લાગવા આવજે. ચલો હવે તો જઇયે. હું કેવી ઘેલી છું? જે વાસ્તે આવી તે તો વાતમાં કહેવાનુંજ રહી ગયું.

કુલ૦—જે આજ્ઞા હોય તે કહી દો.

જામો૦—આજ્ઞા આજ્ઞા નહિ કહો. હવે તો બરાબરી દાવે હાસ્યવિનોદથી બોલવું જોઇએ. સગાઇ કરીએ છે શું કામ? હવે અમારા માણસનું તમારે ત્યાં શું કામ છે?

કુલ૦—હાજી, મુહૂર્ત્ત જોઇને ઉલટથી વદાય કરીશું, અમારાં ભાગ્ય ક્યાંથી કે તમારે ત્યાં અમારી કુંવરી મોકલીએ.

જામો૦—પોતાને ઘેર જવું તેમાં મુહૂર્ત્ત કેવાં હું છતી ફોઇ બેઠેલી, ને ભત્રીજો ઘર જમાઇ થઇને તમારે ત્યાં રાતે રહે તેમાં મારી શોભા શી?

કુલ૦—ત્યારે ઠીક છે. ઘડી એક દહાડો રહેશે એટલે મોકલી દઇશું.

જામો૦—એમ કરવું હોત તો જાતે હું આવત શું કામ? ઉઠરે, વહુ. એટલો તો મારો હુકમ છે. રસોઇ ટહાડી થવા માંડી હશે.

કુલ૦—ચલ ઉઠ, બહેન. જા. શણગાર સજીને તૈયાર થા.

અંક ૫ થો.

પ્રવેશ ૧ લો.

(સ્થળ જામોતીનું મકાન.)

જામો૦—કેમ ભૂખ લાગી છેકની? વેળા થવા આવી છે, વાર નથી. ભૂખ નહિ હોયતો મોડું. આપણે કંઈ ઉતાવળ નથી.

વીર૦—આજે તો સોમપ્રદોષ છે એટલે સવારની ઉપવાસી છું.

જામો૦—ત્યારે જા તો, અલી, ઉતાવળ કરાવ. અને તું જઇને મહારાજને ખબર કરતો, કે પરમાર રાણીએ કહાવ્યું છે કે જગદેવ તમારી પાસે આવે કે તુરત મોકલી દેજો. અને વળી કહેવું કે એની સ્ત્રીને રાણી પોતાના મહેલમાં તેડી લાવ્યાં છે. તેણે સોમવાર કીધો છે તેથી સવારની ભૂખી છે. અને તું ફૂલમતિ રાણીને ત્યાં કહી આવ તો કે તમારા જમાઇને આવે તેવા મોકલી દેજો.

(દાસીઓ જાય છે.)

વીર૦—સિદ્ધરાજ મહારાજને શ્રમ શું કામ આપો છો? એ ઘડી મોડાં.

જામો૦—ગાંડી, મહારાજ તો લોકના. માત્ર ધણી, ને તારા ફુઆજી થાય, તેને શ્રમ કેવો? શ્રમ લેશે તેમાં કોને સપાડું કરશે? વારૂ, તને હિંયાં રહેવું ગમે છે કે તારા બાપને ત્યાં?

વીર૦—જ્યાં તમારા ભત્રીજા હોય ત્યાં બધે ગમે.

જામો૦—તું પાટણમાં આવશે, ત્યારે મારો મહેલ જોશે. શું રળિયામણો છે જો?

વીર૦—તમારા મહેલમાં શું પૂછવું? તમારો નહિ હોય તો હોય પણ કોનો?

જામો૦—તેમાંથી હું તને શું મઝેના ઓરડા કહાડી આપીશ કે તને તેમાંથી બહાર નીકળવું નહિ ગમે. પણ મારા ભત્રીજાને આખો દહાડો બાંધી ન રાખતી; દહાડામાં એક બે વાર પણ મને મળવા દેજે.

વીર૦—તમે મોટાં થઇને એવું કહો છો ત્યાં હું શો ઉત્તર આપું ?

જામો૦—મોટાં પણ કોઈ દહાડો નાનાં હતાં કે નહિ ? એ કામજ એવું છે.

દાસી૦—(**આવીને**) મહારાજ પાસે જગદેવ બેઠેલા છે; અને મહારાજે કહ્યું કે આજે તો અમારી જોડેજ જમશે.

જામો૦—એ શી વાત ? કોઇ ભત્રીજાને આટલે વરસે એકદા બેસી જમવા તો દો કે નિરાંતે સુખદુઃખની વાતો કરિયે. પછી તમારે ગમે તો આખો દહાડો રાખી મૂકજો હું નહિ ના કહું (એની સ્ત્રી હા કહે તો.) જા, પાછી દોડ અને તેડ્યા વગર આવતી નહિ. (**દાસી જાય છે.**) મારા ભત્રીજા વિના મારાથી કેમ જમાય ?

વીર૦—તે નહિ આવે તો હુંતો જમવાનીજ નથી.

જામો૦—હું ક્યાં નથી સમજતી ? આપણે રજપૂતાણીમાંતો પતિવ્રતાની એ રીતજ છે કની. વારૂ, તારી ઉમર વીશ બાવીશ વરસની હશે ખરી ?

સુભાષ૦—નારે રાણીજી, કુંવરીની ઉમર તો સત્તરમાંએ કંઇ ઓછી છે.

જામો૦—પણ જોતાં તો મોટી દેખાય છે—જાણે સ્વામીનું સુખ બહુ જોયું હોય.

સુભાષ૦—એમ અમારી નાની આંખે તો દેખાતું નથી. એનો બાંધો મજબુત અને ઉઠાવ વત્તો છે ખરો, પણ મ્હોં હજી બાળક દેખાય છે.

વીર૦—સખી, તું શું કામ બોલે છે ? આપણે સાંભળ્યા કરવાનો જ વખત છે.

જામો૦—નારે, મારાં વહુજી. તમને બોલાવવા માટે તો ગાંડુ ઘેલું બોલું છું. પણ તને આવડી મોટી થવા દઇને તારા ભાઇએ કેમ પરણાવી?

વીર૦—એમાં એટલું આશ્ચર્ય શું પામો છો ? આપણામાં એ વાતની કાંઈ નવાઈ છે ?

જામો૦—ના, જરાએ નહિ. પણ ઉમરે આવ્યા પછી તારા મનમાં તું મુંઝાઇ તો હશે. સાચું બોલ; એ તો હોય. મારા કાળા ભત્રીજાને ભૂલી જાય એવું તો કાંઇ પહેલાં નથી થયું ? હવે આપણે એકલાં છઇયે, ફિકર નહિ, ત્હે પછી હું મ્હારૂં પણ બધું તને કહી દઇશ—અંતર રાખવાની નથી.

વીર૦ (ગુસ્સેથી) તમારી વાત તમે જાણો, હું કાંઇ જાણવા ઇચ્છતી નથી. પણ તમે મને વધારે કહેશો તો હું તમારી મર્જાદા રાખવાની નથી. મ્હેં તમને આવાં નહોતાં જાણ્યાં.

જામો૦—(હસે છે.) આહા ! આહા ! હુંતો તારી પરીક્ષા જોઉં છું. તારા જેવું રત્ન અમારા ઘરમાં આવ્યું તે પરીક્ષા વગર લેતાં કેમ વિશ્વાસ પડે ? હવે મારી સંપૂર્ણ ખાતરજમા થઇ કે તું જેવી રૂપનો ભંડાર છે તેવીજ ગુણનો પણ છે.

દાસી૦—(આવીને) મહારાજે તો કહ્યું કે જગદેવ તો જમ્યા, અને અમે વાતમાં બેઠા છઇયે તેમાંથી એમને છોડવા મને ગમતા નથી. રાત્રે સુતી વેળા આવશે.

જામો૦—(ઘણા ગુસ્સાથી) રાંડ ! મ્હેં તને શું કહ્યું હતું ? મહારાજ કોણ થાય છે ? હા કહે કે ના કહે, પણ સાથે પકડીને લાવવો હતો. આ બાપડીનું કુમળું કાળજું બળે છે.

દાસી૦—રાણીજી, દાસી માણસથી કેટલું બોલાય ? અને વળી મ્હેં વિચાર્યું કે તમારા ભત્રીજા ઉપર મહારાજનું આટલું હેત થાય છે તે કામનુંજ છે.

જામો૦—હા, એ વાત ખરી. હું ગમે તેટલું કહું પણ મહારાજની પ્રીતિ જોઇયે. ઉઠ, ત્યારે વહુ એ જમ્યો, હવે જમવામાં કંઇ ચિંતા નહિ.

વીર૦—તે ખરૂં, પણ હું તો જમવાની નહિ. તમે તમારે જમો.

જામો૦—તારા કરતાં બે વરસે મોટી છું તેથી કાંઇ તો વત્તું સમજતી હઇશ.

વીર૦—તે ના કેમ કહેવાય ? પણ કુળ કુળની રીત જુદી હોય છે.

જામો૦—એટલે ? તારા મનમાં શું તારા બાપનું કુળ અમારા કરતાં વધ્યું કે ? જગદેવ જો સાંભળશે તો તને ચીરી નાંખશે. સ્વામીના

જમ્યા પછી જમવાની કયા શાસ્ત્રમાં ના પાડી છે? બાળપણમાંથી ભૂખે મરવું છે? અમને આવી રૂડી કન્યા ફરીથી મળવાની નથી.

વીર૦—આગ્રહ અમથો કરશો મા. મ્હેં તો જોડે જમાડીને જમવાનો નીમ લીધો છે.

જામો૦—ત્યારે તેના દિલમાં દાઝ નહિ હોય? ખાઈ પીને તડાકા મારવા બેઠો, પણ તું ભૂખી છે કે તરસી છે તેનો ભાવ પૂછે છે? અરે! પુરૂષ ઉપર આપણે જેટલું હેત રાખીયે તે પાણીના રેલાની પેઠે ધસડાઈ જાય છે. થાય તેવાં થઇયે. તેનું હેત નહિ દેખીયે, તો નીમ કેવાં અને પતિવ્રત કેવાં? આપણી મરજીમાં આવે તેમ કરીયે.

વીર૦—વ્રતતો કેમ તૂટે? એક વારે તે ચૂકે માટે આપણે પતિત થવું કે આપણું વ્રત પાળીને તેને શરમાવી ઠેકાણે લાવવો? તમે, મારા સમ, જમો.

જામો૦—તું ખરેખરી સાધવી છે. ફોઇજી થઇને હવે મારાથી આગ્રહ વધારે કેમ થાય? વ્રત તોડ એમ કહું તો જીભ નહિ કાપવી પડે? પણ કાંઈ નહિ. ધીરજ રાખ. હમણાં પત્ર લખી જગદેવને સમજાવી તેડાવું છું. મહારાજ તો શું જાણે, પણ ગાંડો ચોટી રહ્યો છે તેણે તો પોતાની સ્ત્રીની ફિકર રાખવી. નિરાંતે હવે તમે બંને આ પેલા બધા ઓરડામાં ફરો ને જુઓ. પેલા તાળાવાળા ઓરડાને છેડતા નહિ. એમાં કંઈ ઝપટનો વહેમ છે તેથી તાળું દઈ મૂક્યું છે. ગભરાશો બભરાશો નહિ.

(**જામોતી જાય છે.**)

વીર૦—હે સખી, આપણે મહા પીડામાં પડયાં. શું કરવું સૂઝતું નથી.

સુભાષ૦—ખરેખર, સવારનાં ભૂખે મરિયે છિયે ને કોણ જાણે ક્યારે અન્ન ભેગાં થઇશું?

વીર૦—હું તે વાત નથી કરતી. એક દહાડો ભૂખ્યાં રહેવું એમાં કંઇ દમ નથી. પણ આ રાણીજી મને કાંઈ સારૂં માણસ લાગતાં નથી. એની વાતો સાંભળી કેની? એની સાથે મારે બનવાનું નથી. એની સોબતમાં રહેવું એ મને સારૂં લાગતું નથી.

સુભાષ૦—કુંવરી, એ તો મહારાજની રાણી જો. છાકેલાં તો હોય.

વીર૦—અહંકાર રાખે, થોડું બોલે, હસે નહિ, આપણને તુચ્છ ગણે—એમ કદાપિ કરે, તો ઠીક છે. એમ કહેવાય કે પૃથ્વીપતિની રાણી

અહંકાર રાખેજતો; રાખવો તો બાકી ન જોઇયે. ખરૂં પૂછો તો એ કોણ છે તેની પણ મને ભ્રાંતિ પડે છે.

સુભાષ૦—એમાં ભ્રાંતિ શેની? રાણીજી શિવાય બીજું કોણ હોવાનું હતું?

વીર૦—બીજું તે કોણ હોય? પણ એની વાતો સાંભળીને મને કંટાળો ઉપજે છે. સે કોઇ ખરી રજપૂતાણી હોય તો કરે નહિ. કાંઇ સમજાતું નથી.

સુભાષ૦—સમજવાનું શું છે? આવા મોટા મહારાજની માનીતી રાણી, એટલે તેના લાડથી છાકી ગયલી. મને કોણ કહેનાર છે, એના મનમાં એવું, ને વાત પણ ખરીજ તો. એના ઉપર ઘણું હેત, તેથી જો કોઈ એની ચાડી કરવા જાય તો તેનુંજ માથું જાય. ત્યારે એવું કહેવા કોણ બેશી રહ્યું છે? વળી મહારાજ તો દિગ્વિજય કરવા દેશોદેશ ફરતા તેથી એ એની મરજીમાં આવે તેમ કરે.

વીર૦—(**ઉદાસીથી**) એમ સિંહના ઘરમાં હોય તો નહિ—પછી પરમેશ્વર જાણે.

સુભાષ૦—આ પેલા ઓરડામાં કોણ ઠોકે છે? કૌતક છે ખરૂં.

(મના કરેલા ઓરડામાં ઠાકાઠોક સંભળાય છે.)

વીર૦—કાંઇ બિલાડું બિલાડું ભરાયું હશે. ભૂત પ્રેત હોય તો બધાં રહે પણ ખરાં?

સુભાષ૦—રાણીજીજ કહેતાં હતાં કેની? ત્યારે જાતે રહે છે કેમ? એ વાત પણ ખરી અરે! કાળીને ભોગ બોગ આપવાનો આપણને પકડી નહિ લાવ્યાં હોય? એવું ઘણે ઠેકાણે થયેલું છે.

વીર૦—જા જા, અંબા તો આપણી ઇષ્ટદેવ્યા છે.

સુભાષ૦—અરે! પણ આ અંબા ક્યાં છે? આ તો પાપણી રાક્ષસી કાળી—અરે—કાળી!

વીર૦—દેવીને એમ ન કહિયે. અંબા ને કાળીમાં કંઇ ફેર નથી. એક રૂપ જુદાં એટલુંજ. ને સ્ત્રીનો ભોગ કાળીને કયાં અપાય છે? કોઇ આપે છે તે તો પુરૂષનો.

સુભાષ૦—ત્યારે કાળિકા દયાળુ ખરી. પુરૂષ તો યુદ્ધમાં ઘણાએ મરે છે તેમાં એક વત્તો.

વીર૦—સાંભળ, સાંભળ ! પેલા ઓરડામાં કોઈ બોલે છે.

(ઓરડામાંથી નીચે પ્રમાણે સંભળાય છે.)

(સાખી)

પ્રીતિ દુઃખ છે દોહ્યલું, અબળે કેમ ખમાય ?
જીદ્દી જમવત જીવડા ! જા ! જાગે તું કાંય ?
પહેલાં સ્ત્રી સ્નેહ દવ વિષે, બળતી વિનતિ કરેય ?
સુણી નહિ પ્રીતનીર નર સિંચે, ક્રોધે શાપતી તેહ.
[1]અષ્ટાવક્રાદિ રૂષી, કૃષ્ણસખાદિ[2] ભૂપ;
તપમાં પણ કરી અવગણા, તેથી પડયા દુઃખ કૂપ.
પ્રીત પીડિત પાસે ખરે, જોઇએ એવો[3] ઉપાય;
નથી માટે મને એ દમે, જઈ કહેવાય ન રાય.

સુભાષ૦—હવે કંઇ ભૂતમાં શક છે ? કોઇ ધણી ધણી કરતી ચૂડેલ થઇ હશે.

વીર૦—ધણી ધણી કરતી મરે તે તો સદ્‌ગતિને પ્હોંચે, ચૂડેલ થતી નહિ હોય તો. **(પાછો અવાજ સંભળાય છે.)**

હા તે શક્તિ શાપની, તોપણ કરત હું શુંજ ?
દુઃખી જો જરી તો હું ધણી, તેને કેમ શાપુંજ ?

સુભાષ૦—જુઓ ! એ ખાવાની શાપવાની વાત કહે છે. હવે તો નાસ ! મરીશું !

વીર૦—ખાવાની વાત તો નથી. પ્રીતિ વિલાપ છે. મોટા રાજાના ઘરની વાત જાણે છે ? કોણ જાણે રાણીજીએ કોઇ બીજી રૂપવંતી રાણીને ભયથી કેદ રાખી હશે.

(પાછો અવાજ સંભળાય છે.)

જાણી જોર જો એ કદી, બાહે તો તો ઠીક;
બાકી થાય શું મૂજથી ? નહિ દેવાયજ શીખ.

---

૧ આઠ ઠેકાણેથી વાંકો. એ નામનો ઋષિ વિરહણી અપ્સરાના શાપથી એવો કદરૂપો થઇ ગયો હતો. ૨ અર્જુન એ પણ એવાજ કારણથી નપુસંક થઈ ગયો હતો. ૩ ન માને, તો શિક્ષા કરવાનો ઉપાય.

વેરી જ્યારે નાવલો[1], વેરી રતિપતિ[2] લાંઠ,
વેરી સઘળાં વેરોં જીવ, વેરી જણુતી રાંડ.
રાંડે બળતાં માંહિ ઘી હોમ્યું—હિતકર માત!
લાવી કે શૉક લાવશે, ધિક ધિક ગણિકા જાત!

સુભાષ૦—તમે કહો છો તેમજ છે. કોઇ બિચારીને વિયોગ પડાવી હિંયાં ઘાલી મૂકી છે.

વીર૦—એમાં કાંઇ મહા છળભેદ થઇ ચૂક્યો છે; શક નહિ, આપણે એની ખબર કહાડવી જોઇયે. એ કોઇ મહાદુઃખિણી છે, અને મને વધારે ભ્રાંતિ પડેછે કે આપણને તેડી લાવનારી ખરી રાણીજી નથી.

સુભાષ૦—મારી પાસે આપણો કુંચીનો ઝુમખો રહી ગયો છે તે બહુ સારૂં થયું. ઉઘાડી જોઇએ. અરે! પણ રાખો! કોણ જાણે કોઇ ભૂત તો છળ કરીને આપણને પોતાની પાસે તેડતું તો નથી?

(એ કહ્યું ન ગણકારતાં વીરમતી તાળું ઉઘાડી માંહે જુએ છે તો સુભગા સાંકળે બાંધેલી પડી પડી રડયા કરે છે.)

સુભ૦—તું કોણ છે? તારા પ્રીતમની સાથે રંગભોગ કરવા આવી છે તે કર. મને તારૂં મ્હોં શું કામ બતાવે છે!

મંદાક્રાંતા વૃત્ત.

સંયોગિણી! હસીં કર મજા, રોઉ વિયોગિણીરે,
ચોળે ભાળે[1] નિત અરગજા[2], ભસ્મ હુંતો ધણીરે.
નાહે સ્નેહે પરિમળ જળે, હું ઊન્હાં આંસુ નીરે,
જાગે રાત્રે સરસ રસમાં, હુંય શૈયા[3] સુનીરે!
“ મ્હેલો મ્હેલો પિયુજી ” વદતી (કાલી વ્હાલે બની તું)
“ મેળો મેળો[4] ” ભણતી રડતી, વજ્ર જીવું હજી હું!
ચાલે મ્હાલે લથડીપડતી, હું ઢળું રેય! તેમઃ—
જાણે શોકે ફરક સરવે, તો ન તું ધર્મ[5] કેમ?

---

૧ પ્રીતમ, ધણી. ૨ કામદેવ.

૧. કપાળે. ૨ એક જાતનો સુગંધીમાન ભુકો. ૩ બીછાનું. ૪ મેલાપ. ૫ ધર્મ રાજા, જમ, મોતનો દેવ.

વીર૦—બાઈ, તું કોણ છે? કહે તો ખરી, માણસ છે કે શંખિની છે, કે ઇંદ્રની અપ્સરા છે? રૂપે તો તેવી દેખાય છે.

સુભ૦— **(સાખી)**

રૂપે લાજ લગાડની, મા કર રૂપની વાત;
રૂપે પ્રીતમ ન રાચિયો, તો કુબડી સાક્ષાત.
મુખડાં નિરખી ઝળકતી, ફીકલિયો કિકલાય;
તેથી અમી જે ચિત ઠરે, તે નહિ પામિ હું કાંય.

વીર૦—હું બીરજરાજની બ્હેન લાગું, વગર પૂછે કહું છું; હવે તારૂં નામ કહે.

સુભ૦—હેં! તું રાજારાજની કુંવરી છે? ત્યારે તું હિંયાં ક્યાંથી? વારૂ તારા સ્વામીનું નામ શું?

વીર૦—ઊદયાદિત રાજાના કુંવર સાથે પરણી છું. ઘેલી તેનું નામ પૂછે છે તે કહેવાય?

સુભ૦—

લેવું તો પતિનુંજ જે, પૂજ્ય હૃદય રમનાર;
કે બીજું ભગવંતનું, અન્ય વૃથા ઉચ્ચાર.

વીર૦—(**શરમાતી શરમાતી**) જગદેવ.

સુભ૦—જગદેવ! ત્યારે તું લાલરાજ સાથે પરણવાની હતી તે? તુંજ તે! જોઊં કેટલી રૂપાળી છે? આજનો આજ તારો ઘાટ ઘડયો કે? હે રજપૂતાણી! તને આ મકાનમાં ડગલું મૂકતાં શરમ નહિ આવી? જાણતી નથી કે આમાં કોણ ઉતર્યું છે?

વીર૦—(**કેવળ ભયભીત થઇને**) હેં! હેં! આ કોનું ઘર છે? હેં! હેં!! કોનું છે? કહેની?

સુભ૦—શું આ ચાડું જોઈને, મોહિ થયો તલ્લીન?
શું આ કુટડી કારણે, તરછોડી મુકી મીન?
સાચે મદન તો અંધ છે, વાવ્યું તેવું લણેછ;
ઝેરી [1]પરદુઃખકર ગરમ, ચંપો કર ધારેછ.

---

૧ કામદેવ બીજાને દુઃખ દેવાને માટે ગરમ ચંપાના ફુલનું તીર હાથમાં રાખે છે તેની ગરમીથી પોતેજ આંધળો થયો છે. વાવે તેવું લણે!

ચંપેલી શિર મ્હેલી હું, ઘેલી હરખતી મંન;
[૨]તેણે પોતા જેવીરે? કરી મુકી મને તદંન.

વીર૦—(**ધસીને હાથ પકડી**) બોલ! આ કોનું ઘર છે? કહે છે કે નહિ?

સુભ૦—જાણી જોઇને આવી છે ને મને પૂછે છે શું? ઘેર પાછી જાય ત્યારે સ્વામિ સાથે એવો ઢોંગ કરજે કે તે દબી જાય, અને ફરીથી પાછી આવવા દે. મ્હારા આગળથી તારૂં મ્હોં બાળ.

વીર૦—બહેન, હું તને પગે લાગું, મને સાચું કહે, હું તો રાણીજીનું ઘર જાણી આવી છું.

સુભ૦—ઓ! એટલે લગી કપટ ચલાવ્યું છે કે! પૂછે છે શું? આ ગણિકાનું ઘર છે.

વીર૦—(**ઘણુંજ આશ્ચર્ય પામી**) ગણિકાનું ઘર! ગણિકાનું ઘર! (**માથું કુટે છે**) હાય! હાય! મને છેતરીને તે લાવી. હવે મ્હારૂં શું થશે? એ લાવી શું કામ હશે?

સુભ૦—અરે! ખરી અજ્ઞાન દેખું! પોતાના જેવી તને કરવા લાવી છે! બીજું શું કામ!

વીર૦—હું હિંયાં રહેનાર નથી—જોઉં મને કોણ અટકાવે છે—ગમે તેટલા વચમાં આવશે તોપણ હું ડરવાની નથી.

સુભ૦—ક્યાં જવાની હતી? મારી પેઠે તને પણ કેદ કીધી હશે. આગળ બારણાં લોઢાનાં છે; ને બુમ પાડશે તો કોણ સાંભળવાનું હતું? આ ઘર કેવું મોટું છે તેતો તું આવી તે વખતે જોયું હશે. આ ઓરડાની આસપાસ ફરતા પાંચ ઓરડા છે, ત્યાર પછી તો એ ઘરની વાડી છે. ઘરનાં માણસ તો બધાં એને વશ હોય એમાં શી નવાઇ?

વીર૦—(**રડતી રડતી**) અરે ભગવાન! ત્યારે મારી શી વલે? હે પ્રભુ! તું મારી વહારે ધાજે. હાય! હાય! મારા બીરજ ભાઇ, તને ખબર છે કે તારી બહેન આજે ગણિકાના હાથમાં પડી છે! અરે!

---

૨ એમ કહેવાય છે કે એ ફુલને ભમરો જે તેનો પ્રીતમ તે કદી

મારા સ્વામિજી! દોડતા આવજો, તમારી સ્ત્રીની દુષ્ટ આબરૂ લેવા બેઠા છે—અરે! તમે મને વાઘના મ્હોમાંથી શું કામ મૂકાવી? આ દહાડાને સારૂ? અરે પૂર્વજો! ઉપર રહ્યા મ્હોં શું સંતાડો છો? આવો તમારી દિકરીની લજ્જા રાખવા, નહિ તો તમારા કુળને કાળાશ લાગશે! હે સૂર્ય! તું આજે શું પ્રકાશે છે? હે ધરતી માતા! તું કાં રસાતળ બેસતી નથી કે મરીને પણ છુટું! અરે! શિવ! શિવ! મારી કોઇ સહાય કરે એવું નથી. શિવ! શિવ! શો કાળ આવ્યો છે! હાય! હાય! (**એમ કહી છાતીફાટ રોતી મૂર્છા ખાઈ નીચે પડે છે.**)

પ્રવેશ ૨ જો.

(**સ્થળ**—સિદ્ધરાજ મહારાજનો મહેલ.)

સિદ્ધ૦—સાંજનાં ચોઘડીયાં વાગ્યાં! જોઉં હવે એ કહી ગયો છે તેનું કેમ છે. મને નથી ભરોંસો કે એમ થાય. ભવિષ્યની વાત કોને ખબર છે? એતો મને ઠગવાની યુક્તિ. તોપણ એટલી હિંમત કેમ ચાલી? રાખ! રાખ! (**કહ્યા પ્રમાણે અવાજ સાંભળી આશ્ચર્ય પામે છે**) અરે! એતો વિસ્મય સરખી વાત છે! કહ્યું તે પ્રમાણે થયુંને! પણ આ તો રૂદનમાત્ર સંભળાય છે. ગીતો કહ્યાં છે તે નહિ સાંભળું ત્યાંલગી અરધી એંધાણી હું કાંઇ માનવાનો નથી. ઘણાએ ધર્મગુરૂને ફીકાં મ્હોં કરી પાછા મોકલ્યા છે. અલ્યા સંભળાય છે ખરૂં! (**કાન દઇ સાંભળે છે.**) હવે કંઈ શક આણવા જેવું નથી. ત્યારે મ્હારૂં આયુષ્ય આવી પહોંચ્યું! એક જો માળવદેશ જીતી લીધો હોત તો મારો દિગ્વિજય પૂરો થાત, અને પછી હું શોક કરત નહિ. અરે પરમેશ્વર! મ્હારૂં નામ વધારે–અરે રાખે–એવો પણ પુત્ર નથી. પેલો કુમારપાળ મ્હારૂં સિંહાસન અપવિત્ર કરશે એ દુઃખે હું સ્વર્ગમાં પણ સુખી થવાનો નથી. શું દૈવયોગ છે કે પેલા પરાક્રમહીન વિલાસી ભોજને કાળિદાસ સરખો કવિ મળ્યો છે, અને મ્હારૂં નામ અમર રાખે એવો, હું ગમે તેટલું કરૂં છું પણ, મને મળતો નથી. ધિક્! સિદ્ધરાજ, તું શોક કેમ કરે છે? તને તે શોભતો નથી. કોણે કહ્યું કે એમ થશે? કાગ બેસનાર અને ઝાડ પડનાર એમ હોય. આ મોટું

શહેર છે તેમાં કોઇ રડે પણ ખરૂં, અને કોઇ હસે પણ ખરૂં. એમા શું આશ્ચર્ય સરખું છે? જોઊં આગળ તપાસતો કરૂં એ શું છે? અરે! હેઠે દેવડીપર કોણ છે? (બુમ પાડીને કહે છે એટલે જગદેવ હાજર થાય છે)

જગ૦—હું છું. મહારાજની કંઈ આજ્ઞા છે?

સિદ્ધ૦—(વેશ બદલેલો છે તેથી જગદેવ ઓળખતો નથી) ભાઇ, તમારૂં નામ શું?

જગ૦—મારૂં નામ જગદેવ પરમાર.

સિદ્ધ૦—આજે મહારાજે સેવામાં રાખ્યા તેજ કે બીજા?

જગ૦—હા, હું તેજ.

સિદ્ધ૦—ત્યારે સિદ્ધરાજ મહારાજે તમારાપર એવો હુકમ મોકલ્યો છે કે આ રૂદન ક્યાં થાય છે અને આ ગીતો ક્યાં ગવાય છે તેની ખબર કહાડી લાવવી.

જગ૦—મહારાજને કહેવું કે હમણાં ઘડીમાં ખબર લઇને આવ્યો. (જાય છે)

સિદ્ધ૦—હેઠે જે બેઠા હોય તે સઘળાને મોકલજો. (જગદેવ ચાર પાંચ સુબેદારને મોકલે છે.)

૧ લો સુબે૦—કેમ અલ્યા કોણ બોલાવે છે? રંગમાં બેઠાત ત્યાંથી ઊઠાડયા.

સિદ્ધ૦—આ પેલા કોઈ રડે છે તે તમે સાંભળો છો?

૨ જો સુબે૦—અમે રડવાની વાત સાંભળવા નથી આવ્યા.

૩ જો સુબે૦—તું એવો મોટો કોણ છે કે અમને વાત કરવ ઉપર બોલાવ્યા.

૪ થો સુબે૦—આપણે જાણ્યું કે મહારાજ બોલાવતા હશે ચલો પાછા.

સિદ્ધ૦—અરે સુભટો, મારા જેવા ગરીબ સેવક ઉપર રીસ ક કરો છો? મારે શું, હુંતો ચિઠ્ઠીનો ચાકર.

૨ જો સુબે૦—ત્યારે કહાવ્યું હોય તે કહેને. વાત કરવાને તારે બરાબરીના બીજા મરી ગયા છે કે શું?

સિદ્ધ૦—ભૂલ્યો હું, પરાક્રમી પુરૂષો, તમારે વડે તો મહારાજનું રાજ છે.

૩ જો સુબે૦—અલબત્તજ તો. રણને મોખરે તો અમને કહાડે છે, ને જશ પોતે લે છે.

સિદ્ધ૦—મારી પુરી ખાત્રી છે કે, તમે રણને મોખરે પોતાની મેળેજ આનંદે જતા હશો. પરાક્રમી પુરૂષનાં મ્હોં કંઈ છાનાં રહે છે?

૪ થો સુબે૦—અલ્યા, તું તો બહુ વાતુડો દેખું. તારા બોલવાનો અંતજ નથી આવતો.

સિદ્ધ૦—અપરાધ ક્ષમા કરજો. મહારાજને એમ કહેતા નહિ હો, નહિ તો હું માર્યો જઇશ.

૧ લો સુબે૦—નકામી માથાકૂટ કર્યા કરશે તો કહેવુંએ પડશે, પણ જા, નહિ કહિયે.

સિદ્ધ૦—મહારાજે તમને એવી આજ્ઞા કીધી છે કે આ કોણ રડે છે અને આ કોણ ગીતો ગાય છે તેની તપાસ કરી ખબર લાવવી.

૩ જો સુબે૦—અને પેલા આજકાલના રજપૂતને શું કામ સોંપ્યું?

સિદ્ધ૦—તેને પણ કંઇ વાત કહેવા બોલાવ્યોતો હતો.

૧ લો સુબે૦—ભાઇઓ, એ સાદ ક્યાં સંભળાય છે તે જાણ્યું? સ્મશાન તરફ જણાય છે.

સિદ્ધ૦—હા, મને એમજ લાગે છે.

૧ લો સુબે૦—તને શેણે નહિ લાગે? આવી ભયંકર રાત્રે ઘરમાં સુઇ રહેવાનું મળે છે તે!

૨ જો સુબે૦—જગદેવને વાત કહેવા બોલાવ્યો ને આપણને મરવા મોકલે છે.

૩ જો સુબે૦—સૂરજ ઉગે ને આપણને બે હજાર મહોર મળતી નથી તો! એતો પેલાના કપાળમાં દાંડે છે. મોકલવો હોય તો તેને મોકલે. અમે કાંઇ મરવા જતા નથી.

બધા સુબે૦—મરવાને માટે અમે કે? મોકલે એના જગદેવને.

સિદ્ધ૦—ત્યારે હું જઇને એમ કહું? મ્હોડે ના નહિ કહિયે.

૧ લો સુબે૦—ઉભો રહે, ઉભો રહે, પણ અલ્યા તું પક્કો દેખું.

બધા સુબે૦—જા કહે કે અમે બધા જઇયે છઇયે.

૪ થા સુબે૦—કેમ અલ્યા, એકાદ પ્યાલો મદિરા લેશે ?

(**પ્યાલો ભરીને આપે છે.**)

૧ લો સુબે૦—હા, લેતો ખરો. એની મઝા જૂદીજ છે. અમે ના કહી તે કહેતો નહિ હો. લે, લે, જોતો ખરો.

સિદ્ધ૦—મારે બીજાને કહેવાનું શું કામ છે ? સેવાની સઘળી રીત સમજુ છું. કહેનારની તો જીભ, અને કરનારના તો પગ. એ બંનેને ક્યાં લગી બને ?

૨ જો સુબે૦—અલ્યા તું તો સમજૂક જણાય છે. વારૂ, આટલી મદિરા લે. ચઢવાની નથી. ડરે છે શું કામ ?

સિદ્ધ૦—તમારી ઘણી કૃપા થઈ, પણ મારે એ કેમ બોજે ? હમણાં મારે બીજે કામે જવું છે, તેમાં ચૂક પડે તો મહારાજ કોપે નહિ ભરાય ? (**ઉપર જાય છે.**)

૧ લો સુબે૦—એ નીચ જાતનાની મદિરા પચાવવાની શી ગતિ ? ને સમજે પણ શું !

૨ જો સુબે૦—કેમ વારૂ, આપણે કોઇને જવું તો નથી કની ?

બીજા બધા૦—(**હસીને**) તો ! ગયા વગર કેમ ચાલવાનું ? તું આગળ ચાલતો થા.

૨ જો સુબે૦—ચાલો ત્યારે હેંડ. મદિરા આપણી વાટ જુએ છે.

૧ લો સુબે૦—ચલો. પણ આપણે એવી યુક્તિ કરવી કે ઉપરથી મહારાજ જાણે કે ગયા. (**બુમ પાડે છે**) હે સરદાર ! હે સરદાર ! ઘોડો તૈયાર છે, પગે શિદ જાઓ છો.

૨ જો સુબે૦—રહેવા દે, રહેવા દે, હમણાં તાકીદનું કામ છે.

૪ થા સુબે૦—અરે સરદાર, કટાર રહી ગઈ તે તો લેતા જાઓ.

૩ જો સુબે૦—અરે ઓ ! અરે ઓ ! અરે સરદાર, એકલા નહિ જાઓ. હું હથિયાર લઇને આવું છું.

૧ લો સુબે૦—તું શું કરવાનો હતો ? અમને ભય શો છે ! (**બધા હેઠે જાય છે.**)

સિદ્ધ૦—(**પાછો આવીને**) એ લોકની મૂર્ખાઈ સાંભળવામાં મ્હેં મારો અમૂલ્ય વખત ગુમાવ્યો. પણ એની ચર્ચા જોવાનું મન થયું તે રહ્યું નહિ.

એમ ગુપ્ત રીતે વાત શોધી કહાડી કેવાં કેવાં મ્હેં મોટાં કામ કીધાં છે! એમ કર્યા વગર રાજ નીભે નહિ. રાજ કેવું! કાલે સઘળું મૂકીને જવું છે. હું ત્યાં જાઊં પછી બધી ખાતરી થાય. એ કામમાં કોઇના જોયાથી મ્હારૂં મન માનનાર નથી. ભ્રાંતિમાં સદા રહેવું તેના કરતાં મરીને પણ નિશ્ચય કરવો સારો. જગદેવ તો ગયો હશે. આ બાયલાઓ જગદેવની ઇર્ષા કરતા હતા. એવા માણસોને એક બદામ આપવી ઘટતી નથી.

પ્રવેશ ૩ જો.

(સ્થલ—જામોતીનું મકાન.)

સુભાષ૦—અરે! મારી વહાલી સખી, તું આટલો શોક ન કર. હિંમત પકડ.

વીર૦—અરે! દુષ્ટ! તું આવા સંકટમાં શોક ન કરવાનું કહે છે તેથી મારી છાતી વધારે ભરાઈ આવી છે. ને હિંમત તો શી આશાપર પકડું! ચારે તરફથી આપણે ઘેરાઈ ગયાં છઇયે. રાંડે પોતાની દિકરીને કેદ કીધી છે, તેમ આપણે પણ આ ઓરડામાં વાત કરવા રહ્યાં કે કરી ગઈ.

સુભાષ૦—આપણો કંઈ પણ ઇલાજ ચાલે એવું નથી, તેથીજ હું કહું છું કે જેટલો શોક કરશો તે નકામો. સુમારે બે પહોર થયાં તમારી આંખમાંથી આંસુની ધારા ખાંડી થઈ નથી, તે જોઇને મારો જીવ બળી જાય છે. નસીબ ઉપર હાથ મુકી બેસી રહો. હવે તો–તેની આગળ કોઇ ડાહ્યું નથી.

વીર૦—એમ કેમ થાય? ઘડી એકમાં મારો શત્રુ આવશે, તે વખતે મારી અબળાની શી અવસ્થા? હાય! હાય! એ વિચાર કરૂં છું ત્યારે મારા મનમાં અને શરીરમાં જે વેદના ઉઠે છે તે તું શી રીતે સમજે? મારો જીવ એકદમ ડહોવાઈ જાય છે.

સુભાષ૦—હવે મારે તમને સાચે સાચો મારો અભિપ્રાય કહેવો જોઇયે. આ સમય 'હા કુંવરી, હા કુંવરી' કરવાનો નથી. તમે નથી સમજતાં કે જગતમાં તમારી આબરૂના કાંકરા થવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે? તમારા

ભાઇ બાપને અને સ્વામિને પછી મ્હોં બતાવવાનું કાંઈ રહેવાનું કે? સંસાર છોડી વનમાં ગયા શિવાય બીજો તેમનો છૂટકો છે?

વીર૦—એ સઘળું મને સંભારીને વધારે દુઃખી કાં કરે છે? એ દુઃખેજ હું ગાભરી થઈ ગઈ છું, ને પરમેશ્વર પાસે મરણ માગું છું કે એ સંકટમાંથી છુટું.

સુભાષ૦—મરણ તો કંઇ પરમેશ્વર માગ્યું આપવાનો નથી, અને તમે આ હો હા કરો છો તેથી શું તમારી આબરૂ રહેવાની કે? ઉલટા લોક નહિ જાણતા હશે તે પણ જાણશે. હો હા કરીને (એમ થવાનું તો નથીજ તોપણ) શુદ્ધ નિકળ્યાં, તોએ લોક માનવાના કે? જાઓ! જાઓ! એવી નાદાની છોડી દો.

વીર૦—પણ હો હા કર્યા વગર હું છુટું કેમ તે મને બતાવ.

સુભાષ૦—ધીરજ રાખી કર્મને તાબે થાઓ. જે થાય તે સહન કરો, અને તમારો આગ્રહ છોડી દો. આબરૂ રાખવી હોય તો એ ગોલાને અટકાવો નહિ

વીર૦—(**ગુસ્સાથી**) આવી શિખામણ આપવા સારૂ પાપિણી મારી સાથે (સુલક્ષણાને ન લીધી તોપણ) રહીને આવી કે? શું કરૂં જે આજ પરવશ પડી છું, બાકી તારી જીભ કાપીને ઘરમાંથી કહાડી મૂક્યા વગર રહું નહિ. અજ્ઞાન! મારી આબરૂ તો ખરેખરી હાથે કરીને ખોઈ, પછી જગત સાધવી કહે તે શું વળ્યું? ઉલટું એવાં જૂઠાં વખાણ સાંભળીને મારે લાજીને તત્ક્ષણ મરવું પડે. તારો ધર્મ તો લોકલજ્જાનો દેખું.

(**લલિત છંદ.**)

જગતલાજનો માત્ર ભે ધરે, મન વિશેજ વેસ્યાજ તે ખરે!
તુજ પડે કદી તે ચળે અરે! સતી કહાવતી કાં ન તે મરે?
થયું શું જક્તમાં લાજ જાય તો? થયું શું ફુઁર કાર્મો* રીસાય તો?
થયું શું દેહ પાડવો પડે? થયું શું નર્ક ભે મસ્તકે ચઢે?
થયું શું કોટિધા હોય આપદા? થયું શું નિંદે બ્રહ્માંડ જો કદા?
અરર! હું શું રે! હું ભુડું કરૂં? નહિજ;—એ વિના કોથી ના ડરૂં.

---

*દમયંતી સતીને દામોદેવને દુભાવવા પડયા હતા.

સુભાષ૦—એ વાત બધી યથાર્થ છે પણ તમારા **એકલાંનું શું** ચાલવાનું હતું?

વીર૦—પેલી **સુભગાની પાસેથી સમજાવીને આ કટાર કઢાવી લાવી છું તે શે કામ આવવાની છે?**

સુભાષ૦—પણ તેણે તમને વિનવી વિનવીને શું કહ્યું છે તે ખબર છે? તે જો એમ જાણત કે લાલરાજને મારવાને માગો છો તો કદી પણ આપત કે?

વીર૦—પણ તેણે બીજું શું કહ્યું તું? તે સાંભળી ત્હારૂં મ્હોં નીચું ઘાલ. જાતે ગણિકા છતાં પણ મને વ્રતભંગ ન કરવાનો કેવો સરસ બોધ કીધો!

સુભાષ૦—તમારી પાસે તરવાર આવી તો શું થયું? પુરૂષ આગળ તમારા શા ભાર છે? એ તો જરા વિચારો. છેક નાદાની ના કરો.

વીર૦—તેના આગળ કેટલું ચાલશે તે તો તે સમે કહેવાય. સત્યનો બેલી પરમેશ્વર છે. નહિ ચાલ્યું તો પોતાના પેટમાં ઘોચતાં વાર છે?

સુભાષ૦—વિચાર કરો એ હાથ કેમ ઉપડે? પેટમાં મારવું કંઈ સહેલ છે?

વીર૦—આબરૂ જાય તે કરતાં બધું સહેલું અને થોડું દુઃખકારક છે. પણ જીવીનેએ શું કરવું છે? ત્યારે આબરૂભેર મરીયે તેજ સારૂંની.

સુભાષ૦—તમારા હાથમાંથી કટાર છીનવી લેતાં વાર છે? તે મરવા કેમ દેશે?

વીર૦—તું મને હિંમત આપ્યાને બદલે બીવડાવવાનીજ શંકા શોધી કહાડ્યાં કરે છે! ધિક્કાર છે તારી બુદ્ધિને!

સુભાષ૦—કોઈ પોતાની મેળે આત્મઘાત કરતું હોય તેને ન મરવા દેવું એનું નામજ હિંમત આપવી. આત્મઘાતનો કેટલો દોષ છે તે જાણો છો?

વીર૦—હું દોષને નથી ઓળખતી. મારી સાત પેઢીનું અને મ્હારૂં નામ જાય છે તેજ મારા અંતઃકરણમાં હરઘડી સાલ્યાં કરે છે! અરે! એમ થાય તો મારા પરાક્રમી સ્વામિનું મ્હોં કેવું દુઃખી થાય, અને તેના પેટમાં **શી વેદના મરતા સુધી થયા કરે તે તું જાણે છે?**

સુભાષ૦—એ સઘળું તમે હો હો કરીને જાણુ કરશો તો થશે, બાકી કંઇ હરકત નથી.

વીર૦—હું મારા ધર્મથી રહીશ, તોપણ બીજાને વિશ્વાસ નહિ પડે, તો તેની વધારે ફિકર રાખતી નથી;—પછી તે મારો સ્વામિ હો—ભાઈ હો—બાપ હો—કે ગમે તે હો! શોક કંઈ તો થશે, પણ ત્યારે દૈવને દોષ દેવાનો અવકાશ છે. પણ હું જાણી જોઇને મારા પ્રાણથી વહાલા જે સ્વામિ અને ભાઈ બાપ તેના મ્હોં ઉપર મેશ ચોપડવાની નથી.

સુભાષ૦—એ બધા જૂઠા માનની વાત છે. જક્તમાં જન્મીને શું લઈ જવું છે? જેટલા દહાડા વિધાતાએ સુખ નિર્માણ કર્યું હોય તેટલા દહાડા ભોગવીને મરવું તો છેજ તો. અરે! તું જાણે છે કે આયુષ્ય ચપળ કહેવાય છે. વીજળીના ચમકારાની પેઠે વહી જતાં વાર લાગતી નથી. અરે આ અમૂલ્ય ટાણે જે રંગભોગ કરી લીધો તે આપણો. મુઆ પછી શું સુખ મળશે એ કેમ જણાય? વિશ્વાસ કેમ રખાય? આ સંસારનું સુખ છોડીને જવું છે એતો નિશ્ચય. ત્યારે હાથમાં આવેલું સુખ ભવિષ્યના સુખ પર ભરોંસો રાખી જવા દેવું એ મૂર્ખાઈ છે. અરે! સખી, આપણે તરૂણીઓ છઇયે માટે હમણાં મરીશું નહિંજ એનો નિશ્ચય નથી. માટે વિલાસમાંથી એક ઘડી પણ ગઈ તે મોટી હાનિ એમ સમજ, અને જુવાની સદાકાળ બેસી રહેવાની નથી. ગઈ કે ઓ! જશે! પછી સુખ મળવાનું નથી. આ ટુંકા આયુષ્યમાં સુખનું પર્વ તો માત્ર આ અતિ ટુંકી જુવાની છે. માટે તારાથી એનો જેટલો લાભ લેવાય તેટલો લે. મ્હારૂં કહ્યું માન. અરે!

(દુમિલા છંદ.)

સખિ સ્હેલ કરો ક્ષણું એક વર્યો, ન મુકો નવરો રસ રંગ ઝરો;
મુકો રોષ છરો સુખમાંહિજ રહો, પ્રીત પાન કરો અમી આંખ ઝરો;
સખિ સ્હેલ કરો સખિ સ્હેલ કરો! અરે આ નખરો ત્રણ દિન ખરો;
પછી આંખ ભરો ઘસી હાથ ફરો, ન સમે ઉભરો રોઈ રોઈ મરો.

વીર૦—(કટાર કાહાડી) જો એક અક્ષર વધારે એવો બોલી તો પહેલાં તારોજ જીવ લઇશ. તે દહાડે વચન પાળવાનું ડહાપણ કરતી હતી તેજ તું આજે ખરી વખતે મને આ પ્રમાણે શિખામણ આપવા નીકળી છે?

સુભાષ૦—તમે મરવા તત્પર હશો, પણ મને તો હમણાં મરવું ગમતું નથી.

વીર૦—તને કોણ કહે છે કે તું મર? આવે સમયે તારા નસીબમાં મરવાનું ક્યાંથી હોય? અને એ માટે દાસી મરવા યોગ્ય પણ નહિ.

સુભાષ૦—તારી જોડે મને કેદ કીધી છે એટલે મરવાનીજ તો.

વીર૦—જા, સુભગાવાળા ઓરડામાં ભરાઇને ત્હારૂં કાળું કર. તારા સરખી ચબેલ સખી પાસે હોવાથી મને નુકસાન કરે છે. તે ઓરડે સાંકળ છે તે દઇને ત્હારૂં રક્ષણ કર. તું મારી સાથે મરે તો મૃત્યુ પણ અપવિત્ર થાય. હું એકલી ડરતી નથી.

સુભાષ૦—કાંઈ સમજો! જીદ ન કરો! જીવ શું કામ ખૂઓ છો?

(**લાલરાજ આવે છે.**)

વીર૦—અરે! પરમેશ્વર! પેલો દૈત આવ્યો! હે પ્રભુ! તું મ્હારૂં રક્ષણ કરજે.

સુભાષ૦—ત્હારૂં લાગ્યું તું ભોગવ. મારામારીપર આવશો તો માંહેથી તાળું દીધા વગર હું રહેવાની નથી. પણ કંઈ સમજજે, કાળ જોઇને વર્ત્તવું. (**જાય છે.**)

લાલ૦—હું તારાપર આટલો પ્રેમ રાખું છું ને મને દૈત્ય કહે છે તે ઠીક નહિ.

વીર૦—દૈત્ય શું પણ હું તને બ્રહ્મરાક્ષસ સરખો દુષ્ટ ગણું છું. કાંઈ તને શરમ નહિ આવી? આટલું આટલું મ્હેં તને સમજાવીને કહ્યું તે છતાં છેક આમ કીધું! મારે તારી સાથે ભાષણ ન કરવું જોઇયે તોએ મ્હેં દહેરામાં કીધું તેનો બદલો તું આવો આપે છે! અરે પાપી! મને ગણિકાના ઘરમાં છળથી લાવતાં કાંઈ પણ તને વિચાર નહિ પહોંચ્યો? હુંજ રાંડ પાપણી કે તે વખતે હું તારી સાથે બોલી, અને તારા અપમાન ભરેલા શબ્દ સહન કરી રહી. જો મ્હેં મારા પરાક્રમી રાજાને કહ્યું હોત તો તેણે તને ક્યારનો જમપુરીમાં વદાય કર્યો હોત. હું કોની સ્રી અને કોની કુંવરી?

લાલ૦—હે પ્રેમદા, તમે નહિ કહ્યું તે ઉપરથીજ હું માની લઊં છું કે તમે લાજથી મ્હોંઢે ના કહો છો, પણ અંતરમાં કંઈ પ્રીતિ છે.

વીર૦—એમ ન સમજ કે મારા સ્વામિથી મ્હેં કંઈ છાનું રાખ્યું છે. પહેલાં તારી સાથે મારા દુર્ભાગ્યને યોગે જેટલી વાતચીત થઈ હતી તેટલી પરણ્યા પહેલાં મ્હેં તેને કહી દીધી છે; અને જ્યારે મારા સત્યનો તેને વિશ્વાસ બેઠો ત્યાર પછીજ મ્હેં મારા મનના માન્યા સ્વામિનો સ્વીકારી કીધો. મારે છાનું રાખવાનું શું હતું?

લાલ૦—વારૂ, હવે તમારો ક્રોધ શમાવો. મ્હેં આટલો છળ કીધો તે શા માટે? તારાપર જો મારો પ્રેમ ન હોત તો શું કામ કરત? હું તારાપર આટલો પ્રેમ રાખું ને તું મારો તિરસ્કાર કરે એ તને ઘટતું નથી.

વીર૦—લાલરાજ! તમને આવા મોટા સેનાપતિના દિકરા થઇને આમ કરવું ઘટતું નથી! તમે પ્રતિષ્ઠિત છો, વિદ્વાન છો, અરે હાલને સમે કુલીન છો, અત્યાર સુધી સુશીલ કહેવાઓ છો—એ બધાપર પાણી ફેરવી બાપને લાજ નહિ લગાડો.

લાલ૦—એટલું બધું છતાં પણ આજે આમ કરવા નીકળ્યો છું તે ઉપરથી મારા જીવમાં કેટલો કામાવેશ હશે તેનો વિચાર કર.

વીર૦—સમજીને પાછા જાઓ. અરે! કહો તો હું તમને પગે લાગું. એટલી દયા કરો. તમો મોટા શૂરા થઇને અબળાને દમો નહિ.

લાલ૦—અરે પ્યારી હું તને દમતો નથી, તું મને પગે શા માટે લાગે? હું તને લાગું છું. અરે! જા, આજે મારા દિલની વાત તને કહું છું—જીવ જાએ એવી છે તો પણ. અમે કેટલાકે મળી એક મોટો મનસુબો ધાર્યો છે. ઘણા ખરા મંત્રિઓ અને સુભટો અમારા પક્ષમાં આવ્યા છે, અને જોજે કે સિદ્ધરાજ આવો મોટો છે તોપણ એક બે મહીનામાં અમે તેને રાજભ્રષ્ટ કરીયે છઇયે. ગુરૂજી કુમારપાળને રાજા કરવાને મથે છે, પણ નિશ્ચય રાખજે કે આ જે તને પગે લાગે છે તેને માથેજ છત્ર ધારણ થવાનું છે. તે વખતે હું તને રાણી કરીશ. અરે! પટરાણી કરીશ. તું કહેશે તેમ ચાલીશ. પણ આજે તું મને સુખી કર કે હું અમૃત પીને અમર થઈ સાહસ કર્મમાં નિર્ભયપણે કૂદી પડું.

વીર૦—તારા રાજપર પૂળો મૂક. આજે ત્હેં સ્ત્રીની સાથે છળ કીધો, અને હવે તારા અન્નદાતાને મારવાનો તું વિચાર કરે છે! ધિક્કાર તારા જીવતરને! ત્હારૂં બોલવું જેમ જેમ હું વધારે સાંભળું છું તેમ તેમ મને

વધારે કંટાળો આવતો જાય છે. અરે ! બ્રહ્મા ! ત્હેં આવો દુષ્ટ પૃથ્વીપર શા સારૂ સરજ્યો હશે ? અરે ! યમરાય, તું એને કેમ લઈ લેતો નથી.

લાલ૦—(**ચીઢવાઇને**) મૂર્ખની આગળ વાત શી કરવી ! આ સમયે તું મારે વશ છે:—

વીર૦—અરે તું મારી નાંખ ! પણ મારી આબરૂ લેતો નહિ.

લાલ૦—તું સમજે તો તારી આબરૂ જાય એમાં હું ખુશી નથી, બીજા ઓરડાની સાંકળ દેતો આવ્યો છું એટલે જામોતી પણ શું થાય છે તે જાણવાની નથી. હું પછી ના કહીશ કે—

વીર૦—લાલરાજ ! તું એમાં સાર કહાડવાનો નથી. ઉભો રહે ત્યારે.

(જોડેના ઓરડામાં જાય છે.)

લાલ૦—(મનમાં) ક્યાં જવાની હતી ? જામોતીએ કંઈ કામ કાચું રાખ્યું નથી. ભલમનસાઇથી સમજે તો ઠીક છે, નહિ તો હું એને છોડવાનો તો નથીજ. (**વીરમતી કાછડો મારી, ચોટલો છૂટો મૂકી, કોપાયમાન થઈ કટાર લઇને આવે છે.**)

વીર૦—યાદ રાખ, સાર કહાડવાનો નથી. એમાંથી હું નહિ કે તું નહિ.

લાલ૦—(**હાથ પકડી**) એ જોર મારી આગળ ચાલવાનું નથી.

વીર૦—(**હાથ તરછોડી નાંખી ઓરડાના એક ખુણામાં ઉભી રહી**) હે ! અંબિકાજી ! મારી લાજ તમારે હાથ છે. તમે ચેતવી હતી, તે પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો, હવે દર્શન દેવામાં કંઈ વિલંબ કરો નહિ—કંઈ નવું જૂનું થઈ રહેશે. હે મા ! મ્હારૂં રક્ષણ કરનાર તું છે.

લાલ૦—(**પાસે જઇને**) ગાંડાઈ છોડી દે. આજે દેવના દેવે પણ સહાય થવાની નથી.

વીર૦—હે જકતંબે ! ત્હેં હજારો દૈત્યનો વધ કીધો છે તેમાંનું કાંઈ પણ બળ મારામાં પ્રેર. અરે ! હું જીતું એમ તો માગવા જોગ મ્હેં શી સેવા કીધી છે, પણ મરીને પણ આબરૂસર છૂટું એટલું તો બળ મને આપજેજ.

લાલ૦—(**પાછો હાથ પકડીને**) હું સાંખી રહું છું ત્યાં લગી કે ?

વીર૦—(**ત્રાડી**) આવ ત્યારે. જો હવે તારી શી અવસ્થા થાય છે !

એમ કહીને એવા જુસ્સાથી લાલરાજના ઉપર તુટી પડે કે તે ગબડી હેઠે પડે છે. વીરમતી છાતી ઉપર ઘુંટણુ મૂકી માથા ઉપર કટાર ઉગામી ઉભી રહે છે.

લાલ૦—ના ના! તારામાં સામર્થ્ય તો ઘણું છે ખરૂં.

વીર૦—અરે પાપી, તારૂં મરણ માથે ભમે છે, ને તને હાસ્ય કેમ સુઝે છે! બોલ, હવે તારૂં વાલી કોણુ છે? (**બુમ પાડવા જાય છે ત્યારે મોં દાબે છે**) હવે તને મારતાં કંઈ વાર નથી.

લાલ૦—જરા મને બોલવા દે, પછી મારવો હોય તો મારજે. હું મૂર્છાવશ થયો હતો તે વેળા ત્હેં શું કહ્યું હતું, અને કેવી બરદાસ રાખવાની ગોઠવણ કરી હતી, તેના બધા સમાચાર મારી પાસે આવ્યા છે;— અને તે ઉપરથી ખાતરી થઈ કે તારા દિલમાં મારી દાઝ છે.—

વીર૦—તે વાત મને સંભાર નહિ. અરે અવગુણીયા! મારા મનમાં તો હજી પણ છે કે તને ન મારવો પડે તો સારૂં. પણ તું સમજે તો છોડી દઉં.

લાલ૦—તારો પ્રેમ નથીજ ત્યારે હું બળાત્કાર કરવાનો નથી. જા, હવેથી હું તારા ઉપર એવી નજર નહિ રાખું પણ—બહેન પ્રમાણે ગણીશ.

વીર૦—(**છોડી દઇને ઉઠી**) સમજ્યો તો સારૂં થયું. હવે મને આ નરકમાંથી છોડાવ. આટલું કીધું છે તે સઘળું ભૂલી જઈ હું તારા ઉપર ભાઈ પ્રમાણે હેત રાખીશ.

લાલ૦—(**ખડખડ હસીને**) આતો ઓચીંતો તેં ધસાવડો કીધો તેમાં હું દબાઇ ગયો. હું ([illegible])ડીશ એવી આશા રાખે છે કે?

વીર૦—ફટ વિશ્વાસઘાતી! જીવતો મુઓ તેનું ફળ આજ કે!

લાલ૦—(**કમર બાંધી**) ફળ તો કેટલાક માસ પછી જણાશે. હમણાં તો.—

વીર૦—તું તો ત્હારૂં મોતજ શોધે છે એમાં શક નહિ!

(બેંચાબેંચીમાં વીરમતી પડી જાય છે અને લાલરાજ કટાર છીનવી લેછે.)

લાલ૦—જો, હવે કેમ બને છે!

વીર૦—(**ચીસ પાડે છે**) હાય! હાય! મારી કટાર લઈ લીધી! હવે શું થશે! અરે!

લાલ૦—હવે બકબકાટ કરતી છાની રહે, ત્હારૂં તે મારી આગળ કેટલું જોર? ત્હેં મને બેવકુફાઇથી છોડી દીધો પણ હું છોડવાનો નથી.—હા કહેશે તોપણ.

વીર૦—અલ્યા તું પ્રેમ પ્રેમ કર્યાં કરે છે તે જો જરાપણ હોય તો મને છોડતો નહિ—લે મ્હારૂં મસ્તક છેદી નાંખ.— હું મરતી મરતી પણ તને આશિષ દેતી જઇશ.

લાલ૦—ત્હેં મારી સાથે માન થોડું રાખ્યું તું? હવે ત્હારૂં પતિવ્રત કેમ પળેછે તે જોઉં.

વીર૦—હાય! હાય! જે દેવીની ઊંફ હતી તેજ કેમ નિર્દય થઇને બેઠી છે?

લાલ૦—હવે દેવદેવલાં જેટલાં હોય તેને બોલવાની! જોઉં શું કરેછ?

વીર૦—અરે! આવાં નિંદક વચન કેમ માજી સાંખી રહોછો? અરેરે ઉપર કોઈ મારી સહાય કરે એવું નથી કે? અરે! દ્રૌપદીનાં ચીર પુરનારો ક્યાં ગયો? હાય! હાય! અરે ભગવાન! મ્હારૂં કોઈ સાંભળતું નથી! દેવતા બહેરા થઇને બેઠા છે! અલ્યા લાલરાજ! તને પણ કંઈ દયા નથી? દેવતા દયા નથી કરતા તો તું તો કર.

લાલ૦—તેં મારી જો અસલથી દયા જાણી હોત તો આ પ્રસંગજ નહિ આવત. મારો પ્રેમ—

વીર૦—પ્રેમ પ્રેમ કરતો છાનો રહે! પ્રેમ હોય તો મારો દુશ્મન થઇને લાગે? પ્રેમ હોય તો વ્હાલામાં વ્હાલી વસ્તુનું હરણ કરે? અરે, મારો પૈસો લઇ લે! વનમાં મૂક! જીવ લે! રીબીરીબીને માર!—પણ અલ્યા પરમેશ્વરને વાસ્તે મ્હારૂં પતિવ્રત ભંગ ન કર.

લાલ૦—હવે ગમે તેટલું બોલ, હું સાંભળનાર નથી. તારી સાથે વાત કરવી એ મિથ્યા. આ દોરડું જોયું? એણેવતી તારા હાથ પગ બાંધું છું. પછી તું શું કરનાર છે. (**એમ કરવા માંડે છે**)

વીર૦—(**નિરાશ થઇને રડી પડી**) અરે દૈવ! મ્હેં પૂર્વજન્મે શાં પાપ કીધાં હશે કે આ દહાડો આવ્યો! (**છાતીફાટ રોતી લાલરાજને**

પગે લાગી) અરે સરદાર ! મને જવાદે. કંઈ દયા આણ ! અલ્યા લાલરાજ, તને આ ઘટે છે ? અરે ! દુષ્ટને શું કહેવું ? શિવ ! શિવ ! શિવ ! શિવ ! સઘળા દેવતા દુષ્ટને સહાય થાય છે ! અરે ! મારા પરાક્રમી રાજા ! તમે પણ મારો સાદ સાંભળતા નથી ! બીરજ ! તું આજે હાસ્યવિનોદમાં બેઠો છે, પણ જાણે છે કે તારી બહેનની શી અવસ્થા થાય છે ? અલ્યા પાપી સિદ્ધરાજ ! તારા રાજમાં રજપૂતાણીની લાજ લુટાય છે, તે કાં જાણતો નથી?

લાલ૦—કેમ બુમ પાડીને થાકી ? જોર હોય તો હજી બરાડ.

વીર૦—(જુસ્સાથી) હા ! મને સાંભરી આવ્યું. કટાર લઈ લીધી તો શું થયું ? દાંતવડે જીભ કરડીને મરવાનું મારા હાથમાં છે. અલ્યા દુષ્ટ, હું હવે તારાથી ડરતી નથી. માતાજીએ મને સવેળાએ બુદ્ધિ સુઝાડી. અલ્યા પર્વતો ડગે અને સમુદ્ર મર્જાદ મૂકે, તો શું થયું ? સૂર્ય ચૂકીને પૃથ્વીપર પડે, અથવા ધ્રુવ સ્થાનભ્રષ્ટ થાય, તોપણ શું થયું ? હું મારૂં પતિવ્રત છોડનાર નથી.

લાલ૦—(અમર્યાદાથી અડકીને) જોઉ, દાંત કરડીને કેમ મરાયછે.

(એક હાથે મોં પકડે છે.)

સોરઠા.

સળકે *મણિધર જેમ, સોય અણી ઉર અડકતાં;
ઉછળે વાઘણ જેમ, નિજ અર્ભક+ પર કર જતાં;
ચમકી છટકી ઝટ, ત્રુટયાં બંધન તડતડી;
લોચન લોહી ઝંત, જાણે ચંડી રણ ચડી.
ઝુંટવી લીધું ઝપ ખડગ, ટક ટક દુષ્ટજ જુએ;
ભચ્ચ ઘોંચ્યું પીસી દંત, સત્ય પ્રગટયું રૂએ રૂએ.
દૈત્ય દળ્યો જોતાંજ, ચાંચડવત્ ઉર ક્રોધથી;
વાજાં ચોઘડીયાંજ, વાગ્યાં ધન સતી વીરમતી.

---

*નાગ. +બચ્ચાં.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—સ્મશાન.

જગ૦—અરે! હિંયા અચકાઇને કેમ ઉભો છું? ઉભા રહ્યાથી મહારાજે જે કામ સોંપ્યું છે તે કંઈ થવાનું નથી. આ સ્થાનક વિકરાળ છે ખરૂં, પણ મારે ડરવું શું કામ જોઇએ? ચારે દિશાએ એકે ઝાડ દ્રષ્ટે પડતું નથી; માણસનું જણ્યું કોઈ દેખાતું નથી; નગરનો ઘોંઘાટ હિંયા સંભળાતો નથી; હું બુમ પાડું તો કોઈ સાંભળે એવું નથી.—ભડકા થાય છે, હોલવાઈ જાય છે, અને પાછા થાય છે; પૃથ્વીથી અધર તાડ જેવાં કોઈ ફરે છે, અને પાછાં અલોપ થઈ જાય છે. એ સર્વે કાયરનાં ગાત્ર ધ્રુજાવવાને સમર્થ છે ખરાં, પણ હું રજપૂત બચ્ચો થઇને જો ડરૂં તો મારી જનની નહિ લાજે? અરે! વીરમતી, તું મારી હિંમત મૂકાવે છે. પરણ્યાને એક દહાડો થયો નથી, મને કાંઈ થાય તો એ કેટલી શોકાતુર થાય એનો હું જ્યારે વિચાર કરૂં છું ત્યારે મારા પગ આગળ ચાલતા નથી. મનુષ્યનું ભૂતપ્રેતાદિક આગળ શું ગજું? પણ એવું કહેવાય છે કે કેટલાકે શૂરપણાથી ભૂતને પરાજય કરી વશ કીધા છે. ત્યારે તે પણ માણસ હતા, ને હું પણ માણસ છું. વીરમતી! તારે મને અટકાવી રાખવો નહિ જોઇએ. રજપૂતની સ્ત્રિયે તો સ્વામિ રણમાં ચઢે ત્યારે ઉત્સવ કરવો. ચલ, હવે ઉભા રહેવાનું કામ નથી. **(આગળ જઇને ભૂતના સામો ઉભો રહી)** તમો કોણ છો?

ભૂત૦—ચાલ્યો જા તારે રસ્તે!

જગ૦—હું પૂછું છું તેટલું તમે મને કહેશો નહિ ત્યાં લગી હું જનાર નથી. તમે કોણ માણસ છો, પ્રેત છો, ભૂત છો, પિશાચ છો, ચૂડેલ છો કે કોણ છો? તે મને કહો.

ભૂતસ—માટીના પૂતળા! તું સમજીને ચાલ્યો જા. હાથે કરીને મોત શિદ માગે છે?

જગ૦—એટલું બધું સામર્થ્ય છે તો એકઠાં મળી રડવાં શું કામ બેઠાં છો?

ભૂત૦—વત્તું મા બોલ! વત્તું મા બોલ! અમને મ્હેણું મારે છે? શું કરીયે જે અમે શોકમાં છઇયે, બાકી તને પાછું પૂછવાનો સમય આવત

નહિ. અલ્યા! દુઃખ ને શોક સર્વેને માથે છે! દૈવ અજીત છે. તેના આગળ માણુસ, દૈત્ય, પિશાચ, નાગ, દેવ, અને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને શિવ પણ તરણાં સરખાં છે. દૈવ કોઇને છોડતું નથી. કોઈ ને કોઈ સમયે બધા એના સપાટામાં આવી નાશ પામે છે!

જગ૦—દૈવ જો સર્વેને માથે છે, અને તેના શિવાય કોઇથી કાંઇ થતું નથી, તો તમે મારો આટલો માનવી જાણી તિરસ્કાર કરો છો તે ન કરો. હું તમારાથી ડરતો નથી. હું તમને મિત્રાઇથી પૂછું છું કે કોણ છો તેનો ઉત્તર આપો.

ભૂત૦—અલ્યા શું પૂછે છે? અમે આ સઘળા રોઇએ છઇએ તે સિદ્ધરાજના પિતર છઇએ. હવે તું જા.

જગ૦—હું જે કામે આવ્યો છું તે થશે ત્યારે જઇશ. વારૂ હવે રડોછો શું કામ? જો સિદ્ધરાજ મહારાજના પિતર હો તો આજે આપણે આ જે અક્ષય કામ કીધું તેથી આનંદ પામવો જોઇએ.

ભૂત૦—મનુષ્યની આંધળી આંખે એમ દેખાય છે, માટે તેનાથી આનંદ પમાય. અમને વર્ત્તમાન અને ભવિષ્ય સરખું સુઝે છે તેથી શોક ન કરિયે તો શું કરિયે?

જગ૦—ત્યારે મને તે કહો.

ભૂત૦—ગાંડા, પરમ શક્તિયે કરૂણા કરી તમારી દૃષ્ટિથી ભવિષ્ય અળગું રાખ્યુંછે, અમારે તેમ નથી. ભાવિ દુઃખના શોકથી છતું સુખ હોય તેનો પણ એકે ઘડી અમારાથી ઉપભોગ થતો નથી. ભવિષ્યજ્ઞાન કોને સુખ કરે છે કે જેના ભવિષ્યમાં હમેશાં સુખ જ છે. અમને પ્રેતયોનિમાં ભવિષ્ય જ્ઞાન આપ્યું છે તે માત્ર દુઃખ દેવાને માટેજ.

જગ૦—પણ કહો તો તેનો અગાઉથી કંઇ ઉપાય થાય.

ભૂત૦—(જરા હસીને) ઉપાય? ભવિષ્ય ટાળવાનો ઉપાય? વારૂ સાંભળ. કાલે સવારે દશ વાગતે સિદ્ધરાજનું આયુષ્ય પૂરૂં થાય છે. હવે અમારૂં શ્રાદ્ધ કોણ કરશે? યજ્ઞાદિ ક્રિયા કરી હવે અમારો ઉદ્ધાર કોણ કરશે? અમારા કુળનો દીવો છે તે અસ્ત થવાની તૈયારીમાં આવ્યો—હજી ઘડી બે ઘડી પ્રકાશશે, પણ પછી થઇ ચૂક્યું.

જગ૦—એનો કંઇ ઉપાય છે? હોય તો કહો. પેલા ગાય છે કોણ?

ભૂત૦—ઉપાય અમારા જાણ્યામાં નથી. ગાનારને તું જાતે જઈને પૂછ. (જગદેવ તે તરફ જાય છે.)

જગ૦—(ત્યાં જઈને) તમે કોણ છો? શા માટે હસો રમો છો?

ભૂત૦—અલ્યા! અમારે મહા ઉત્સવનો દહાડો છે. તું માનવી જાત છે, તોપણ ખાઈ પીને મઝા કરવી હોય તો આવ અમારી સાથે. (એક મુડદું અને લોહી ભરેલી ખોપરી આપવા માંડે છે.) લે આ, જોઈતું હોય તો.

જગ૦—(પાછો હઠી) મારે નહિ જોઈએ. એકલા હરખનું કારણજ કહો એટલે થયું.

ભૂત૦—આજે અમારા મંડળમાં એક મોટો પૃથ્વીપતિ આવવાનો છે. સિદ્ધરાજને અમે કેટલા દહાડા થયા લેવાનું ધારતા હતા, તે કાલે અમારા હાથમાં આવવાનો છે. એને સારૂ અમે આ રથ લાવ્યા છઈયે તે જોયો? કાલે સવારે દશ વાગતે સ્નાન કરી પીતાંબર પહેરીને દેવસેવામાં જતો હશે કે અમે પકડી લઈશું.

જગ૦—તમે એવું કામ કાં કરો છો? આ સમયે સિદ્ધરાજ જેવો બીજો કોઈ ક્ષત્રી આખી પૃથ્વી ઉપર નથી. એના જેવો શૂરો, ઉદાર, અને તેજસ્વી રાજા કોણ છે? વારૂ એનો કંઈ ઉપાય નથી? એવું કોઈ વ્રત, યજ્ઞ કે દાન નથી કે તેથી એ ઉગરે?

ભૂત૦—છે, પણ તે બને એવું નથી, માટે કહેવાથી શો ફાયદો? સિદ્ધરાજના સરખાજ ઊંચા કુળનો કોઈ રજપૂત પોતાની મેળે તેના મસ્તકનું અમને બળિદાન આપે તો અમે એને જવા દઈએ. પણ એવું કોણ મળનાર છે?

જગ૦—મ્હારૂં મસ્તક ચાલશે? હું પરમાર વંશનો છું. એ વંશ કંઈ—

ભૂત૦—ઉતરે એવો નથી. પણ તું શું કામ મરે છે?

જગ૦—ત્યારે તમે કોઈ જતાં નહિ. હું હમણાં મારી સ્ત્રીને પૂછી આવું છું.

ભૂત૦—(ખડખડ હસીને) સ્ત્રીને પૂછીને! હા! હા! સ્ત્રીને પૂછીને પરાક્રમ થતાં હશે? સ્ત્રી તે મરવા જવાની હા કહે? અને હા કહે

એવી સ્ત્રી પ્રેમહીન હોય, તો તેને પૂછવુંજ લાયક નથી. પણ હા ! હા ! હિંમત કેમ ચાલે ?

જગ૦—હું ન આવું ત્યાર પછી મારી હાંસી કરવી હોય તેટલી કરજો. હું એ ઘડીમાં આવ્યો; જતાં નહિ. (જાય છે).

પ્રવેશ ૫ મો.

(સ્થળ—સિદ્ધરાજનો મહેલ).

સિદ્ધ૦—(વિચારમાં ગરક) જેટલું કહ્યું હતું તે સઘળું થઇ ચૂક્યું. હવે કાલે મ્હારૂં મરણ છે એતો નિશ્ચય. એમાં શક નથી. હવે મરણના ભયથી શોકાતુર થવું ન જોઇએ. હવે તો એટલી ટૂંકી મુદતમાં મારા આત્માના કલ્યાણનું કંઈ સાધન કરવું કે તે કામ આવે. હજી શ્રીપૂજ્ય આવ્યા કેમ નહિ ? તેડું મોકલ્યાને તો બહુ વાર થઈ ગઈ. પણ રાખ, એમાં કંઇ કપટ તો નહિ હોય ? કપટ શેનું હોય ? હુંજ પાપી છું કે હજી શંકા આણ્યા કરૂં છું. પિતરમાંનાં જેટલાં મ્હેં જીવતાં જોયાં હતાં તેમને મ્હેં મ્હારી આંખે બરાબર તેમાંથી ઓળખ્યાં. નિશ્ચય એ શ્રીપૂજ્ય સિદ્ધ પુરૂષ છે. એ કહે તેમજ ચાલવું. જે ખરો હોય તે આપણો ધર્મ—એમાં અભિમાન રાખવું તે ખોટું. (જ્ઞાનવિજય આવે છે.)

જ્ઞાન૦—કેમ રાજા શું વિચાર છે ? મ્હેં કહ્યું તું તેની પરીક્ષા જોઇ ?

સિદ્ધ૦—(પગે લાગી) હા, મહારાજ, તમે જે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે સઘળું મ્હેં મારી નજરે જોયું. તમે કોઈ અલૌકિક મૂર્તિ છો. હું તમારો હવે દાસ છું. મારા ઉપર કરૂણા કરી ઉદ્ધાર થાય એવું સાધન બતાવો.

જ્ઞાન૦—તું મ્હારૂં નહોતોજ માનતો માટે આટલો ચમત્કાર દેખાડવો પડયો. તારી ખાતરી તો થઇ. હવે તારી મરજીમાં આવે ત્યારે સુધર્મનું જ્ઞાન મેળવવાની મેહેનત કરજે. ધર્મનું જ્ઞાન એવું છે કે અંતરની ભક્તિ વિના આપ્યું હોય તો તે નકામું જાય છે. મારે કંઈ ઉતાવળ નથી.

સિદ્ધ૦—મહારાજ, તમારે ઉતાવળ નથી પણ મ્હારે છે. મ્હારા જીવતરમાં ત્રણ ચાર પહોર બાકી રહ્યા છે તે તો હમણાં જતા રહેશે. રે ! મ્હારી મુઆ પછી શી અવસ્થા થશે ! મ્હેં ઘણાં ઘણાં પાપ કીધાં છે તે ભોગવતો હું કયારે છુટીશ !

જ્ઞાન૦—તારામાં આત્મજ્ઞાન આવશે અને તું દીક્ષા ધારણ કરીશ એટલે તું મુક્ત થઇ રહ્યો.

સિદ્ધ૦—મહારાજ, ત્યારે મને દીક્ષા ઉતાવળથી આપો. હવે મારે કંઈ રાજનું કામ નથી.

જ્ઞાન૦—રાજ ત્યાગ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. રાજા પ્રગટ રીતે કોઇ ધર્મને માની તેને આશ્રય આપે તો તેને વૈરાગ્યાદિક કાંઈ કરવાનું બાકી નથી.

સિદ્ધ૦—પણ સવારે જેને મરવું છે તેને રાજનું શું કામ છે?

જ્ઞાન૦—એ વાતનો હજી કંઈ નિશ્ચય નથી. તું ઉગરે પણ ખરો.

સિદ્ધ૦—તે પણ તમે જાણ્યું કે! પણ એવી શરતે ઉગરવું મને પસંદ નથી. થોડા આયુષ્ય સારૂ આટલા પાપમાં વળી હત્યાનો વધારો કરી ક્યારે છુટું? અરે! મને અઘરામાં અઘરી તપશ્ચર્યા હોય તે બતાવો.

જ્ઞાન૦—વારૂ, જૈનધર્મ પાળવો તારે કબૂલ છે? કેમકે એ ધર્મ શિવાય મુક્તિનું અને આનંદનું સાધન બ્રહ્માંડમાં બીજે ઠેકાણે નથી.

સિદ્ધ૦—હા, મહારાજ, તમે જે કહો તે મને બધું કબૂલ છે. તમે કરૂણા કરી ભ્રાંતિના ત્રાસદાયક સમુદ્રમાંથી ચમત્કાર રૂપી નૌકાવડે બહાર કહાડયો છે.

જ્ઞાન૦—તને પેલા શાસ્ત્રી પુરાણિયો પાછા છળવા આવશે, અને કહેશે કે, મહારાજ, આપણા વડીલોના ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ. તેઓનું માનવું હોય તો અગાઉથીજ મારી સાથે વાત ન કર. તારા દૈવમાં હશે તે થશે. કોઈ શું કરે?

સિદ્ધ૦—(પાછો પગે લાગી) અરે મહારાજ! કૃપાનિધાન! હું કોઇનું માનનાર નથી. તમે જે કરશો તેજ સત્ય. હવે હું તમને પૂછ્યા શિવાય ડગલું ભરનાર નથી.

જ્ઞાન૦—ત્યારે તુ નિશ્ચિંત રહે કે ત્હારૂં કલ્યાણ થઇ ચુક્યું. રાત્રિયે દીક્ષા અપાતી નથી. કાલે હું તને તારા પાપથી વિમુક્ત કરીશ.

(કેટલાક માણસ આવે છે.)

સિદ્ધ૦—હેં! તમે કેમ આવ્યા? મ્હેં આજે ના નહોતી કહી? મને એકાંત બેસવા દો. જાઓ.

માણસો૦—અપરાધ ક્ષમા કરો, મહારાજ. નગરમાં કોઇ ગુણિકાને ઘેર ખુન થયું છે. કોઈ રજપૂતાણી સાથે તેણે કપટ કીધું એવું જણાય છે. સેનાપતિનો દીકરો માર્યો ગયો, અને તેથી તે માણસો લઇને ચઢ્યો છે.

સિદ્ધ૦—(**ગર્જના કરીને**) જાઓ, તમે ડુંગરશીને કહો કે હું આવું છું, ત્યાં લગી કોઇને છેડે નહિ. જાઓ, ઘોડા મારી મૂકો, વાર નહિ લાગે. (**માણસ જાય છે.**) હમણાં તો, મહારાજ, આજ્ઞા હોય તો જાઉં.

જ્ઞાન૦—બેલાશક જાઓ. એ સેનાપતિના દીકરાને હું સારી પેઠે જાણું છું; એ વિષયી બહુજ હતો. એ મુવો તે એના પાપેજ. એણે કોણ જાણે જુઠી જુઠી કેવીએ વાતો કરી હશે—એ બિચારી રજપૂતાણીને છળવાને!

સિદ્ધ૦—પણ નિશ્ચય રાખજો કે રજપૂતાણી હશે તો છેતરાઇ નહિ હોય. (**જાય છે.**)

જ્ઞાન૦—આ પણ ઠીક થયું. આ મારો મનસુબો જાણનારો ગયો. સિદ્ધરાજ કાલે ઉગરશે તોપણ ઠીક છે. આપણા ધર્મમાં આવીજ ચૂક્યો છે. અને નહિ તોએ ઠીક છે—પછી કુમારપાળને ગાદી અપાવતાં કંઇ હરકત પડવાની નથી. મ્હારૂં રૂપ હુંજ સમજ્યો નહિ કે અગાડિથી અચકાતો હતો. પરમેશ્વરના કામને વિઘ્ન નડેજ નહિ.

પ્રવેશ ૬ ડો.

સ્થળ—જામોતીનું મકાન.

(**લાલરાજને માર્યાની વાત સાંભળી જામોતીના ઘરમાં અને બારણા આગળ હજારો આદમી ભેળાં થઈ ગયાં છે**).

જામો૦—હે કુંવરી, તું કહે કે લાલરાજ જીવે છે. આ લોકો અમથા એકઠા થાય છે. એ ખોટી બૂમ કોણે ઉરાડી?

વીર૦—(**ઉંચી બારીમાંથી ગુસ્સે થઇને**) રાંડ! ચંડાળ વેસ્યા! તારો બાપ મારી પાસે આવ્યો તે વખતનો તેને મારી આ પોટલું બાંધ્યું છે. લે! (**ફેંકે છે**) રાંડ! તું ચાવડા રજપૂતની કુંવરી સાથે કપટ કરવા આવી હતી! પાપણી! મારો સ્વામિ એ જાણશે ત્યારે તારી શી અવસ્થા થાય છે તે જોજે. રાંડ! તારો નિર્વંશ જજો. બીજી સ્ત્રીઓ એમ કરે,

અને તેની સાથે છળ ચાલે, પણ હું કોણ? અરે! મારા મ્હોં આગળ ત્હેં ગોલાને મોકલ્યો! ગોલો! મારે બારણે ખાસડાં પકડીને બેસે તેને! મારા ઉપરે ત્હેં બદનજર કરાવી! (**નીચેથી લોકો શાબાસ શાબાસ કરેછે.**)

(**ડુંગરસી સેવકો સાથે આવે છે અને જામોતી ઘરના બીજા ભાગમાં નાસી જાય છે.**

ડુંગર૦—અરે જામોતી! જામોતી! રાંડ ક્યાં ગઈ? મારો દીકરો ક્યાં છે? (**પોટલું છોડે છે.**) હાય હાય રે! મારા દીકરા! અરે આ શું થયું! (**મોં સામું જોઇને આક્રંદ કરે છે.**)

૧ લો માણસ૦—ગમે તેટલું રડે, પણ કરે તેવું ભોગવે. ઇશ્વરને ત્યાં ઇનસાફ છે તો!

૨ જો માણસ૦—અરે! પરસ્ત્રીની આબરૂ લેવી એ તે કંઈ રીત?

૩ જો માણસ૦—અરે! એ તે કંઈ જેવી તેવી દીઠી? રજપુતાણી છે જો!

૪ થો માણસ૦—ધન્ય છે રજપૂતાણીની હિંમતને!

(**બીજા બધા ધન્ય છે ધન્ય છે એમ બૂમ પાડે છે.**)

૫ મો માણસ૦—ધીમે ધીમે બોલ. સેનાપતિ સાંભળશે.

૬ ઠ્ઠો માણસ૦—કોણ જાણે શી તકરાર થઈ હશે તેમાં મારી નાંખ્યો?

૪ થો માણસ૦—આબરૂ પર વાત આવે ત્યારે શું કરે?

૫ મો માણસ૦—ત્યારે ગુણિકાના ઘરમાં આવી શું કામ? વાંક બંનેનો.

૩ જો માણસ૦—કોણ જાણે શું કપટ કરીને લાવી હશે? રજપૂતાણી જાણી જોઇને તો આવેજ નહિ.

ડુંગર૦—(**નિસાસો મૂકી**) હવે થનાર થયું. શોક કરવાનો તો આખો જન્મારો છે. આજે તો મારૂં ઘર ધૂળ કીધું તેની ખબર લઉં. આ બારણાં ખોલો! (**સેવકોને**) એ રાંડ હત્યારી ક્યાં ભરાઈ છે?

સેવક૦—સરદાર, બારણાં લોઢાનાં છે તે કેમ ઉઘડશે?

ડુંગર૦—સુથારને બોલાવો! લુહારને બોલાવો! ગમે તેને બોલાવો! ગમે તેમ કરી ઉઘડાવવાં જોઇએ. ઓ! પેલી ઉપર બારી ઉઘાડી છે, દાદર લાવો. (**દાદર લાવે છે અને એક તે ઉપર ચઢે છે.**)

વીર૦—(બારીએથી) ખબરદાર જો અંદર ઉતર્યાં તો.

ડુંગર૦—જા બેવકુફ ! શું ડરે છે ? હમણાં એની ખબર લઇએછ.
(તે બારીમાં ડાકું ઘાલે છે એટલે વીરમતી ગુસ્સાથી કાપી નાંખેછે.)

વીર૦—જેટલાને આવવું હોય તે આવો, હું ડરતી નથી. બધાની એજ અવસ્થા.

ડુંગર૦—જા તું અલ્યા બીજો. **(એમ પાંચ છ ચઢયા તેનાં માથાં કાપી નાંખ્યાં.)** હવે કેમ કોઇની હિંમત ચાલતી નથી ? **(કોઈ જવાબ દેતું નથી.)**

૧ લો માણુસ૦—ઓ ! ઘોડાના પડઘા સંભળાય છે! સિદ્ધરાજ મહારાજ પધાર્યા ! હવે ગરીબની વહાર થશે.

૨ જો માણુસ૦—હવે બીચારી રજપૂતાણીને દમે છે તે નહિ દમાય.

(એમ બધા બૂમાબૂમ પાડે છે.)

૩ જો માણુસ૦—ઉલટા ચોર કોટવાળને દંડે ! **(સિદ્ધરાજ આવે છે.)**

સિદ્ધ૦—બધા ખસો ! નકામું ધાંધળ કરી મૂકયું છે. હે પુત્રી, તું કોણ છે, કયા રાજાની કુંવરી અને કોને ત્યાં પરણી છે ?

વીર૦—મહારાજ, હું આજ ગામના બીરજની બહેન, અને ઉદયાદિત રાજાના નાના કુંવર સાથે પરણી છું.

સિદ્ધ૦—પણ ત્હેં આટલાં બધાં મારાં માણસ કેમ મારી નાંખ્યા ?

વીર૦—(ગુસ્સાથી) મહારાજ, આ વેસ્યા કપટ કરીને મને હિંયાં લાવી, અને પછી એક ગોલો બળાત્કાર કરવા આવ્યો, તે માટે, મહારાજ, મ્હેં તેને માર્યો. હું રજપૂતની દીકરી છું, હું કેટલાને મારીશ ત્યાર પછી પડીશ. મ્હેં ના કહી તોપણ આ મૂર્ખાએ માણસોને ઉપર ચઢાવ્યાં. તેને મ્હેં માર્યાં. પરમેશ્વર કરશે તે ખરૂં, પણ હું મરીશ તે પહેલાં ઘણાંને તો જમપુરી ભણી વદાય કરીશ. **(જગદેવ આવે છે.)**

જગ૦—(ગાભરો ગાભરો) ચાવડી રાણી, બારણાં ઉઘાડો.

વીર૦—(બારણાં ઉઘાડી) ઓ મારા સ્વામિજી ! **(ગદ્દગદ્દ કંઠે બોટી પડે છે.)**

જશા૦—તમને બહુ દુઃખ પડયું! અને હજી કોણ જાણે કેટલું પડનાર છે!

વીર૦—તમે મળ્યા હવે કંઇ દુઃખ થનાર નથી.

ડુંગર૦—હે મહારાજ, હે પૃથ્વીપતિ, મારા દુઃખ સામુ કંઇ નજર કરો! મારૂં ઘર ઉખેડી નાખનારને સારૂ આપ શી શિક્ષા ઠેરવો છો?

સિદ્ધ૦—આ કુંવરીએ માત્ર પોતાના પતિવ્રતનું રક્ષણ કીધું. જ્યારે કોઇ ગોલો રજપૂતની સ્ત્રી કિંવા પુત્રીને વેસ્યા કરવાનું મનમાં ઇચ્છે ત્યારે નિશ્ચય જાણવું કે કોઈ પ્રકારે તેનું મોત આવી ચૂક્યું. એ રાંડ ગણિકા ક્યાં ગઇ? (માણસો દોડે છે.) હે કુંવરી! તને શું સમજાવી એ રાંડ હિંયાં લાવી?

વીર૦—એ આપની રાણીજીનો વેશ લઇને મારે ત્યાં આવી, અને રાજમાતાને સમજાવીને તેડી લાવી. આપની હજુરનાં માણસો અને રથ પણ કોણ જાણે શી રીતે લાવી હતી. મને કહ્યું કે હું તારી ફોઇજી લાગું, અને સિદ્ધરાજ મહારાજની માનીતી રાણી. અરે! એવી એવી વાતો કીધી કે અમને જરા પણ શક પડયો નહિ.

સિદ્ધ૦—અને એવી શિક્ષા કરીશું કે ફરીથી કોઇ એમ કરે નહિ.

(જામોતી આવે છે.)

જામો૦—(ધ્રુજતી ધ્રુજતી) હે મહારાજ! અપરાધ ક્ષમા કરો! હું તમારી ચોર છું. (પગે લાગે છે.)

સિદ્ધ૦—(એક લાત મારી) હવે માફ માગવા આવી છે? આઘી ઉભી રહે! ખબરદાર જો મારી પાસે આવી તો! તું અમારાં માણસ અને રથ ક્યાંથી લાવી? બોલ સાચું?

જામો૦—મહારાજ, એક અક્ષર જુઠો કહેવાની નથી. તમે તો નહિ માનો પણ પરમેશ્વર સાક્ષી છે કે મ્હેં લાલરાજને કેટલી ના કહીતી કે મારાથી રજપૂતાણી સાથે છળ નહિ થાય. મહારાજ, તમે દેશવટો દીધો છે તે હુકમ ફેરવાવી આપીશ એવી લાલચ આપી તોએ મ્હેં ના કહી. એણેજ મને આ છળની રીત બતાવી.

સિદ્ધ૦—કાળા કર્મની કરવાવાળી! તારી બધી વાત મારે નથી સાંભળવી. આ માણસ અને રથ કોણે આ ગોલાએ આણી આપ્યાં હતાં, કે'ની ?

જામો૦—હા, મહારાજ, જુઠું શું કામ બોલું ? **(બીરજરાજ દોડતો આવે છે.)**

બીર૦—હે પૃથ્વીપતિ, મારી બહેન ક્યાં છે તે મને બતાવ, નહિ તો હું તમારી—

વીર૦—એ ભાઇ! આ રહી!

બીર૦—(ગદ્દગદ્દ કંઠે) જીવતી તો છે, પણ હેં! નહિ તો—

જગ૦—કાંઈ ચિંતા નહિ રાખો. નહિ તો એ અને આ બધામાંનું કોઇ પણ તમે જીવતું દેખત ?

સિદ્ધ૦—બીરજરાજ, ગાભરા નહિ પડો. તમારા કુળને—અરે ! રજપૂત નામ જે ધરાવતા હશે તેના કુળને—આ તમારી શૂરી બહેને લાંછન લાગવા દીધું નથી. શાબાસ છે એની હિંમતને કે આટલા માણસથી પણ ડરી નહી!

બીર૦—પણ મહારાજ, હું સાચે સાચું કહ્યા વગર રહેવાનો નથી. તમે નીચને અધિકાર આપી છકાવી મુકો છો. તમારા રાજમાં એ શો જુલમ કે ગોલો રજપૂતની બહેન ઉપર બદનજર કરવાની હિંમત ધરાવે ! અમને અમારા ચોર સ્વાધીન કરી દો મહારાજ.

સિદ્ધ૦—આ રહી ગણિકા અને આ સેનાપતિ. અમે શિક્ષા કરીયે છીયે.

બીર૦—મહારાજ, અત્યાર લગી તેનાં ધડ ઉપર માથું સલામત છે તે ઉપરથી તમે શિક્ષા કરશો એનો ભરોસો પડતો નથી. તમે પૃથ્વીપતિ છો પણ આ ગામ તો મ્હારૂં છે, માટે મારા ચોરને મને જે ગમશે તે શિક્ષા હું કરીશ.

સિદ્ધ૦—અમે ન હોઇએ તે વખતે તમને કરવાનો અધિકાર છે, પણ અમારી સ્વારી હિંયાં છે ત્યાં સુધી તમારે એમ બોલવું ઘટતું નથી.

બીર૦—મહારાજ, આ તો પ્રાણ જવાની વાત છે. એમાં તમારૂં અપમાન થાય છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવાનું નથી. વારૂ જોઉં, શી શિક્ષા કરો છો.

સિદ્ધ૦—ડુંગરસી, તને પ્રજાને દુઃખ દેવાનું નહિ પણ રક્ષણ કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું. તે કામ તારી પાસેથી લઇ લઇએ છિયે; તેમજ સેનાપતિના અધિકાર ઉપરથી પણ તને રજા આપીયે છીયે. વળી, મારી પ્રજાને આ પ્રમાણે દમીનેજ દ્રવ્ય મેળવ્યું હશે માટે તે સઘળું લૂંટી લઇશું અને ઘરબાર પાટણ શહેરમાંથી કાલે તારી સેનાનાંજ માણસો જઇને ખોડી નાંખશે. હવે—

જામો૦—અરે મહારાજ! મારા ઉપર તો કંઈ કરૂણા કરજો. મારા દુઃખનો કંઇ પાર નથી.

સિદ્ધ૦—એની માલમતા સઘળી લૂંટી લઈ નાક કાન કાપી ગધેડા પર બેસાડી દેશ બહાર મૂકી આવો. (**સુભગા આવેછે.**)

જામો૦—અરે! લૂંટી લો છો ત્યારે મને જીવતી શીદ મૂકો છો?

સિદ્ધ૦—સ્ત્રીહત્યા ન કરવી માટેજ જીવતી મૂકીયે છીયે. તારી કૃતિ સામું જોઇને નહિ.

સુભ૦—હું એની દીકરી છું. મારે માટે શી સજા ઠરાવી છે?

વીર૦—હે પૃથ્વીપતિ, એ કપટ કરવામાં હતી નહિ. એ બિચારીને તો ઉલટી એની દુષ્ટ માએ બેડીમાં નાંખી મૂકી હતી.

સુભ૦—તું મારી શત્રુ થઇને હમેશ કેમ લાગી છે? હું મરવાનું માગુંછું તેમાં પણ તું વચમાં શિદ પડે છે? તારૂં મ્હોં જોવું મને ગમતું નથી

સિદ્ધ૦—અરે રંડા! આ હું શું સાંભળું છું? તું આવાં પણ કામ કરે છે?

જામો૦—(**રડતી રડતી**) એ પીટયો લાલરાજ!

સુભ૦—સુવેલાને ગાળ નહિ દે, કર્યું તેવું પામ્યો.

જામો૦—મારાં સઘળાં દુઃખનું મૂળ એજ.

સિદ્ધ૦—તારી વાત સાંભળવી નથી. સુભગા તારો વાંક નથી માટે જવા દઇયે છઇયે.

સુભ૦—પણ હું શિક્ષા પામવાજ આવી છું. મારે હજી જીવીને શું કરવું છે? પણ મારાથી એની જોડે બળી મરાતું નથી; કેમકે હું પણિયત–કે અરે! રાખ–પણ નથી. મારા ઉપર કરૂણા કરી તમે મને દુઃખમાંથી છોડાવો.

સિદ્ધ૦—અમે વિના અપરાધ શિક્ષા કરતા નથી અને અપરાધીને છોડતા નથી.

સુભ૦—શું? બધા અપરાધીને તમારાથી કાંઇ થવાનું નથી! અરે! મહારાજ! તું તારા મનમાં જાણે છે કે હું પૃથ્વીપતિ છું અને ન્યાયથીજ રાજ ચલાવુંછું. પણ એમ નથી. તારા પાટણ શહેરમાં પાંચસો ગણિકાનાં ઘર છે કે નહિ? તે શું ધંધો કરે છે? તે તને ખબર નથી? આજે જાણ્યું કે ગણિકા વેશ્યાનો ધંધો કરે છે? અરે! ગણિકાઓના છળથી કેટલી સ્ત્રીયોની આબરૂ ગઇ હશે? કેટલા શ્રીમંતો નિર્ધનાવસ્થાને પહોંચ્યા હશે? એમ કરવાની હિંમત ગણિકાની કેમ ચાલે છે? એજ કારણ માટે કે તું અને તારા જેવા બીજા રાજાઓ તેને સહજમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય આપે છે અને મહેરબાની રાખે છે. એટલો જો અસત્ય કર્મનો ધિક્કાર તારા મનમાં છે તો તેનાં નૃત્ય જોવાં કેમ ગમે છે? અરે! તારા જેવા રાજાના પૈસા જગતમાં પાપ ઉત્પન્ન કરે છે અને મારા જેવી ઘણીઓને વેશ્યા કરે છે.

સિદ્ધ૦—કંઇક ખરૂં કહે છે. જામોતીનાં નાક કાન કાપશો નહિ. હવે આપણે ગણિકાને ઉત્તેજન આપતાં વિચાર કરીશું.

જગ૦—મહારાજ, આજ્ઞા હોય તો હમે જઇયે.

સિદ્ધ૦—જાઓ. પણ પેલી ખબર મને કહી નહિ.

જગ૦—મહારાજ, પ્રાતઃકાળે સર્વે સમાચાર જાહેર થશે. હમણાં તો હવે મારે જવું જોઇયે. **(જગદેવ વીરમતી અને બીરરાજ જાયછે.)**

સિદ્ધ૦—બીજા કયા માણસોને ખબર કહાડવા મોકલ્યા હતા?

ચારે સરદારો—(આગળ આવી) મહારાજ, મને, મહારાજ, મને.

સિદ્ધ૦—તમે કંઇ ખબર લાવ્યા છો?

ચાર૦—હા, મહારાજ, અમે કેમ ચુકિયે. મહારાજ, મડનાં બે ગાડાં જતાં હતાં. એકમાં કોઇને છોકરો અવતર્યો હતો માટે ગાતાં હતાં, અને બીજામાં શીતળાથી એક છોકરૂં મરી ગયું હતું તેથી રડતાં હતાં.

સિદ્ધ૦—હે સરદારો તમે રાજસ્તંભ છો. તમારૂં મૂલ્ય થાય એવું નથી. તમે ખબર નહિ લાવો તો કોણ લાવે ? જગદેવથી ખબર લવાય ? કાલે જગતને રજપૂત કેવા ખરા દીલથી સેવા કરે છે તે માલમ પડશે, અને તમને ઘટતું ઈનામ મળશે.

પ્રવેશ ૭ મો.

(સ્થળ—સ્મશાન.)

જગ૦—હે સ્ત્રી ! હે પ્રિયા ! તારા પગ ચાલતા નથી ! અરે થરથર ધ્રુજેછે ! એક શબ્દ મોઢેથી બોલાતો નથી ! તું દુઃખી છે એમાં શક નહિ. મારી સાથે ન આવ ! આગ્રહ મા કર. પાછી વળે તો પાછો હું મૂકવા આવું.

વીર૦—(રડીને ભેટી પડી) હાય હાય ! મારા પ્રાણનાથ ! આપણા પર શું શું દુઃખ આવી પડયાં ! અરે એક દુઃખમાંથી છુટયાં નથી એટલામાં આ ભૂતને હાથે મરવાનું આવ્યું !

જગ૦—(ગદ્‌ગદ્‌ કંઠે ચુંબન કરીને) પ્યારી ! અરે મારી પ્યારી ! (એક બીજાને બાઝી થોડીએક વાર ઉપરા ઉપરી ચુંબન કીધા પછી) તેથીજ હું તને ના કહેતો હતો, અને હજી કહું છું કે શીદ મરે છે.

વીર૦—અરે ! હું મરવાથી પાછી નથી હઠતી, પણ મને એમ વિચાર થાય છે કે આપણે શાં પાપ કીધાં હશે કે આપણા નશીબમાં એક પણ સુખનો છાંટો લખાવી લાવ્યાં નથી. અરે ! જો પરણ્યા પછી વરસ બે વરસે આમ મરવું પડત તો મારો જીવ આટલો નહિ બળત. અરે ! અંબાજીમાતાએ દુઃખ કહ્યુંતું તેતો જણાયું, પણ સહાય તો કાંઇ કરતાં નથી. દર્શન આપવાનાં હતાં તેનુંએ કોણ જાણે કે શું થયું ? અરે ! મારી સઘળી ભક્તિ અને સેવા છૂટી પડી.

જગ૦—દર્શન હવેજ થવાનાં છે—આ દેહના પિંજરામાંથી છુટીશું એટલે સદાકાળ તેના દર્શન પામ્યાંજ કરીશું એવી આપણી ગતિ થશે એમાં શક નહિ.

વીર૦—અરે ! તમે મ્હારૂં એટલું કહ્યું માનો. તમે જીવતા છો તો હજારો રાણીઓ તમને મળી આવશે. મને માત્ર મારા દેહનો બળિ આપવા દો. જેમ તેમ કરતાં પણ તમે જો ઉગરો તો મને મરવું કઠણ નહિ લાગે. એકની જરૂર છે ત્યાં બે જણે શામાટે મરવું જોઇએ ?

જગ૦—અરે પ્યારી ! હું એમજ કહુંછું. હું તો મહારાજની સેવા કરૂં છું, માટે તેને અર્થે જો આવે સમયે મારો દેહ અર્પણ નહિ કરૂં તો રજપૂતાણીની કુખને લાંછન ન લાગે ? મારોતો ધર્મજ છે.

વીર૦—અરે તેમ મારો પણ એજ ધર્મછે કે તમારી પાછળ મારે જીવવું નહિ, અને સાથે બળી મરવું. ત્યારે બે ત્રણ પહોરનો વિયોગ શા માટે ભોગવું ? તમારી જોડેજ મરૂંની કે છેટું ન પડે. ચલો, હવે હું શોક કરવાની નથી. મારે સ્વામિ સાથે મરવાનો દિવસ આવ્યો માટે હરખાવું જોઇએ; વળી આપણા શાં ભાગ્ય કે જેની તમે સેવા કરો છો તેને અર્થે મરવાનો પ્રસંગ આવ્યો !

જગ૦—શાબાશ, રાણી, તારા વચનને ! તું એવું બોલે છે ત્યારે મને હિંમત આવેછે, પણ જ્યારે હું તને દુઃખમાં ડુબેલી દેખું છું ત્યારે મ્હારૂં મન પાછું હઠી જાય છે. (**બંને ભૂતનાં ટોળાં આગળ જાયછે.**)

ભૂતનો સરદાર—ઓ ! અલ્યા તું પાછો આવ્યો ખરો, પણ સાથે કોને લઇ આવ્યો છે ? શાબાશ, અબળા તને કે અમારી આગળ આવતાં ડરી નહિ !

વીર૦—મરવાને માટેજ જે આવે છે તેને કોઇનો કંઈ ભય નથી.

જગ૦—વારૂ, મારા દેહનો બળિ હું આપું તો મહારાજને કેટલાં વર્ષ તમે વધારે જીવતા રહેવા દો.

ભૂત૦—વીશ વર્ષ. એમાં એક દહાડો વધારે પણ નહિ અને ઓછો પણ નહિ.

જગ૦—ત્યારે અમારી રાણી પણ સિદ્ધરાજ અથવા મારા સરખીજ કુલીન છે. એ જો પોતાનો બળિ આપે તો મહારાજનું આયુષ્ય કેટલું વધે ?

ભૂત૦—વીશ વર્ષ બીજાં. એટલે આજથી ચાળીશ વર્ષે મરે.

જગ૦—ત્યારે અમે તૈયાર છીયે. તમારૂં કામ કરો.

ભૂત૦—અમે કોઈની ઇચ્છા વગર બળિ કબૂલ કરતાં નથી. તારી સ્ત્રીને બળાત્કારે પકડી લાવ્યો છે તેને જવા દે.

વીર૦—હું મારી ઇચ્છાથીજ આવી છું.

ભૂત૦—અરે માનવી! તમે નકામાં મોત કાં લ્યો છો? જાઓ પાછાં.

જગ૦—તેનું તમારે શું કામ છે? અમે આવ્યા તે સમજીનેજ આવ્યા હઇશું.

ભૂત (બધાં ભૂતને ઉભાં કરીને તેના વિકાળ દાંત, આંખો, અને શરીર બતાવી) આ ફાડી ખાનારા દાંત જોયા? એ મરવું સહેલ નથી. હજી હમણાં સમજો. એના હાથમાં આવ્યા પછી છુટવાની આશા રાખતાં નહિ. તમે શું કામ મરોછો? અમને અમારૂં ભક્ષ છે તે લેવા દો. એટલું બધું સિદ્ધરાજનું તમને શું દાઝે છે? **(ભૂતો ફૂદકારા મારે છે.)**

જગ૦—આ સમયે અમે તેને કામ નહિ આવીયે તો કયારે આવવાનાં હતાં? તેનું અમે અન્ન નહિ પણ કોયલા ખાધા જાણવા!

ભૂત૦—શેર અન્નને માટે પ્રાણ અપાતા હશે? બીજું કોઇ અન્ન આપનાર નથી?

જગ૦—અલ્યા ભૂત! તું પેલે અવતાર રજપૂત હોશે નહિ માટે એમ બોલે છે.

ભૂત૦—કેમ તું અમારો પણ તિરસ્કાર કરે છે કે? તું કયાં જુનો સેવક છે? આજે તો હજી તને સેવા આપી ને આજ તું મરવા નીકળ્યો છે! બોલાવ તેના જુના સેવકને?

વીર૦—તું કેવી જાતનો નિર્દય ભૂત છે કે અમને આવું કહીને રીબાવી રીબાવીને મારવા બેઠો છે!

ભૂત૦—હે સ્ત્રી, તને શું દુઃખ છે કે મરવું આદરે છે? જે દુઃખ હોય તે કહે. હું તારૂં ફેડીશ. પણ અમથી મર નહિ.

વીર૦—સિદ્ધરાજ મહારાજને ઉગારો તો અમારે મરવાની કંઇ જરૂર નથી.

ભૂત૦—તેતો બનનાર નથી. ત્યારે તો મરો તમે. તૈયાર થાઓ.

જગ૦—વીર૦—અમે તૈયારજ છઇયે.

ભૂત૦—ડોકું કાપીને મારી આગળ મૂકો. જગદેવ! શું જોયાં કરે છે? તારી સ્ત્રીનું ડોકું કાપીને મને આપ. પછી ત્હારૂં કાપ.

જગ૦—ફટ પાપી! મારી પ્રાણથી વહાલી સ્ત્રીનુ ડોકું તું મારે હાથે કપાવે છે? મારો હાથ કેમ ઉપડે! હાથ ધ્રુજશે અને ઉલટી વધારે રીબાશે, એ તો મારાથી નહિ થાય.

ભૂત૦—ત્યારે આવ્યો છે શું કામ? જા સમજીને પાછો. જીવ આપવો સહેલ નથી!

જગ૦—અરે! છેક નિર્દય કેમ થાય છે? કોઇ બીજો ઉપાય બતાવ.

વીર૦—સ્વામિ, જીવ કઠણ કરીને મારોને. થોડા સારૂ કાં કામ બગાડો છો?

જગ૦—અરે મારી વહાલી! જે હાથે ત્હારૂં રક્ષણ કરવું જોઇયે તેજ હાથે ત્હારૂં ડોકું કેમ કપાય? હું આગળથીજ કહેતો હતો કે હું કેવળ ભાગ્યહીન છું, અને મારી જોડે પરણીશ તો તને દુઃખ ભોગવવું પડશે, પણ આજ પાપી હાથે ત્હારૂં મસ્તક કપાશે એમ જાણ્યું નહોતું. અરે! રાણી! પાછાં વળો.

વીર૦—પ્રાણનાથ, પોતાનો જીવ આપતાં જરાએ પણ શોક ધરતા નથી અને મારે સારૂ આટલો ખોટો ઉદ્વેગ શીદ કરો છો? તમારા હાથનું મરણ તો બહુ સારૂ—આ દુષ્ટ મને જીવતાં અડકી ફાડી ખાશે તે તમારાથી કેમ સહન થશે!

ભૂત૦—જગદેવ! અમે તારે સારૂ ખોટી થતાં નથી. વધ કર, અથવા જા.

જગ૦—(**મનમાં**) હે પરમેશ્વર! તને ગમે તે ખરૂં (**વીરમતીને**) રાણીજી, મારૂં છું હો! (**તરવાર ઉગામી મારવા જાય છે. એટલે સિદ્ધરાજ સંતાઇ રહીને ચર્ચા જોયા કરતો હતો તે પ્રગટ થઇને હાથ ઝાલી લે છે**).

સિદ્ધ૦—રાખ! રાખ! ખબરદાર! મારી આણ છે.

જગ૦—(**ચમકીને**) મહારાજ, તમે હિંયાં ક્યાંથી આવ્યા? જાઓ મહારાજ પાછા.

સિદ્ધ૦—વાહવા! જગદેવ તને ધન્ય છે! રજપૂતાણી તને પણ શાબાસ છે! શાબાશ છે તમારા શૂરાતનને અને રાજભક્તિને! તમે મને પણ હરાવ્યો! શાબાશ છે! આટલા ગુણ મારામાં પણ નથી. તમે રજપૂત નામને દીપાવનારાં છો. હું તમારી પરીક્ષા ક્યારનો પછાડી ઉભો ઉભો જોયા કરૂં છું. તમારી કીર્ત્તિને તો મારાથી નહિ પહોંચાય, તોપણ હું છેક એવો ગુણહીન નથી કે તમે મારે સારૂ જીવ આપો અને હું ઉભો ઉભો જોયા કરૂં! અલ્યા ભૂત! સુખે તું મારૂં ભક્ષ કરી જા. મારે સારૂ એને છેડતો નહિ.

જગ૦—મહારાજ, અમને અમારા કામમાં અટકાવો નહિ. અમે મરીયે છીયે તેની તમારે ફિકર ન રાખવી. તમે છો તો, મહારાજ, પૃથ્વી છે. તમારા પછી તો, મહારાજ, પૃથ્વી રંડાઇને બેસશે. લાખો માણસના તમે અન્નદાતા છો. અમે બે મરીશું તો જકતમાં કાંઇ માણસની ઉણ પડવાની નથી, અથવા જણાવાનું નથી, પણ, મહારાજ, તમને જો કંઇ થાય તો પ્રાણી માત્ર દુઃખ પામે.

સિદ્ધ૦—હું એકે અક્ષર તારો માનવાનો નથી. હું કહું છું કે તમે તમારે ઘેર જાઓ. અમારે માટે બીજા કોઇને મરવા દેવાના નથી. અમે બોલી ચૂક્યા તે શું તું જાણે છે કે અમે ફેરવીશું? કહુ છું ને તમે જતાં કેમ નથી?

જગ૦—મહારાજ, તમે આ વખતે આવ્યા એ બહુજ ખોટું કામ કીધું. તમે તમારૂં વચન નથીજ ફેરવતા તેથી અમે ઘણાંજ દીલગીર છઈયે. અમે તમને પગે લાગી, મહારાજ એટલું માગી લઈયે છઇયે કે આટલું અમારૂં માગ્યું આપો, અને આપ પાછા મહેલમાં પધારો.

સિદ્ધ૦—દુનિયામાં મને ગુણહીન કહેવડાવવાની તારી મરજી છે કે શું? વારૂ, કેમ તમે પાછાં વળતાં નથી? અમારી આજ્ઞા ભંગ કરો છો?

જગ૦—મહારાજ, કંઈ કરતાં અમારા ગરીબનું કહ્યું માનો. નથી માનતા ત્યારે અમે લાચાર છઈયે, પણ એ આજ્ઞા તો અમે માનવાનાં નથી. સેવકનો ધર્મ છે કે રાજાનું રક્ષણ કરવું, અને તેમ દૈવયોગે નહિજ બને તો તેની સાથે જીવ આપવો. પણ પાછાં પગલાં! એ તો આમનો સૂર્ય આમ ઉગે તોએ શું થયું? હું તે કરનાર નથી. (ભૂતને) તું તો મારો વધ કર!

વીર૦—સ્વામિ, મારો વધ તમે પહેલાં કરો, કે **(ભૂતને)** તુંજ કરને!

સિદ્ધ૦—ત્યારે લે, મારો ભક્ષ હમણાંથીજ કર!

ભૂત૦—**(હરખથી નાચે છે.)** ના! ના! આજે તો ત્રણ ભક્ષ મળ્યાં. **(બધાં કૂદાકુદ કરી મૂકે છે.)** આપણે તો એક ધાર્યું હતું, પણ આં તો ત્રણ થયાં. હવે તમે ના કહેશો તોએ હું છોડનાર નથી. થઈ ચુક્યું. **(કુદે છે અને દાંત પીસે છે.)** જેની રાહ જોતાં હતાં તે પણ આવી પહોંચ્યો. ચલો, તમે ત્રણે જણ હારબંધ આ જગો પર બેસી જાઓ.

સિદ્ધ૦—**જગ૦**—**વીર૦**—આ બેઠાં! **(સઘળાં બેસે છે.)**

ભૂત૦—**(બીજા ભૂતને)** તમને પણ ભાગ આપીશ, પણ મને સ્વાદ ચાખવા દો. **(બીજા ભૂતો તૈયાર થાય છે.)** આજે આપણે આનંદનો દિવસ છે; સાધક સારો મળ્યો. **(પિતરનો વેશ લઈને રડતાં હતાં તે ભૂત પણ પાસે આવે છે.)** આવો, તમને પણ આપીશું.

સિદ્ધ૦—**(ચમકીને)** અયે! મારાં પિતર! તમે પણ મારો ભક્ષ લેવા આવ્યાં છો!

ભુત૦—ખબરદાર, હવે ઉઠયો તો- મારી આડમાં આવી ચુકયો છે, હવે ત્રણેમાંના એકને પણ હું છોડવાનો નથી. આ તારાં પિતર કે?

(બધાં ભૂત ખડખડ હસે છે.)

જગ૦—મહારાજ! આ શુ! રડતાં હતાં તે પણ આ સમયે કૂદવા લાગ્યાં! **(જે પિતરની સાથે એણે વાત કીધી હતી તેના સામી આંગળી કરી)**

કેમ તું રડતો હતો તેજ! તારા કુળના સિદ્ધરાજ મહારાજનો ભોગ લેવા આવ્યો છે એનું કારણ શું!

તે ભુત૦—**(ખડખડ હસીને)** મૂર્ખા, પિતર કોનાંરે? મ્હારૂં નામ તો બાબરો ભુત **(એમ કહી પર્વતસરખુ અંગ વધારી બિહામણું રૂપ ધારણ કરે છે.)** મારી એક લક્ષભૂતની સેનાછે. તેમાંના આટલા તો મારા પ્રધાન છે. **(મોટા મોટા કુદકારા મારે છે.)**

વીર૦—**(ધ્રુજતી ધ્રુજતી)** હું જ્યાં જાઊં છું ત્યાં સઘળાં મારી સાથે છળજ કરે છે.

સિદ્ધ૦—જગદેવ ! કાંઈ ઉપાય ? હવે તમે તો બચો તમારી મેળે–કાંઈ ઉપાય હોય તો. મારે તો કાલે સવારે મરવુંજ છે.

જગ૦—મહારાજ, તે વાતનો હવે કંઈ ભરોસો નથી. ઉપાય તો શો કરીયે ? કાંઈ નથી.

બાબરો૦—(**ભૂતનો સરદાર થયો હતો તેને**) લાવ મારો અધિકાર પાછો. તું મારા પહેલાં સ્વાદ ચાખવા જતો હતો કે ! એ મસ્તને પકડી લઈ જાઓ રે ! (**બીજા ભૂત તેને પકડે છે.**) એટલી એની ધીરજ નહિ રહી ! અધિકાર સોંપ્યો તેથી છાકી ગયો !

સિદ્ધ૦—આપણે ઉઠો તો ખરાં. થનાર હશે તે થશે.

વીર૦—એ વાયુ સ્વરૂપ સાથે તમારૂં શું ચાલશે !

જગ૦—ત્યારે છાનામાના બેસી રહીને મરવું તે પણ શા કામનું ?

(**ત્રણે ઉઠવા જાય છે.**)

બાબરો૦—(**એક હાથે ત્રણેને પકડી**) હા ! હા ! ક્યાં જવાનાં હતાં ! બધાંનાં મસ્તક તો હું લઈશ. (**એટલામાં ચમકીને**) અરે ! આ શું થાય છે ? મારૂં શરીર કેમ ખેંચાય છે ? અરે ! રે ! (**એ અને બીજા બધાં ભૂત ઉભાં ઉભાં સ્તબ્ધ થઇ જાય છે.**) અરે ! મારા કરતાં એવું વધારે જોરાવર કોણ આવે છે ! મારા શરીરને તેની તરફ આકર્ષે છે ! એ તો કોઈ બુમજ જોરાવર છે ! અરે ! મ્હારૂં ચિત્ત ત્રુટી જાય છે ! એ કોઈ સુરવર્ગમાંનું છે. આટલા ગુસ્સામાં કેમ આવે છે ! અરે ! આ જોર તો કોઈ દહાડો મ્હેં જોયું નથી ! મારી જીભ ખેંચાય છે. અરે ! અરે ! (**ચારે બાજુએથી અંધારૂં જતું રહે છે, અને કોઇ અલૌકિક રીતનો ચળકાટ થાય છે. બધા જુએ છે એટલે અંબાજીની તેજોમય મૂર્તિનું પ્રગટ દર્શન પામતાં સઘળાં ભૂત અને સિદ્ધરાજાદિક અણુચિંતવ્યાં દંડવત્ પ્રણામ કરે છે.**)

વીર૦—(**ઉમંગથી**) મારી સાચી દયાળી માવડી આવી ! માજી, મારા સ્વામિને પ્રથમ મૂકાવો.

સિદ્ધ૦—(**પગે લાગી**) **હે પરમશક્તિ, હું એક પૂછું છું તેથી ક્રોધ કરતાં નહિ; મ્હારૂં મરણ કાલે છે કે નહિ એટલું મને કૃપા કરીને કહો કે તૈયાર થઇ રહું.**

અંબાજી૦—ના. (બાબરા ઉપર છડી અડકાડી આંગળી કરે છે એટલે તે દોડે છે.)

સિદ્ધ૦—ત્યારે, માજી, આ રાત્રે અમે સાંભળ્યું અને જોયું તે શું ? મને કંઈ સૂઝતું નથી.

અંબાજી—ધીરજ રાખ. (**જ્ઞાનવિજયને બાબરો ઘસડી લાવે છે.**)

બાબ૦—જ્ઞાનવિજય, આ પરમશક્તિને પગે લાગ.

જ્ઞાન૦—મારે કોને પગે લાગવું છે ! એવી દેવિયો તો બહુ જોઇ છે.

અંબાજી—(**ગુસ્સાથી આંગળી ઉભી કરી**) બોલ હવે!

(**જ્ઞાનવિજય બોલવાને મથે છે પણ એક શબ્દ મ્હોમાંથી નીકળતો નથી.**)

અંબાજી૦-(**વીરમતીને આંગળી કરી**)મારી પાસે આવ. એ દુષ્ટ સાથે મારે ભાષણ કરવું નથી. (**છડી અડકાડી**) મારી વતી તું બોલ.

વીર૦—(**સઘળું રૂપ બદલાઇ જાય છે.**) બોલ ! ચાંડાલ! તું કેમ બોલતો નથી ?

જ્ઞાન૦—(**ફરીથી મથે છે પણ બોલાતું નથી.**)

વીર૦—મૂર્ખ ! તારૂં જોર કેટલું! આંગળી કરતાં તો તું મૂન્ય થઈ ગયો ! પણ માતાજીની એવી ઇચ્છા છે કે તને બોલવા દેવો. જા, બોલ, હવે રજા છે.

જ્ઞાન૦—શું બોલાવે છે ? મને બળાત્કારે શું કામ પકડી આણ્યો ?

વીર૦—પાપી તારો વધ કરવા.

જ્ઞાન૦—મારો વધ થાય નહિ. શા માટે વધ કરે છે ?

વીર૦—(**બાબરાને આંગળી કરી**) એને ઉત્તર આપ.

બાબ૦—એ જતિએ મને કહ્યું હતું કે તારા ભૂતમાંના થોડાએકને સિદ્ધરાજના પિતરનું રૂપ ધારણ કરાવી રોતાં બેસાડજે, અને બીજાને ગીત ગાવાનું કહેજે. મને એણે મનુષ્યનો ભોગ આપવાની લાલચ આપી હતી. તે પ્રમાણે અમે કીધું, અને જે જે બોલવાનું શીખવ્યું હતું તેમ બોલ્યાં; અને મારી હોંશિયારીથી ત્રણે ભક્ષ મળ્યાંજ હતાં, પણ મારા દૈવમાં નહિ તેથી આપ પરમ શક્તિ આવીને છીનવી લો છો.

વીર૦—(**જ્ઞાનવિજયને**) ચાંડાળ, સાંભળ્યું. (**બાબરાને**) જા, એનો ભક્ષ કર.

જ્ઞાન૦—ઉભો રહે! હું તારાથી ડરતો નથી. મ્હેં જે કીધું છે તે ધર્મવૃદ્ધિને માટે કીધું છે.

વીર૦—મૂઢ, હજી તને તારા પાપકર્મનો પશ્ચાત્તાપ થતો નથી?

જ્ઞાન૦—પશ્ચાત્તાપ કોને કરાવે છે? શિક્ષા કરે છે તેજ અન્યાય છે. મ્હેં જન્મ માગ્યો નહોતો, જન્મ પહેલાં હું હતો નહિ, એટલે હું કોણ અને મ્હારૂં શું એવી વસ્તુ છેજ નહિ. હું જે છઉં અને મારામાં જે વર્તનાર તે તો મારી પ્રથમોત્પત્તિ પહેલાં જે વસ્તુ છે તેજ. તેમજ સૃષ્ટિનાં બીજાં સઘળાં પ્રાણીઓનું મૂળ અને ચૈતન્ય તે તેજ. તેને હું અત્યાર સુધી પુરૂષ રૂપે માનતો હતો, હવે સ્ત્રી રૂપે દેખું છું તો એમ હશે. પણ શિક્ષા કોને કરે છે? અપાર બળને લીધે જુલમ કરે તો ખમવો, પણ પશ્ચાત્તાપ તો કેવો?

વીર૦—એ ચાંડાળ દેહમાં છે ત્યાં લગી સમજવાનો નથી. ઉઠાવ.

(**બાબરો ડાચામાં ઘાલે છે.**)

જ્ઞાન૦—શિક્ષા તારી જાતનેજ કર કે ફરીથી જગતમાં તારી પ્રેરણાવડે અનર્થ ન થાય. શિક્ષા કોને કરે છે? તારાજ અંશને? તારા સરખું, હે દેવી, તું સર્વશક્ત છે તોપણ, બીજું કોઈ દુઃખિયું નથી! જાતનેજ શિક્ષા કરવી પડે છે! તુંજ સ્વતંત્ર છે એમ ભાસતું નથી. અરે! પોતાનોજ વધ કરી એ દુઃખમાંથી છૂટ! (**બાબરો લઈને ઉડે છે.**) રાખ! બાબરા, મારવો હોય તો મને મારજે; આ જ્ઞાન થયા પછી મનેજ જીવવાનું મન નથી. પણ કહે, હેં શા માટે મારી સાથે જુઠાણું ચલાવ્યું. મનુષ્યની ઈચ્છા શિવાય તેનો ભક્ષ કરવાની તારામાં, તું કહેતો તો કે, શક્તિ નથી, અને મારો વધ કરવા કેમ તૈયાર થયો છે?

બાબ૦—તે તો મારા સ્વાભાવિક ગુણની વાત. આ શક્તિ આજ્ઞા આપે ત્યારે તો હું સઘળું કરવાને સદાકાળ સમર્થ છું.

(બાબરો જ્ઞાનવિજયનું ગળું ઝાલી લઈને ઉંચે ઉડી જાય છે અને અંબિકાજી અલોપ થાય છે.)

વીર૦—ચલો, આપણે માજીની સ્તુતિ કરિયે. આજે આપણી બહુજ સહાય કીધી છે. (પાછી પોતાને રૂપે)

શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ.

(બધાં જોડે ગાય છે.)

હે ! અંબે ! મૂળ શક્તિ ! પ્રકૃતિ રૂપે, બ્રહ્માંડ વ્યાપી સદા,
બ્રહ્મા વિષ્ણુ ઉમેશ શૈવ ઉપન્યા, તેં કીધી ઇચ્છા જદા;
તું તો આદ્યજ શક્તિ ભક્તિ કરવા, છે યોગ્ય પૂરેપૂરી,
રક્ષા તેં અમ રંકની કીધી ઘણી, હે ! ધન્ય ! આરાસુરી !
સ્થાને સ્થાન સમે સમે રૂપ જુદે, સર્વત્ર ત્રૈલોક્યમાં,
કલ્યાણી કરૂણાક્ષી રક્ષતી કરી, અપ્રાધ સર્વે ક્ષમા;
પાળે વ્હાલથી જક્ત બાળ સરખું, [1]અંબાભિધાની ખરી,
રક્ષા તેં અમ રંકની કીધી ઘણી હે ! ધન્ય ! આરાસુરી !
દૈત્યાદિ સુર માવડી [2]ગુણનિધિ, માર્કંડ થાક્યો મથી,
માર્યો દુષ્ટ મહીષ તેં રીસ ધરી, તેજસ્વિત્રિશૂલથી;
[3]જ્ઞાનાસુર હણ્યોજ માત હમણાં, તું સાચી છે ઇશ્વરી,
રક્ષા તેં અમ રંકની કીધી ઘણી, હે ! ધન્ય ! આરાસુરી !

(મંત્રેશ્વર સ્વાર સાથે આવે છે.)

મંત્રે૦—મહારાજ, હું આવ્યો છું. અમને બહુ ચિંતા સાંભળીને થતી હતી.

સિદ્ધ૦—આજે અમને સાક્ષાત્ અંબિકાજિયે ઉગાર્યા છે. હવે મંદિરે જઇને માજીનું માહાત્મ્ય સઘળું કહી સંભળાવીશું. (વીરમતી તરફ જોઇને) પ્રગટઅંબિકા, ચલો. અરે, પેલી ગણિકાને ઘરબાર લુંટી કહાડી મૂકી કે ?

મં૦—હા, મહારાજ. પણ તેની પુત્રી સુભગા—

---

૧ અંબા એટલે મા, અને અભિધાની એટલે નામવાળી, તારે અંબા નામ છે તે ખરૂંજ છે, કેમકે હું માનીજ પેઠે રક્ષણ કરે છે

૨ તારા ગુણનો દરિયો માર્કંડ મથીમથીને થાકયો. ૩ જ્ઞાનવિજય.

સિદ્ધ૦—કેમ! મારો હુકમ બજાવ્યો નથી કે શું? તેને પણ દેશપાર કરવી હતી.

મં૦—પણ તે તો, મહારાજ, તેના હૈયાશોકે જૈનધર્મની સાધ્વી થઈ.

સિદ્ધ૦—જૈનધર્મની!!

મં૦—મહારાજ, એમાં કોઇ ભૂંડો નીકળ્યો તેમાં શું થયું? હું શિવભક્ત છું, તોપણ મારે કહેવું પડે છે કે હાલ તો એ માર્ગમાં ધર્મ અને નીતિ વધારે પળાય છે.

જગ૦—મહારાજ, એનો કંઈ મેળ નથી. પાળે તેનો ધર્મ અને મારે તેની તરવાર.

સિદ્ધ૦—તે બન્ને દુર્લભ કામ આજે કરી બતાવી તમે સ્ત્રીપુરૂષ અખંડ કીર્ત્તિને પાત્ર થયાં છો. તમારા યશ રૂપી સૂર્ય આગળ મારૂં નામ ચંદ્રની પેઠે ઝાંખું પડી જાય છે.

મં૦—મહારાજ, આપ ત્રણેની કીર્ત્તિ ત્રિવેણીની પેઠે ત્રૈલોક્યને પાવન કરનારી છે.

જગ૦—મહારાજ તો રાજગુણની પ્રતિમા.

સિદ્ધ૦—તું રાજભક્તિનો સ્તંભ છે.

મં૦—અને આ ગુણવંત સ્ત્રીનું નામજ પતિવ્રતા ધર્મ ઉપર એક મોટું ભાષ્ય છે.

